

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРИНЬКІВ МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 323:2-78(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В
УКРАЇНІ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.В. Гриньків

Науковий керівник: Ткач Олег Іванович,
доктор політичних наук, професор

КИЇВ – 2017

АНОТАЦІЯ

Гриньків М.В. Вплив релігійних організацій на політичний процес в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київ, 2017.

Дисертація присвячена дослідженню впливу релігійних організацій на політичний процес в Україні. Дослідження проводиться шляхом аналізу соціально-політичної інтенціональності їх комунікативного середовища, яка проявляється у змісті інституціональних і неінституціональних форм впливу. З'ясовується значення соціального капіталу, який органічно притаманний релігійним організаціям та уможливорює інтеграцію людей та їх об'єднань довкола актуальних у суспільстві проблем, зокрема, політичних. Розглядаються основні форми та характер впливу релігійних організацій на політичний процес в Україні, який поділяється на прямий та опосередкований. У роботі виокремлено основні засоби впливу релігійних організацій на політичний процес.

В ході дослідження проаналізовано діяльність релігійних організацій у сучасних умовах політичної кризи, а також можливість їх впливу на прийняття політичних рішень. Проаналізована діяльність релігійних організацій, яка спрямована на вплив на конкретні політичні рішення через листи, звернення, комюніке, заяви, інтерв'ю, коментарі, роботу в робочих групах, комісіях, круглих столах тощо.

У дисертаційній роботі досягнуто наступних результатів:

- *з'ясовано* чинники впливу релігійних організацій на політичний процес: історичні; державно-церковні відносини; внутрішні проблеми релігійних організацій та міжконфесійні конфлікти; діяльність релігійних організацій у соціальній, освітній, культурній сферах; релігійність населення. *Запропоновано авторське визначення поняття* «релігійна організація» як добровільного

об'єднання людей на основі домінуючих спільних світоглядних уявлень (що визначені віровченням) та форм відправлення культу (богослужіння, релігійна практика), окрема суспільна формація, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, структурованістю, узгодженістю та регламентованістю дій, взаємодій відносно автономних її частин, має власні ресурси, потреби й інтереси;

- *вперше*, шляхом аналізу соціально-політичної інтенціональності комунікативного середовища релігійних організацій, досліджено та виокремлено інституціональні і неінституціональні форми впливу на політичний процес. Зокрема, до форм інституціонального впливу належать: робота офіційних представників релігійних організацій у конференціях і круглих столах, у роботі комісій, рад, робочих груп, присвячених політико-соціальній ситуації та проблемам у державі, організовані органами влади, органами місцевого самоврядування, політиками, політичними партіями, громадськими організаціями; звернення та заяви офіційних представників релігійних організацій або міжконфесійних релігійних організацій щодо політичних питань та проблем у суспільстві; заклики офіційних представників релігійних організацій до активної громадської позиції, до захисту Батьківщини, до участі у виборчому процесі; вплив релігійних організацій на прийняття політичного рішення, захисту прав громадян чи їх спільнот; візити та зустрічі офіційних представників релігійних і міжрелігійних (ВРЦіРО) організацій із політичними лідерами, високопосадовцями України та зарубіжжя, інформування міжнародної громадськості про стан справ у державі й позиції релігійних організацій; здійснення капеланської роботи, підтримка (моральна, матеріальна) релігійними організаціями військових та волонтерів у поєднанні з постійним вихованням патріотизму та національної ідеї; діяльність релігійних організацій, спрямована на формування світогляду вірян, зокрема політичного (наприклад, проведення соціальних та освітніх заходів, ініціатив релігійними організаціями щодо соціально-політичних проблем та питань у державі). Відповідно, до форм неінституціонального впливу належать: участь

священнослужителів різних рівнів релігійної ієрархії у політичних процесах, що відбуваються в державі (вибори, мітинги, протести, революції); висловлювання, коментарі, інтерв'ю представників релігійних організацій стосовно політичних проблем у державі;

- *отримало подальший розвиток твердження, що наявність соціального капіталу органічно притаманна релігійним організаціям й уможливорює інтеграцію людей та їх об'єднань довкола актуальних у суспільстві проблем, зокрема політичних. Визначено, що основними засобами впливу релігійних організацій на політичний процес є: соціальний капітал, можливості використання різних каналів ЗМІ, співпраця з органами державної влади й органами місцевого самоврядування, місіонерська та соціальна діяльність релігійних організацій, освітні програми і навчальні заклади, політичні ідеї соціальних вчень;*

- *поглиблено аналіз характеру впливу релігійних організацій, який поділяється на прямий та опосередкований. Прямий вплив реалізовується через безпосередню участь релігійних організацій у виборчому процесі, в соціально-політичних конфліктах, прийнятті політичного рішення. Опосередкований – вплив та формування моральних засад у суспільстві, політичних орієнтирів та цінностей громадян, здійснення соціальної діяльності, просвітницької роботи, розвиток патріотизму й національної ідентичності;*

- *виявлено, що внаслідок політичної кризи інтенсифікується діяльність релігійних організацій, спрямована на якісні зміни політичного процесу, що може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Аргументована можливість використання релігійного фактору як складової стабілізації або запобігання кризових феноменів соціально-політичного середовища шляхом реалізації функції легітимації, мобілізації. Враховуючи аналіз сучасної практики релігійних організацій, зауважено, що релігійні організації впливають на прийняття політичних рішень у державі, зокрема в тих питаннях, що стосуються їх діяльності, цінностей і поглядів, які вони відстоюють, у сфері захисту прав громадян.*

Ключові слова: політичний процес, вплив, релігійна організація, державно-церковні відносини, комунікація, комунікативне середовище, соціально-політична інтенціональність.

ABSTRACT

M. V. Hrynkiv. The influence of religious organizations in the political process in Ukraine. – Manuscript.

Thesis for a degree in political sciences, specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the research of the influence of religious organizations on the political process in Ukraine. The research is carried out by analyzing the socio-political intentionalness of their communicative environment, which manifests itself in the content of institutional and non-institutional forms of influence. The significance of social capital, which is organically inherent in religious organizations and makes it possible to integrate people and their associations around the actual problems in society, in particular, political ones, is clarified. The forms of the influence of religious organizations on the political process in Ukraine, which are divided into direct and indirect ones, are considered. The paper identifies the main means of the influence of religious organizations on the political process.

The research analyzes the activities of religious organizations in the current conditions (political crisis), as well as the possibility of their influence on political decisions. The activity of religious organizations is analyzed, which is aimed at influencing concrete political decisions through letters, appeals, communiqués, statements, interviews, comments, work in working groups, commissions, round tables, etc.

In the dissertation work the following results were achieved:

- The factors of the influence of religious organizations on the political process were determined; historical; state-church relations; internal problems of religious

organizations and inter-confessional conflicts; the activities of religious organizations in the social, educational and cultural spheres; religiosity of the population. The author's definition of the concept of «religious organization» as a voluntary association of people is proposed on the basis of dominant common ideological representations (defined by the doctrine) and forms of sending of worship (worship, religious practice), a separate social formation characterized by internal orderliness, structuring coherence and regulation of actions , interactions with its autonomous parts, has its own resources, needs and interests;

- further development of the statement that it is worth investigating the influence of religious organizations on the political process by analyzing the sociopolitical intentness of their communicative environment, which manifests itself in the content of institutional and non-institutional forms of influence. The forms of institutional and non–institutional influence are specified. In particular, the following forms of institutional influence include: the work of official representatives of religious organizations in conferences and round tables; in the work of commissions, councils, working groups devoted to the political and social situation and problems in the state, organized by the authorities, local self-government bodies, politicians, politicians parties, public organizations; appeals and statements of official representatives of religious organizations or interdenominational religious organizations on political issues and problems in society; appeals of official representatives of religious organizations to active public positions, to protect the Motherland, to participate in the electoral process; the influence of religious organizations on the adoption of a political decision, the protection of the rights of citizens or their communities; visits and meetings of official representatives of religious and interreligious organizations (AUCCRU) with political leaders and senior officials from Ukraine and abroad, informing the international community about the state of affairs in the state and the position of religious organizations; the implementation of the chaplaincy, the support (moral, material) of the religious organizations of the military and volunteers, in conjunction with the constant education of patriotism and national idea; the activities of religious organizations,

aimed at forming a worldview of believers, in particular political (for example, carrying out social and educational events, initiatives by religious organizations regarding socio-political problems and issues in the state). Accordingly, forms of non-institutional influence include: the participation of clergy of different levels of the religious hierarchy in political processes taking place in the state (elections, rallies, protests, revolutions); statements, comments, interviews with representatives of religious organizations regarding political problems in the state;

- it was determined that the main means of influence of religious organizations on the political process are: social capital, the possibility of using various media channels, cooperation with state authorities and local self-government bodies, missionary and social activities of religious organizations, educational programs and educational institutions, political ideas of social doctrines;

- the nature of the influence of religious organizations, which is divided into direct and indirect, is disclosed. Direct influence is realized through the direct participation of religious organizations in the electoral process, in socio-political conflicts, in the adoption of a political decision. Indirect - influence and formation of moral principles in society, political orientations and values of citizens, implementation of social activity, educational work, development of patriotism and national identity;

- it was discovered that as a result of the political crisis, the activity of religious organizations is intensified, aimed at qualitative changes in the political process, which can be both constructive and destructive. It is argued that the use of the religious factor as a component of stabilization or prevention of the crisis phenomena of the socio-political environment through the implementation of the function of legitimation and mobilization is argued. It was noted that religious organizations influence the adoption of political decisions in the state, in particular, in matters concerning their activities, values and views, which they advocate, in the protection of the rights of citizens.

Keywords: political process, influence, religious organization, church-state relations, communication, communicative environment, socio-political intentionality.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гриньків М.В. Політико-правовий аспект діяльності релігійних організацій України та Росії / М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 79 (№ 12). – С. 283 -286.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Гриньків М.В. Політичний зміст в ідеях соціальних вчень релігійних організацій України та Росії / М.В. Гриньків // Гуманітарні студії: збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київський університет» – 2014. – Випуск 23. - С. 98-106.

2. Гриньків М.В. Політична складова діяльності релігійних організацій у комунікації з громадськістю/ М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 105 (№12). – С. 341-346.

3. Гриньків М.В. Політичний потенціал як ресурсні можливості та способи впливу релігійних організацій на суспільство / М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 107 (№4). – С. 356-361.

4. Гриньків М.В. Політичний контекст у комунікації релігійних організацій / М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 114 . – С. 303-307.

Публікації апробаційного характеру:

1. Гриньків М. Участь релігійних організацій у виборчому процесі / М.В. Гриньків // Людина і держава – плебсологічний вимір. П'ята (ювілейна) Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 жовтня 2012 р.) / [відп. за вип. М.І.Скригонюк]: [матеріали доповідей і виступів]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013.- Вип. 5. – С. 248-250.

2. Гриньків М. Роль релігійних організацій в політичних процесах Росії (на прикладі РПЦ) / М.В. Гриньків // «Дні науки філософського факультету – 2013», Міжн. наук. конф. (2013 ; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013», 16–17 квіт. 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. кол.: А.Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч. 7. – С. 33-35.

3. Гриньків М. Консолідуюча роль релігійних організацій у соціально-політичній кризі в сучасній Україні / М.В. Гриньків // «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. наук. конф. (2014; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15-16 квіт. 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. кол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – Ч. 9. – С. 96-99.

4. Гриньків М. В. Механізми впливу релігійних організацій на політичну свідомість громадян / М.В. Гриньків // «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. наук. конф. (2015; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21-22 квіт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. кол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – Ч. 10. – С. 10-12.

ЗМІСТ

ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС	17
Висновки до першого розділу	58
РОЗДІЛ 2 ЗАСОБИ ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ.....	61
Висновки до другого розділу	109
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНА ПРАКТИКА ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ.....	112
Висновки до третього розділу	176
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	188
ДОДАТОК ДО ДИСЕРТАЦІЇ.....	219

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кардинальні зміни в політичній системі України за останні 25 років суттєво трансформували основні сфери суспільного життя. Демократизація політичних процесів привела до створення сприятливих умов поширення і відродження релігійних цінностей, виникли правові механізми, які регламентують і врегульовують державно-церковні відносини та запобігають конфліктам і деструктивним для суспільства процесам. Релігійні організації стали активними учасниками не тільки в релігійній, а й в соціальній, культурній і політичній сферах суспільства. Релігійні організації отримали можливість взаємодіяти не лише з державою, а й співпрацювати з політичними партіями, окремими політиками в межах електорального процесу, підтримуючи або засуджуючи позицію тієї чи іншої політичної сили з конкретного питання, формуючи у вірян відповідний світогляд, систему соціальних і політичних цінностей, а отже – впливати на протікання політичного процесу в країні.

Зростання ролі релігійних організацій в сучасній Україні пов'язано і з системною кризою, кризою всіх сфер життєдіяльності суспільства, нездатністю влади розв'язувати поточні й стратегічні завдання, забезпечувати сталий розвиток, що породжує соціальну апатію і недовіру громадян до офіційної влади, і в таких умовах значна частина населення схильна довіряти лише окремим інститутам, які зберегли хоча б відносний авторитет. Серед таких інститутів можна виокремити релігійні організації.

Водночас, у відносинах держави та церкви, міжконфесійних відносинах назбиралось немало проблем, пов'язаних із відсутністю науково-обґрунтованої концепції державно-церковної політики, відсутністю єдиних підходів до розв'язання релігійних проблем як з боку влади, так й інших політичних суб'єктів, відсутністю єдиного самостійного органу державної влади у справах релігії, підвищенням ефективності системи державного контролю діяльності

релігійних спільнот, переобтяженістю свідомості вірян традиціями радянського періоду (тобто, коли центр східного православ'я пов'язувався лише з Москвою). У цьому контексті також слід виокремити майнові, освітні питання, урегулювання діяльності нетрадиційних культів, проявів релігійного екстремізму, сепаратизму та інших дестабілізуючих впливів релігійних організацій на суспільство.

Зазначені й багато інших сторін діяльності релігійних організацій у політичному просторі України актуалізують дослідження їхньої ролі у політичному процесі, що й визначило проблему нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» та науково-дослідницької теми філософського факультету 11БФ041-01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства».

Мета дисертаційної роботи полягає у розкритті впливу релігійних організацій на політичний процес в Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- 1) з'ясувати чинники впливу релігійних організацій на політичний процес та уточнити розуміння основного поняття дослідження «релігійна організація»;
- 2) вивчити комунікативне середовище релігійних організацій і визначити основні форми впливу релігійних організацій на політичний процес;
- 3) виокремити основні засоби впливу релігійних організацій на політичний процес;
- 4) розкрити характер впливу релігійних організацій на політичний процес;
- 5) простежити діяльність релігійних організацій в сучасних умовах, а також можливість їх впливу на прийняття політичних рішень.

Об'єктом дослідження є політичний процес в Україні.

Предметом дослідження є вплив релігійних організацій на політичний процес в Україні.

Методи дослідження. Методологічним інструментарієм дисертації є комплексно застосовані загальнонаукові та спеціальні методи.

Історичний та порівняльний методи дали можливість простежити генезу державно-церковних відносин, порівняти особливості та характер впливу релігійних організацій на політичне життя сучасного суспільства, а у поєднанні з методами історичної ретроспекції – у минулому. *Структурно-функціональний* метод дозволив визначити ресурсні можливості релігійних організацій у соціально-політичній сфері. *Аксіологічний* метод визначив осмислення ціннісних засад у діяльності релігійних організацій, що впливає на формування політичних орієнтирів вірян, їх співвідношення з цінностями, якими визначаються норми і специфіка учасників політичного процесу. *Прогностичний та дескриптивний* методи дали змогу виявити можливості впливу релігійних організацій на політичні процеси в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є одним з перших політологічних досліджень в Україні, у якому здійснено комплексний аналіз впливу релігійних організацій на розвиток політичного процесу в Україні. Це дало змогу отримати результати, які розкривають базову концепцію дисертації та виносяться на захист:

- *з'ясовано* чинники впливу релігійних організацій на політичний процес: історичні; державно-церковні відносини; внутрішні проблеми релігійних організацій та міжконфесійні конфлікти; діяльність релігійних організацій у соціальній, освітній, культурній сферах; релігійність населення. *Запропоновано авторське визначення поняття* «релігійна організація» як добровільного об'єднання людей на основі домінуючих спільних світоглядних уявлень (що визначені віровченням) та форм відправлення культу (богослужіння, релігійна практика), окрема суспільна формація, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, структурованістю, узгодженістю та регламентованістю дій,

взаємодій відносно автономних її частин, має власні ресурси, потреби й інтереси;

- *вперше*, шляхом аналізу соціально-політичної інтенціональності комунікативного середовища релігійних організацій, досліджено та виокремлено інституціональні і неінституціональні форми впливу на політичний процес. Зокрема, до форм інституціонального впливу належать: робота офіційних представників релігійних організацій у конференціях і круглих столах, у роботі комісій, рад, робочих груп, присвячених політико-соціальній ситуації та проблемам у державі, організовані органами влади, органами місцевого самоврядування, політиками, політичними партіями, громадськими організаціями; звернення та заяви офіційних представників релігійних організацій або міжконфесійних релігійних організацій щодо політичних питань та проблем у суспільстві; заклики офіційних представників релігійних організацій до активної громадської позиції, до захисту Батьківщини, до участі у виборчому процесі; вплив релігійних організацій на прийняття політичного рішення, захисту прав громадян чи їх спільнот; візити та зустрічі офіційних представників релігійних і міжрелігійних (ВРЦРО) організацій із політичними лідерами, високопосадовцями України та зарубіжжя, інформування міжнародної громадськості про стан справ у державі й позиції релігійних організацій; здійснення капеланської роботи, підтримка (моральна, матеріальна) релігійними організаціями військових та волонтерів у поєднанні з постійним вихованням патріотизму та національної ідеї; діяльність релігійних організацій, спрямована на формування світогляду вірян, зокрема політичного (наприклад, проведення соціальних та освітніх заходів, ініціатив релігійними організаціями щодо соціально-політичних проблем та питань у державі). Відповідно, до форм неінституціонального впливу належать: участь священнослужителів різних рівнів релігійної ієрархії у політичних процесах, що відбуваються в державі (вибори, мітинги, протести, революції); висловлювання, коментарі, інтерв'ю представників релігійних організацій стосовно політичних проблем у державі;

- отримало подальший розвиток твердження, що наявність соціального капіталу органічно притаманна релігійним організаціям й уможливорює інтеграцію людей та їх об'єднань довкола актуальних у суспільстві проблем, зокрема політичних. Визначено, що основними засобами впливу релігійних організацій на політичний процес є: соціальний капітал, можливості використання різних каналів ЗМІ, співпраця з органами державної влади й органами місцевого самоврядування, місіонерська та соціальна діяльність релігійних організацій, освітні програми і навчальні заклади, політичні ідеї соціальних вчень;

- поглиблено аналіз характеру впливу релігійних організацій, який поділяється на прямий та опосередкований. Прямий вплив реалізовується через безпосередню участь релігійних організацій у виборчому процесі, в соціально-політичних конфліктах, прийнятті політичного рішення. Опосередкований – вплив та формування моральних засад у суспільстві, політичних орієнтирів та цінностей громадян, здійснення соціальної діяльності, просвітницької роботи, розвиток патріотизму й національної ідентичності;

- виявлено, що внаслідок політичної кризи інтенсифікується діяльність релігійних організацій, спрямована на якісні зміни політичного процесу, що може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Аргументована можливість використання релігійного фактору як складової стабілізації або запобігання кризових феноменів соціально-політичного середовища шляхом реалізації функції легітимації, мобілізації. Враховуючи аналіз сучасної практики релігійних організацій, зауважено, що релігійні організації впливають на прийняття політичних рішень у державі, зокрема в тих питаннях, що стосуються їх діяльності, цінностей і поглядів, які вони відстоюють, у сфері захисту прав громадян.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані в діяльності органів державної влади для забезпечення тісного взаємозв'язку між громадянським суспільством та державою, ефективної практичної реалізації впливу релігійних організацій на

політичний процес України, при розробці наукової концепції і нормативно-правових актів, які сприяють демократичним процесам шляхом поширення цінностей, що виховують у віруючих активну соціальну й громадську позицію.

Зміст дисертаційного дослідження, узагальнення та практичні рекомендації щодо впливу релігійних організацій на політичний процес можуть знайти застосування у вищих навчальних закладах при підготовці лекцій, спецкурсів, навчально-методичних посібників, вивченні теоретичної і прикладної політології.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на методологічних, теоретичних семінарах, засіданнях кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та доповідались на наукових конференціях: П'ятій (ювілейній) Всеукраїнській науково-практичній конференції «Людина і держава – плебсологічний вимір» (м. Київ, 26 жовтня 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігієзнавство у Київському університеті: інституційний та персональний виміри» (м. Київ, 22 вересня 2014 р.); Міжнародних наукових конференціях «Дні науки філософського факультету» (м. Київ, 16-17 квітня 2013р., 15-16 квітня 2014 р., 21-22 квітня 2015р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 9 публікаціях, з яких 4 статті у фахових виданнях включених до міжнародних наукометричних баз даних, 1 стаття у фаховому виданні, 4 – тези виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатку до дисертації. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок, з яких обсяг основного тексту – 172 сторінки, список використаної літератури містить 244 наукових найменування, обсягом 30 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Релігія є одним із соціальних інститутів, роль якого в державі важко переоцінити. Розвиток та поширення релігій, відносно висока релігійність населення, довіра громадян духовним лідерам, ці факти говорять про значну соціальну, а останні кілька років, і громадську роль релігійних організацій. Зростання впливу релігійних організацій на політичну свідомість, значимість церкви для суспільства позначилось також й на політичному процесі країни. В релігії і політиці, як специфічних соціальних феноменах, існує багато спільних ознак та сфер впливу, що чітко прослідковується в історичній перспективі. Проте, для сучасного суспільства типовим є розмежування цих сфер. Відповідно, постає важливим і актуальним для сучасної політичної науки дослідження політико-аспекту діяльності релігійних організацій, що передбачає з'ясування історичних чинників, а також правових норм, які регулюють та визначають легальність функціонування тих чи інших релігійних об'єднань, їх відносини з державною і політичною сферами, їх роль в інших сферах суспільного життя, їх внутрішні проблемні питання.

Актуальність досліджуваної тематики підсилюється і тим фактом, що рівень релігійності українського суспільства почав зростати, зокрема, із 67% у 2013 році до 76% у 2014 році [210, с. 23]. Релігійні організації мають можливість доносити свої погляди, позиції, в тому числі з політичних проблем, до більшої частини населення країни. А оскільки духовні особи мають авторитет в очах своїх парафіян та вірян Церкви, в цілому, то ідеї та погляди сприйматимуться без опору, як правдива інформація. Саме тому, важливо проаналізувати способи та рівень ефективності такого впливу, форми впливу на політичний процес. Рівень впливовості релігійних організацій, думка громадян

та вірян про ефективність їх політичного впливу дає їм можливість стати учасником політичних процесів та впливати на їх перебіг. Як показують соціологічні опитування громадян, думки, що релігія впливає на життя українського суспільства дотримуються 65% опитаних, тоді як заперечують будь-який вплив її на життя суспільства 22% громадян [210, с. 24]. Тобто, більшість громадян визнають вплив релігійних структур на суспільство.

Релігія та політика, як сфери суспільного життя, мають безліч взаємозв'язків, про що свідчить науковий інтерес вітчизняних та зарубіжних вчених до даного проблемного поля. Дослідження впливу релігійних організацій у політичному процесі суспільства передбачає використання в якості теоретичної основи дослідження положення відомих дослідників (істориків, філософів, соціологів, релігієзнавців, політологів), які вивчають основні аспекти взаємодії політики і релігії, що є важливою частиною життя держави.

Саме тому важливо коротко розглянути теоретичну розробленість досліджуваної тематики в науковому просторі. Так, загальні проблеми взаємодії релігії і політики серед українських вчених досліджували: В. Бондаренко, В. Горбатенко, В. Єленський, О. Заєць, С. Здіорук, Ю. Кальниш, Ф. Кирилюк, М. Кияк, М. Кирюшко, А. Колодний, Ю. Лавриш, Н. Латигіна, О. Музичко, М. Обушний, С. Онищук, С. Осиповський, В. Перевезій, В. Петрик, М. Рибачук, О. Саган, В. Токман, О. Турій, С. Филипчук, М. Хилько, П. Яроцький, В. Ященко, Ю. Чорноморець та ін. Взаємовідносини релігії і громадянського суспільства в Україні аналізували: Л. Гарас, І. Коваль, С. Онищук, М. Рибачук. Проблему «політичних функцій церкви» аналізувала у своїй дисертації В. Дементьєва. Інтеграційну роль релігії розглядала у своєму дисертаційному дослідженні І. Ломака.

Дослідження впливу релігії на етнонаціональний розвиток представлено у наукових доробках М. Байрака, О. Габрієляна, О. Шуби. Проблему формування моделі державно-церковних відносин в Україні розробляли С. Осиповський, Ю. Кальниш, О. Саган, В. Єленський.

Питанням забезпечення прав людини на свободу совісті займалися такі українські вчені як М. Бабій, А. Колодний. Проблему релігії як інституту легітимації влади представлено у публікаціях Т. Алексєєва, Б. Славного, А. Фетисова.

Ряд досліджень в Україні присвячено впливу релігійного фактору на різні сфери життя суспільства. Зокрема, досліджувався його вплив на національну безпеку, морально-психологічний стан військовослужбовців в Збройних Силах України (В. Горлинський, С. Здіорук, С. Семенов), на економічне життя сучасного суспільства (О. Грабовець, В. Смакота та ін.), на соціально-політичний процес (М. Бабій, Т. Євсєєва, А. Колодний, Б. Лобовик, П. Яроцький, В. Єленський, Н. Качан, М. Рибачук, О. Саган, Л. Филипович та ін.).

Вплив церкви на політичне життя в історичній ретроспективі аналізували вітчизняні і зарубіжні автори М. Горяча, М. Капустін, О. Крижанівський, С. Плохій, В. Мокрий.

Роль конкретних церков у політиці, зокрема, місце і роль УГКЦ в національно-духовному відродженні досліджувала О. Волинець, а українського православ'я в державі – О. Саган.

Проблему церкви і виборчого процесу в різні роки досліджували О. Турій, В. Перевізій, С. Здіорук тощо. Релігійні організації в Україні, їх роль суспільстві та їх взаємозв'язки з політичними силами та подіями в державі досліджували і російські вчені С.Б. Філатов та І.Г. Яковенко.

Також цікавою для даного дослідження була дисертація російського вченого А. Царевського «Релігійні організації в сучасному політичному процесі: на прикладі протестантських організацій США». Досвід США є цікавим, оскільки в Україні також діє модель відокремлення церкви від держави, що передбачає рівність перед законом релігійних організацій. А також тому, що громадянська та політична роль і позиція релігійних організацій починає розвиватись в Україні, що актуалізує потребу ознайомлення з досвідом діяльності релігійних організацій в США.

Для окреслення проблем даного дослідження та для наочності розкриття політичного потенціалу релігійних організацій, важливо ознайомитись із проблемами, які вивчаються західними, американськими вченими.

Так, М. Претт і П. Форман вивчають роль релігії в сучасному суспільстві, а саме ступінь впливу церков на політичний процес не відступаючи від свого саме релігійного покликання. Е. Морган досліджував протестантизм як одну з основних причин американської революції. Л. Бенсоном вивчав релігійний чинник в межах партійної системи, електорального процесу. Дж. Геллап досліджував роль релігійних інститутів у формуванні мислення і базових цінностей американців. К. Грина аналізував роль церков в «оцінці кандидатів». Д. Джонстон досліджував проблему миротворчого потенціалу релігійної діяльності, здатність церков привести сторони конфлікту до діалогу. А. Фрізен, М. Вагнер вивчали демократичні установки прихожан протестантських церков. К. Копко проаналізував релігійну ідентичність Меннонітської церкви та їх вірян. Політичні уподобання віруючих виборців досліджували А. Едвард і С. Мокабі.

Слід сказати, що у розвинутих демократичних державах, де вдало функціонує громадянське суспільство, а також розвинуті та легалізовані лобістські структури, де релігійна приналежність має велику роль для політичного діяча, в таких державах участь у політичних процесах релігійних організацій набуває інших форм і можливостей. Наприклад, США є єдиною з розвинутих країн, де релігія на думку 59 % опитаного населення відіграє «дуже важливу роль» в їх житті [167, с. 278]. Можливо саме тому, останнім часом американські вчені все більше досліджують участь релігійних організацій у політичному житті, їх роль в суспільстві та способи впливу на політичний процес в державі.

Глибокого дослідження проблеми політичного залучення церкви, релігійних організацій у політичний процес на сучасному етапі в Україні немає, проте досить плідно досліджується проблема ролі релігії у політичному житті.

Розглянутий масив досліджень свідчить, що питання про дослідження політичного потенціалу, ролі релігійних організацій у політичному процесі розкриті частково, фрагментовано. Проте комплексного дослідження ця тема ще потребує враховуючи активізацію суспільної діяльності релігійних організацій та їх невідстороненість від подій, проблем, конфліктів в державі, в тому числі і політичних.

Існуючі дослідження розглядають релігійні організації як націотворче підґрунтя в контексті великого історичного проміжку часу (починаючи з князівських часів і хрещення Київської Русі), а також враховуючи тісну співпрацю з державними структурами та окремими політиками. Важливо взяти до уваги що переміни, які почалися ще з 90-х років тривають до сьогодні та привели до змін потреб сучасного суспільства у діяльності релігійних організацій. Їх нове мислення, цінності та види діяльності приводять до того, що релігійні організації набувають нових форм, потенціалу. Вони стають таким соціальним капіталом, який раніше не використовувався, ні ними самими, ні суспільством, ні політиками.

Сьогодні межі діяльності релігійних організацій значно розширились, вони займаються не тільки власне релігійною, а й соціальною, благодійною, освітньою діяльністю, а інколи відстоюють громадсько-політичні позиції у суспільстві. Релігії представлені в суспільстві релігійними організаціями, які є її інституціональним виявом та формуються для задоволення релігійних потреб громадян, а також конструктивно впливають на формування громадянського суспільства. Забезпечення релігійних свобод в сучасному суспільстві є одним із показників демократичного розвитку держави, оскільки, релігійні організації своєю діяльністю сприяють демократизації держави шляхом поширення цінностей, що виховують у віруючих активну соціальну та громадянську позицію.

Вплив релігійних інститутів на політичний процес залежить від таких чинників: історичні (роль релігійних організацій в державі в минулому, формування законодавчої бази для регулювання сфери взаємодії держави і

церкви); державно-церковні відносини (правові проблеми (законодавство, що регулює діяльність релігійних організацій, система державного контролю за діяльністю релігійних організацій, оподаткування релігійних організацій, реєстрація релігійних організацій), політичні чинники, неформальні зв'язки, релігійних і політичних лідерів, вплив іноземних політичних і релігійних структур); внутрішні проблеми релігійних організацій (відчуження церковного майна, наявність приміщень для здійснення релігійної практики, внутрішні конфлікти) та міжконфесійні конфлікти; діяльність релігійних організацій у соціальній, освітній, культурній сферах; релігійність населення (діяльність на території держави однієї чи кількох релігійних організацій, кількість вірян, рівень релігійності населення).

Досліджуючи вплив релігійних організацій на політичний процес суспільства, варто уточнити зміст останнього. Політична сфера, на перший погляд, не зовсім є «природним», традиційним середовищем діяльності суб'єктів релігійної сфери. Проте, релігійна, соціальна, громадська і політична сфери часто взаємно перетинаються, а їхні суб'єкти взаємодіють. Враховуючи вищесказане, слід детальніше розглянути поняття «політичний процес».

В політичній науці існують різні підходи до трактування поняття «політичного процесу». Дане поняття досліджувалось з точки зору різних підходів до інтерпретації, зокрема: як сукупність реакцій політичної системи на виклики навколишнього середовища (Д. Істон), як ототожнення його з політичною сферою в цілому (Р. Доуз), динаміки змагання груп для досягнення статусів і ресурсів влади (Р. Дарендорф), як поведінковий аспект реалізації суб'єктами своїх інтересів і цілей (Ч. Мерріам) [146, с. 8]. Іншою точкою зору є визначення політичного процесу як взаємодії між індивідами, групами, інститутами влади (з усіма властивими їм стереотипами, цілями, забобонами) між собою та з державою, одночасно виконуючи свої ролі та функції [199, с. 9]. На думку вчених, політичний процес є сукупністю дій інституціалізованих і неінституціалізованих суб'єктів спрямованих на здійснення своїх конкретних функцій (дисфункцій) у сфері влади, наслідком чого є розвиток, або занепад

політичної системи суспільства [234]. Схожої думки дотримується П. Шляхтун, який визначає термін «політичний процес» як сукупну «діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, пов'язана з функціонуванням політичної системи суспільства» [233, с. 363].

Важливо підкреслити, що політичний процес в цілому є єдиним циклічним процесом, що відображає функціонування політичної системи. В процесі відтворення різноманітних видів політичних процесів відбувається її розвиток та функціонування. В даному випадку доречно навести запропоновані російським дослідником А.Ю. Мельвілем два аспекти політичного процесу, а саме: макро та мікро [102, с. 321]. Макроасpekt політичного процесу полягає у розвитку, в цілому відтворенні політичної системи під впливом діючих на неї факторів, як її універсальну динамічну характеристику. В мікроасpektі політичний процес розглядається як однакова дія акцій різних соціальних і політичних суб'єктів, тобто субпроцесів (державне управління, державна політика, виборчий субпроцес) [102, с. 342]. Розділяє політичний процес на два трактування і український вчений П. Шляхтун, і окрім згаданого вище пропонує інше, вужче, розуміння політичного процесу. А саме визначає його не в межах функціонування всієї політичної системи, а як «послідовність дій суб'єктів політичних відносин, спрямована на вирішення якого-небудь конкретного питання, пов'язаного із здійсненням політичної влади (наприклад, прийняття політичного рішення, проведення виборів, утворення політичної партії тощо)» [233, с. 363].

Аналізуючи поняття «політичний процес» важливо розглянути найпоширеніші його класифікації, які характеризують його з різних точок зору. Найбільш популярним є поділ політичних процесів на базові і периферійні. Український вчений Ю. Шемчушенко зазначає, що перші з них включають в себе різноманітні можливості вступу широких прошарків населення у відносини з державою, форми трансформації їх інтересів і вимог в політичні рішення, способи формування політичних еліт, державне управління, політичну участь тощо. Периферійні політичні процеси виявляють динаміку утворення

політичних організацій (партій, груп тиску, асоціацій тощо), розвиток місцевого самоврядування, а також інші взаємозв'язки в політичній системі, що не впливають на переважаючі форми і механізми здійснення влади. Політичні процеси дослідник поділяє за часовим критерієм та критерієм щодо характеру здійснення, за орієнтованістю їх суб'єктів на протистояння чи співпрацю, та такі, що характеризуються відкритим чи прихованим способом їх протікання. При відкритому політичному процесі інтереси соціальних об'єднань та громадян систематично проявляються в їхніх публічних вимогах до органів державного управління, що веде до громадського контролю у фазі підготовки та прийняття політичних рішень. Політичний процес прихованого типу включає діяльність не публічних політичних інститутів і органів державного управління, та стосується таких вимог громадян, що не висловлені у формі публічного звернення до офіційних центрів державної влади [234].

В політичній науці прийнято розділяти політичний процес на три режими перебігу: функціонування, розвитку, занепаду. Перший режим перебігу передбачає, в рамках функціонування політичної системи, повторюване здійснення щоденних відносин між органами влади, елітою, електоратом, політичними партіями, органами місцевого самоврядування, громадянином і державою. Режим розвитку передбачає посилену взаємодію макро- і мікрофакторів влади, боротьбу різних течій і тенденцій, що веде до збільшення відповідності політичної системи та інших сфер життя суспільства. Політичний процес в режимі занепаду чи розпаду характеризується негативним напрямом змін в існуванні політичної системи, що веде до ентропії, відцентрових тенденцій, розпаду режиму правління [177]. Відповідно до об'єкта застосування політичної волі поділяються на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні. Відповідно до характеру політичної участі політичні процеси діляться на ангажовані, тобто такі що характеризуються інтенсивним і самостійним включенням (виключенням) громадян із відносин з політичною владою, і незаангажовані, тобто ініційовані за допомогою примусових, мобілізаційних форм політичного впливу на населення. Політичні процеси розрізняють за

стійкістю основних взаємозв'язків політичних і соціальних структур на стабільні та нестабільні [18, с. 260-263].

Політичний процес розглядають і за різномасштабністю політичних процесів розрізняють повсякденні, історичні та еволюційні [122]. Перші – включають безпосередню взаємодію індивідуальних, групових і частково інституційних акторів (наприклад, законодавчий процес). Історичний політичний процес передбачає, що акторами виступають групи та інститути. Такі процеси, пов'язані з втіленням будь-якої історичної події (політичної революції, еволюція політичної партії). Третім, еволюційним – притаманна участь вагомих акторів, наприклад інститутів, політичної системи. Такі процеси вимірюються великомасштабністю (процес модернізації політичної системи через впровадження політичних реформ, процес демократизації через проведення змагальних виборів) [122].

Для розуміння сутності політичного процесу потрібно визначити його зміст. Деякі вчені вважають, що зміст поняття «політичний процес» включає всі реальні дії громадян, представників еліт, які підтримують або перебувають в опозиції до існуючого правлячого режиму [18, с. 182]. Проте існує і інше розуміння змісту політичного процесу, яке вміщає сукупність дій суб'єктів політики щодо реалізації їхніх політичних інтересів, і насамперед інтересів, пов'язаних із домаганням, використанням і утриманням влади [169, с. 330].

Питання структури політичного процесу також є неоднозначним. Існує погляд, який структурними елементами політичного процесу називає: суб'єкт; об'єкт; ресурси [233, с. 364]. При цьому під суб'єктами політичного процесу мається на увазі соціальні спільності, індивіди та створювані ними політичні організації (держава, її органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації тощо). Об'єкт політичного процесу в цілому є відображенням його мети, тобто це керівництво та управління суспільством, узгодження соціальних інтересів, забезпечення єдності та цілісності суспільства. А об'єктом конкретного політичного процесу є відповідні конкретні цілі. В свою чергу, ресурси політичного процесу це ресурси влади

(утилітарні, примусові, нормативні) [233, с. 364]. Проте є і зовсім інша думка, в основі якої ідея, що структура політичного процесу складається із: акторів, сукупності їх взаємодій, послідовності, його динаміки або сюжету, тимчасових одиниць виміру, та факторів, що впливають на нього [122].

Вплив релігійних організацій на своїх вірян та на суспільство, в цілому, здійснюється і через низку факторів характерних для них як соціальних структур, а також через її некультову суспільну діяльність. Через своїх представників, як правило, вище духовенство та дії громадян, які є членами даного релігійного об'єднання, можна говорити про їх вплив на політичний процес. Серед українських вчених існує думка, що релігійні організації самі є учасниками політичного життя та «широко залучають до виконання соціально-політичних завдань світські організації (політичні партії, профспілки, молодіжні організації та ін.), і навіть створюють їх» [169, с. 297]. Вони визначають релігійні організації політичними суб'єктами і обумовлюють це: функціями релігії щодо зберігання, підтримування встановлених суспільних цінностей; існуванням потреби «посилювати ідеологічний вплив віруючих на політичні процеси, що відбуваються в державі, ширше залучати людей суспільства у свою релігію і в активну релігійну діяльність» [169, с. 307].

В контексті даної роботи доцільно зазначити різновиди політичних процесів, зокрема, найчастіше як приклад наводять наступні: прийняття політичного рішення, революція, політична кампанія, виборчий процес, реформа тощо.

Українськими вченими, зокрема С. Гелеєм і С. Рутарою, основні форми політичного процесу визначається через політичну участь та професійну політичну діяльність [33, с. 155]. Зокрема, політична участь передбачає масові акції для демонстрації позицій, вимог, настроїв та для формування державних органів та органів місцевого самоврядування. Її формами є вибори, референдум, демонстрація, маніфестація, мітинги, збори тощо [33, с. 155].

Варто детальніше розглянути сутність кожної з названих форм. Політична демонстрація це масова хода, з метою висловлення певного

суспільно-політичного настрою, вимоги, солідарності, протесту тощо [169, с. 341]. В свою чергу, під маніфестацією мається на увазі публічний масовий виступ для проголошення ідеї або низки ідей змісту актуальної соціальної проблеми, що виражається у формі зосередження прихильників визначеної ідеї в одному місці, де озвучуються і повторюються гасла і заклики, виголошуються промови, підносяться транспаранти [169, с. 341]. Характеризується формою публічного зібрання і мітинги, проте їх метою є обговорення певних актуальних суспільно-політичних питань та для психологічної підготовки індивідів до безпосередньої дії для їх реалізації [169, с. 341]. Важливою формою політичної участі громадян є політичні вибори, що представляють собою комплекс заходів щодо формування керівних органів держави, партій, громадських організацій, обрання представників, а також делегатів на представницькі зібрання, з'їзди тощо [169, с. 342]. Формою волевиявлення народу з важливого демократичного та суспільного питання є референдум [233, с. 458].

Професійна політична діяльність має на меті розробку правових норм та управління політичними інститутами. Остання реалізується через створення і вдосконалення політичних інститутів та регулювання суспільних відносин [33, с. 155]. Вона включає організацію і забезпечення виборчого процесу в державі, здійснення та управління законодавчим процесом, здійснення реформ в державі, прийняття і реалізація політичних рішень тощо. Зокрема, під законодавчим процесом мається на увазі порядок діяльності суб'єктів законодавчої влади щодо створення закону [233, с. 156]. Реформа це процес кардинальних перетворень відповідної сфери суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо [234]. Політичне рішення – акт, здійснюваний суб'єктами політичного процесу (політичними лідерами, керівними органами), у якому на основі аналізу інформації, існуючих інтересів, потреб і можливостей їх задоволення формулюються завдання, обов'язкові для членів даної соціальної спільноти [170, с. 542].

Проте на нашу думку до форм політичного процесу варто віднести революцію, політичну кризу, політичний конфлікт, політичну кампанію, оскільки вони мають визначальний вплив на функціонування політичної системи суспільства і відповідно на перебіг політичного процесу. Революція передбачає докорінне перетворення структури влади в суспільстві, радикальну зміну політичної системи, що може привести до значних соціально-економічних змін [171]. Наявність політичного конфлікту також може нести в собі загрози для розвитку політичної системи. Політичний конфлікт є зіткненням, боротьбою різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні до реалізації своїх інтересів і цілей, пов'язаних із здобуттям, перерозподілом влади, зміною власного політичного статусу та перспектив розвитку суспільства [234]. Іншою небезпекою у розвитку політичної системи є політична криза. Вона виражає особливий стан політичної системи та її державних структур, що характеризується нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості всіма сферами життя суспільства, наростанням соціально-політичної активності мас [171]. Важливо уточнити, що мається на увазі під поняттям «політична кампанія». Зокрема, дане поняття включає в себе систему заходів здійснюваних суб'єктом політичної дії протягом певного проміжку часу для досягнення певної політичної мети чи створення для цього передумов [171]. Оскільки дане поняття має достатньо широкий зміст, наведемо різновиди політичної кампанії: відповідно до характеру своєї мети – виборчі, рекламні, а зовнішньополітичні, протестуючі, лобістські; а за масштабами – загальнонаціональні, регіональні, локальні, міжнародні [171].

Так як мета даної дисертації є дослідити вплив релігійних організацій на політичний процес в Україні, то важливо розкрити наше розуміння поняття «впливу». Український науковець Д. Виговський визначає, у своїй статті присвяченій дослідженню суті політичного впливу, дане поняття наступним чином – це певні дії суб'єкта ненасильницького характеру, що мають на меті зміну її існуючого стану чи поведінки суспільства, інституту чи окремого

індивіда [22, с. 64]. Що ж до вужчого розуміння політичного впливу, то його можна визначити як взаємодію суб'єктів політики з метою отримання політичних дивідендів, вигод чи переваг [22, с. 64].

Цікавою для нашого дослідження є монографія В.І. Власова «Влияние и процесс», де він визначає вплив як потенціал, можливість, що здійснюється у взаємовідносинах суб'єкта і об'єкта і залежить від джерел, ресурсів і засобів. На думку автора вплив можливий лише в процесі людської діяльності, поведінки і спілкування. В.І. Власов виокремлює наступні форми впливу: примус, винагорода, розумна віра чи експертний вплив, еталонний вплив чи харизматичний, традиції, переконання і залучення до участі в управлінні [27]. Форми впливу як сукупність зовнішніх ознак, що визначаються змістом даного феномену, вчений поділяє за суб'єктами на: інституційну форму, форму впливу соціальних спільнот і груп та індивідуальну форму впливу [27]. До першої форми впливу він відносить вплив органів влади та соціальних організацій та утворень (глава держави, парламент, суд, уряд, силові структури, церква, політична партія, ЗМІ, профсоюз, банк, тіньові групи). До другого типу впливу відноситься вплив етносів (націй), великих соціальних груп (класів, верств), демографічних груп (молодь), малих соціальних груп (сім'я). Третій вид – включає індивідуальних суб'єктів (історичні герої, філософи, вчені, журналісти, військове керівництво, лідери партій, дружини, прислуга) [27].

В контексті нашого дослідження найбільш цікаво розкрити суть впливу інституційних суб'єктів, куди вчений відносить і релігійні організації. Вплив релігійних організацій на політичний процес, на думку В.І. Власова, реалізуються в наступних формах: 1) через створення політичних партій, члени яких належать до певного віросповідання, релігійної організації; 2) через релігійний світогляд вірян, що впливає на їх політичні оцінки і дії; 3) через використання атрибутів релігійної організації при здійсненні держаних процедур (принесення присяги свідків в суді, принесення присяги президента тощо); 4) через релігійних діячів, що беруть пряму участь у боротьбі за мир, в екологічних та інших політичних рухах; 5) католицька церква через

місіонерську роботу, шляхом створення великої кількості напівсвітських і напіврелігійних організацій, що працюють з молоддю [27]. Ресурсами релігійних організацій В.І. Власов називає: релігію, матеріальне багатство, добру проінформованість, значний моральний авторитет [27]. Він досліджує також соціально-політичний вплив. Зокрема, розглядає його у трьох аспектах, як вплив на державну владу, вплив на політичний процес, вплив як самостійний процес. Соціально-політичний вплив він визначає як вплив тих чи інших суб'єктів на органи державної влади чи на її представників та на політичний процес. Такий вплив можуть здійснювати суб'єкти економічної, політичної, соціальної і соціокультурної сфер. Він може здійснюватись у відкритій і закритій, прямій і опосередкованій, організованій і стихійній формах [27]. Для ефективного дослідження участі релігійних організацій в політичному процесі потрібно уточнити зміст основних понять, що використовуватимуться в роботі: «релігія», «конфесія», «релігійна організація», «релігійний інститут», «релігійна громада».

Вчені не дійшли одностайності у роз'ясненні поняття «релігія», оскільки кожен розглядає її з точки зору свого поля наукового інтересу. Саме тому в науці існує теологічний, філософський, соціологічний, біологічний, психологічний, етнологічний та інші підходи до тлумачення поняття «релігія», які охоплюють всі історичні етапи розвитку та різні форми прояву цього соціального феномену. Цікавим є визначення релігії, яке дає французький соціолог і філософ Е. Дюркгайм: «релігія – це система вірувань і практик, які належать до священних, тобто відособлених і заборонених речей; вона поєднує всіх людей, які розділяють ці вірування й дії» [63, с. 230-231]. Здатність релігії об'єднувати людей, що вірно підкреслено Е. Дюркгаймом, є ключовим моментом у соціальній, громадській діяльності релігійних організацій, оскільки надає релігійним організаціям можливості впливати на політичний процес.

В широкому значенні «релігію визначають як світосприйняття, звід моральних норм і тип поведінки, які обумовлені вірою в існування «іншого», надприродного світу істот – духів, богів або Бога, які розумно створили і

творють всі матеріальні і духовні форми буття, а також сукупність ритуалів і магічних дій (культ релігійний), що забезпечують зв'язок людини з потойбічними силами, і відповідні (церковні) організації та об'єднання віруючих» [93]. Безперечно це твердження не охоплює всю багатогранність даного соціального інституту, проте включає основні характеристики релігії.

Релігії поділяються на конфесії, а ті в свою чергу на релігійні організації. Конфесія має велику кількість послідовників в країні, яких об'єднує спільне віровчення, релігійна практика, традиції та цінності віруючих. Конфесія, як правило, включає кілька релігійних організацій, які є суб'єктом релігійно-політичного життя із спільним віровченням. Український дослідник М. Новіченко, визначає термін «конфесія» як «приналежність до будь-якої церкви, релігійної організації, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру» [182, с. 166].

Американський дослідник соціології релігії Х. Казанова зазначає, що після розпаду радянського союзу в Україні відбулися процеси конфесіоналізації, тобто процес утвердження конфесій і деконфесіоналізації, тобто процес переходу із однієї в іншу конфесію. Це стало можливо після законодавчого декларування рівності усіх релігійних організацій в Україні. І саме цей факт створив унікальну модель, яка сформувалася також і в США, і в Україні. Історичні причини формування моделі це наступні факти: в обох державах після проголошення незалежності жодна з релігій не змогла стати національною, мало місце «відкрите поле релігійної конкуренції», і в таких умовах найрозвинутіші церкви стали деномінаціями. Х. Казанова зазначає, що схожого терміну немає в жодній європейській мові. Переклад цього терміну буває різним, наприклад, «конфесія», що має значення обов'язкової релігії, нав'язаної згори, або як секта, що позначає релігійні меншини. Проте деномінація, зазначає вчений, це не церква і не секта: «Цей термін руйнує бінарну категорію церкви і секти, і всі вони стають рівними деномінаціями. І це називається деномінаціоналізм – система, в якій всі релігії мають рівні права і конкурують одна з одною» [98].

Необхідно уточнити в якому значенні вживатимуться поняття «релігійний інститут» та «релігійна організація», оскільки існує неоднозначне їх розуміння. Проте доречно спочатку розглянути поняття «соціального інституту», що за своєю сутністю є значно ширшими терміном від якого походять вищезгадані поняття.

Поняття «соціальний інститут» має дві найбільш поширені інтерпретації. По-перше, це «соціальне встановлення як комплекс найзагальніших соціальних, політичних, правових, моральних, релігійних норм, правил і принципів, культурних зразків, звичок, типів мислення та моделей поведінки, що визначають сутність і стійкість соціальних явищ, що обумовлюють і регулюють соціальні відносини, діяльність людини в різних областях її життя»; по-друге, це: «соціальне утворення, або установа – соціальна одиниця надіндивідуального рівня, організація, що виступає суб'єктом соціальних відносин і дій» [147]. Другий спосіб визначення цього поняття фактично ототожнює його з соціальною організацією. Те саме стосується релігійних інститутів, які прирівнюються до релігійних організацій.

Російські вчені В.М. Сторчак, О.І. Антонова у статті «Религиозные институты и религиозные институции: к вопросу о разграничении понятий», зазначають, що релігійні інститути упорядковують та організовують релігійну діяльність, зв'язки і взаємовідносини віруючих як між собою, так і з представниками інших віровчень та атеїстами. До складових релігійного інституту, вчені, відносять конфесійні норми і правила, що утворюють і визначають зв'язки віруючих один з одним, будуються соціальні статуси і ролі. Релігійні норми, встановлені різними віросповіданнями, обов'язкові для віруючих правила, ґрунтуються на доктринальних положеннях, які, в свою чергу, беруть свій початок з канонізованих текстів (Біблія, Коран, Талмуд тощо), постанов церковних соборів, творів керівників конфесій тощо [202].

В даній статті релігійні інститути розглядатимуться як сукупність норм, правил і принципів, типів мислення, моделей поведінки, що обумовлені традицією, релігійною практикою, в межах яких функціонують відносини

суб'єктів релігійних організацій між собою та із іншими учасниками суспільного життя.

Здійснюють вплив на політичний процес і релігійні організації, які є юридичною оформленими соціальним утворенням. Детально розглянуто термін «релігійні організації» у релігієзнавчому словнику за редакцією А. Колодного та Б. Лобовика, де відповідно до функціонального призначення ділять їх на два види. Перший – це релігійні організації, які утворюються самими віруючими для задоволення релігійних потреб, відправлення релігійного культу, забезпечення існування віросповідання в суспільстві (регіоні, населеному пункті), а також з метою підтримки зв'язків з державними органами, соціальними, громадськими, політичними організаціями. У другому випадку релігійні організація є об'єднанням віруючих чи їх спільнот, яке організаційно оформлене за певними релігійними, суспільно-політичними, професійними інтересами та демографічними ознаками. Це релігійні місії, місіонерські, добротинні та освітні організації місцевого, регіонального й міжнародного рівня, також молодіжні, жіночі, профспілкові, політичні спільноти, що сформовані на релігійно-конфесійному підґрунті. Сюди відносять також моно- і поліконфесійні міжнародні об'єднання, екуменістичні організації та біблійні товариства [182, с. 224]. Дані організації, як важливі соціальні інститути, сприяють упорядкуванню співжиття і діяльності людей.

Поняття «релігійна організація» у статті 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначає їх наступним чином: «Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями)» [175]. До релігійних організацій в Законі України зараховують релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій та представляються своїми центрами (управліннями).

Всі зазначені види релігійних організацій є юридичними особами та окремими «релігійними організаціями», а кожна з них відповідно реєструється в місцевих органах влади та в єдиному державному реєстрі. Всі ці форми існування релігійної організації управляються релігійними центрами (управліннями) і в своїй сукупності позначаються в законі як релігійні об'єднання. Беручи до уваги той факт в звіті Міністерства культури України про мережу церков і релігійних організацій в Україні у 2016 році зафіксовано лише 34183 релігійних громад, 526 монастирів, 198 духовні навчальні заклади [186], всі вони є окремими юридичними особами. Проте фактично вони є у своїй сукупності структурними елементами кількох релігійних організацій (відповідно до закону – релігійними об'єднаннями), що підпорядковується відповідним центрам (управління), які здійснюють керівництво, спрямовують та визначають напрями роботи своїх структурних елементів.

Поряд з поняттям релігійної організації в тексті закону зустрічається поняття «релігійне об'єднання», яке немає визначеного юридичного статусу. Будь-яка співпраця релігійних організацій (релігійних об'єднань) між собою, з органами влади з іншими соціальними структурами управляється, спрямовується і здійснюється релігійними центрами (управліннями), але поширюється і стосується всіх їх форм існування.

Для уникнення подвійного тлумачення, виникає необхідність визначити розуміння поняття «релігійна організація» в рамках даного дослідження. Ми розуміємо релігійну організацію як складну організаційну структуру на чолі з «релігійним центром (управління)», яке включає релігійні громади, братства, монастирі тощо (наприклад УГКЦ, УПЦ).

Зазначимо, що ми розглядаємо релігійну організацію як добровільне об'єднання людей на основі домінуючих спільних світоглядних уявлень (що визначені віровченням) та форм відправлення культу (богослужіння, релігійної практики), окрема суспільна формація, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, структурованістю, узгодженістю та регламентованістю дій,

взаємодій відносно автономних її частин, має власні ресурси потреби та інтереси.

Оскільки наведені вище визначення поняття «релігійна організація» визначають через поняття «релігійна потреба», то слід, уточнити значення останнього. Поняття «релігійна потреба» це віра, впевненість, переконаність в існуванні особливих зворотних взаємодій між віруючим і надприродним, що відбуваються завдяки відповідним культовим діям [24, с. 98].

Діяльність релігійних організацій має два види культова і некультова. Культова діяльність релігійних організацій передбачає виконання спеціальних дій, в яких реалізується віра і поклоніння людей надприродному. Некультова релігійна діяльність включає в себе два аспекти: теоретичний і емпіричний. Теоретичний аспект некультової діяльності становлять: вироблення релігійних концепцій, положень; праці богословів; наукові пошуки спрямовані на державно-конфесійні взаємодії. До емпіричної області некультовими діяльності, як правило, відносять діяльність релігійних організацій, паломництво, релігійну освіту, поширення віровчення безпосередньо або через ЗМІ, культурно-просвітницька діяльність, розповсюдження предметів релігійного призначення, благодійна діяльність [219].

Для розуміння місця та основних завдань релігійних організацій в суспільстві, доцільно звернутися до розуміння їх статусу в правовій практиці розвинутих держав та міжнародному праві. В американському праві релігійну організацію прийнято розглядати як організоване об'єднання осіб створене для релігійних цілей. Релігійна організація повинна складатися з двох елементів: щире переконання в священному або трансцендентній реальності і ціль релігійної організації і її практика повинна виражатися у вірі [240].

В правовій системи ЄС існують відмінності у правовому статусі релігійних організацій як таких, в деяких державах самі релігійні громади, їх асоціації та підрозділи є юридичними особами, в інших – ні. Проте в кожній з країн-членів ЄС використовуються правові засоби для забезпечення права релігійних громад на діяльність в рамках закону, навіть якщо це здійснюється

лише побічно за допомогою культових або єпархіальних асоціацій або через довірених осіб [189, с. 705]. Місце релігії та релігійних організацій у державах-членах Європейського Союзу визначається Договором про функціонування Європейського Союзу (TFEU) та Договором про Європейський Союз (TEU). Договір про функціонування Європейського Союзу (TFEU) у статті 17 розділі 3 забезпечує діалог між ЄС та усіма його організаціями, включаючи церкви і релігійні громади. В Договорі (TFEU) зазначено, що діалог необхідно розвивати, поважаючи їх ідентичність, особливі потреби і значення релігійної організації. Це включає можливість укладення угод з ними. Діалог повинен бути відкритим, прозорим і постійним. Діалог з церквами, релігійними та філософськими спільнотами заснований на принципах, схожих з принципами діалогу з організаціями громадянського суспільства. Церкви і громади не повинні опинятися в несприятливому становищі.

Також у документі говориться про особливий духовний, соціальний і культурний внесок цих церков і громад. Лісабонський договір фактично визнає внесок християнства в існуючий Європейський Союз, проте не ігнорує при цьому вклад інших церков і навчань. Також зазначається, що поняття «церква» застосовується по відношенню до християнства, так як це поняття є християнським [189, с. 712]. Пропонуючи особливе місце релігійним організаціям і церквам в Лісабонському договорі, Союз визнає, що церкви, релігійні та філософські спільноти – не просто частина громадянського суспільства. Навпаки, Лісабонський договір визнає особливий внесок та ідентичність цих церков, релігійних і філософських спільнот. Церкви, релігійні та філософські спільноти є придатними і прийнятними партнерами для слухань згідно статті 11 Договору про Європейський Союз (TEU), розділ 3, і певне число громадян Союзу може ініціювати референдум з релігійних питань згідно статті 11 TEU розділу 4 [189, с. 713].

Один головних статутних органів Ради Європи (ПАРЄ) у рекомендації Центральної та Східній Європі щодо релігії наголошує на потребі гарантувати всім церквам, релігійним організаціям, центрам та об'єднанням статус

юридичної особи в тому випадку, якщо їх діяльність не порушує права людини чи міжнародне право [181]. А також говорить про співпрацю з церковною владою в справі встановлення та розподілу відповідальності в таких областях, як реставрація історичних будівель, релігійне виховання, і сприяти проведенню спільних дискусій з основних питань соціальної сфери, моралі, етики та культури, які стоять перед сучасним суспільством [181].

Незважаючи на існування різних форм відносин держави і церкви як в США, так і в різних країнах-членах ЄС, спільним є надання правового статусу юридичної особи релігійним організаціям, та передбачення можливості їх співпраці з державою та суспільними організаціями для виконання соціальних, виховних, культурних функцій релігії в суспільстві.

Відносини державних та релігійних інститутів відповідно до історичного етапу розвитку держави та її географічного розташування і традицій, можуть трансформуватися від домінування світських інститутів аж до їх підпорядкування релігійним. У сучасному суспільстві часто у неоднозначній ситуації знаходяться «секти» та харизматичні культи, діяльність яких ускладнюються на рівні політики. Це пов'язано з тим, що утиски, репресії спрямовані проти прихильників таких церков, «сект», культів часто були спричинені відсутністю економічної та політичної стабільності в державі.

У проєкті «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні» церкву розуміють як структуровану релігійну організацію, засновану на принципі ієрархії, що передбачає конкретну систему управління та регламентацію відносин всередині організації та з іншими релігійними і нерелігійними організаціями, а також державою. Слід зазначити, що термін «церква» іноді вживається для позначення відповідного типу будівлі релігійного призначення з визначеними архітектурними особливостями. Проте найчастіше під цим поняттям мається на увазі «тип релігійної організації, що складався в ході розвитку того чи іншого віровчення як засіб регламентації відносин в середині релігійних спільнот та їх зв'язків зі світськими групами і організаціями, передусім державними» [182, с. 372]. Церкві притаманні специфічні атрибути,

які характерні для віровчення: «розроблена догматика (Символ віри), релігійна діяльність (культова і позакультова), система управління, заснована, як правило, на ієрархічному принципі і авторитаризмі» [182, с. 372].

Основним структурним елементом діяльності релігійних організацій на місцях виступає релігійна громада. У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» у розділі 2 статті 8, вона визначається так: «Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб» [175]. В свою чергу, у релігієзнавчому словнику дається більш ширше формулювання змісту поняття «релігійної громади» як «первинна організаційно-структурна одиниця в системі релігійної організації, один із її типів. Характеризує певну спільність віруючих одного релігійного напрямку, віросповідання, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб, здійснення культових дій» [182, с. 81].

Проблема взаємовідносин політичної влади і релігії, держави і церкви має глибокі корені, вона дуже складна і багатогранна. В контексті сучасної науки (політології, релігієзнавства, права) прийнято ці взаємовідносини позначати як «державно-церковні відносини», а основні їх суб'єкти (державу і релігійну організацію) розглядати як взаємодіючі сутності, які внутрішньо незалежні, самодостатні та автономні у рамках своїх функціональних сфер. Вони відрізняються за походженням, метою і структурою. Державно-церковні відносини – це сформована на основі загальноприйнятих норм та законів взаємодія державних структур (особливо законодавчої та виконавчої гілок влади) та релігійних організацій [4, с. 598]. Як зазначає український дослідник М. Бабій державно-церковні відносини «характеризують рівень, глибину взаємин держави і релігійних організацій, ступінь їх інтеграції або ж дезінтеграції, співпраці, партнерства» [9, с. 17].

Державно-церковні відносини включають як адміністративно-регулятивну складову функцій державних структур щодо діяльності релігійних організацій, так і політичний чинник у цій сфері життя суспільства, що неминуче існує, в сучасних українських реаліях. Актуальною для даного дисертаційного дослідження є проблема розкриття взаємодії релігійної та політичної сфер, що протікає в конкретній системі державно-суспільних координат. Оскільки державно-церковні відносини, а саме їх модель є визначальним чинником та площиною в межах якої можливий вплив релігійної організації на соціальні та політичні процеси, то конкретна модель відносин між державою та релігійною організацією визначає діяльність церкви як в межах її релігійного культу, так її соціальну та політичну значимість та роль.

На інституціональному рівні взаємодія між політикою і релігією реалізовується у сфері державно-церковних відносин. На підставі загальноприйнятих норм та законів взаємодії державних та релігійних факторів формуються державно-церковні відносини.

Дослідник С. Осиповський зазначає, що «до складу системи державно-церковних відносин відносять сукупність законодавчих актів, які регулюють діяльність релігійних організацій, практику їхнього застосування, неформальні зв'язки представників політичних і релігійних еліт, вплив іноземних політичних і релігійних сил на релігійні організації, громади і центри у державі, які мають управління за її кордоном, а також політику щодо зареєстрованих і незареєстрованих релігійних організацій» [151, с. 10]. Тому, в нашому дослідженні варто звернути увагу саме на державно-церковні відносини.

Сьогодні одним з головних показників рівня розвитку як держави, так і визначеного релігійного напрямку в її межах, є спосіб здійснення державно-церковних відносин. Оскільки ця сфера суспільних відносини безпосередньо пов'язана із здійсненням (або не здійсненням, ігноруванням) принципу свободи совісті, як невід'ємної частини основних прав і свобод людини. Державно-церковні відносини – це один з різновидів суспільних відносин, які визначають взаємозв'язки та взаємодію релігійних організацій з державою. Відповідно до

історії та традицій в країні відносини між державою і церквою можуть бути різних типів моделей. Моделі державно-церковних відносин є сукупністю основних норм, закріплених в нормативно-правових актах, що регулюють взаємовідносини держави і церкви, а також визначають правове місце релігійної організації, особи (віруючої і не віруючої) у державі. Виокремлюють кілька типологій відносин держави та церкви. При цьому серед фахівців не має єдиної думки щодо термінологічного визначення цих моделей.

Державно-церковні відносини складаються історично, визначальну роль в їх формуванні відіграють традиції в державі, і вид політичного режиму, та місця церкви в ньому. Таким чином можна виокремити певні моделі державно-церковних відносин.

Широкий спектр історично сформованих практик взаємин держави та церкви враховує у своїй класифікації доктор філософських наук О. Саган у статті «Моделі державно-церковних взаємин в світовій історичній ретроспективі». Вчений виокремлює наступні моделі державно-церковних відносин: теократія; цезарепапізм; законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної церкви в державі; відокремлення церкви від держави при активному втручанні державних інституцій у справи церкви; проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відділення церкви від держави і держави від церкви; стан взаємоневтручання держави у справи церкви і навпаки [195, с. 65-68]. Дана класифікація в основному є найпоширенішою та визнаною в науковому середовищі. Адже вона так чи інакше вміщає в себе всі інші класифікації моделей державно-церковних відносин. Варто наголосити про існування можливості для створення певної універсальної моделі, тенденції якої розвивається поряд з процесом глобалізації, та проте такої немає.

Існуючі форми державно-церковних відносин, які склалися у різні періоди і можуть частково переплігатися між собою. Кожна держава повинна індивідуально визначити, яка модель необхідна саме їй. Це залежить від різних факторів: історії та традицій притаманних суспільству, особливостей

менталітету населення, правового та економічного ладу, співвідношенню політичних сил, які визначають ідеологію в державі та відповідний етап в історії; реальним взаємовідносинам держави і церкви; впливу зовнішнього чинника.

Досліджуючи вплив релігійних організацій на політичний процес доцільно проаналізувати історичні та політичні передумови, правові норми, які регулюють сферу відносин держави та релігійних організацій. Необхідно розглянути основні проблеми, що існують межах взаємовідносин релігійних і політичних структур та їх наслідки в суспільстві. Також доцільно проаналізувати основні погляди на існуючу в Україні модель державно-церковних відносин.

В сучасному суспільстві, що характеризується стрімким соціальним розвитком, трансформацією форм та способів комунікації, важливу роль виконує не тільки держава, її регуляторні механізми примусу, а й соціальні інститути. Релігія є одним із соціальних інститутів роль якого в суспільстві важко переоцінити. Протягом останніх десятиліть ми стали свідками релігійного відродження на пострадянському просторі. На теренах пострадянського простору відновлювали свою діяльність традиційні релігії, а також внаслідок глобалізацій процесів паралельно з традиційними розширювали свій вплив й нові для українського суспільства релігійні організації, виникали нові релігійні та псевдорелігійні рухи. Поступово роль релігії в суспільстві, церкви у державі та її структурних елементах заростала.

Після проголошення незалежності перед Україною, як новоствореною суверенною державою, постало багато проблем, що стосувалися напряму її майбутньої політики. Однією з таких проблем було визначення ефективної моделі та адекватної конфесійної політики. Проте, в обраній моделі не були враховані соціальні, регіональні, ментальні особливості українського конфесійного поділу. Саме тоді розпочався якісно новий період законодавчого забезпечення свободи совісті та релігії на теренах нашої країни. Варто підкреслити факт появи релігійної тематики у ЗМІ. Вперше головні релігійні

свята було законодавчо оголошено вихідними днями. Почала зростати кількість конфесій та релігійних громад у державі. Релігійні організації України починають долучаються до міжнародних релігійних організацій, наприклад у сфері надання гуманітарної допомоги. Останні проводили також активну діяльність серед населення, що сприяло швидкому зростанню довіри громадян до різних релігійних організацій. Український парламент вперше обговорив проект закону «Про свободу совісті та релігійні організації» 21 березня 1991 року. Цей закон ґрунтувався на принципових положеннях радянської Конституції та Декларації про державний суверенітет України, не суперечив основам міжнародного права у питаннях свободи совісті, що діяли на той час. На відміну від чинного тоді «Положення про релігійні організації», в проекті закону вже передбачалося право віруючих сповідування і поширення релігійних поглядів, отримання релігійної освіти (зокрема, за кордоном), право на проходження альтернативної служби, встановлення і підтримування зв'язків з одновірцями в інших країнах, здійснення паломницьких подорожей та одержання і перевезення релігійної літератури. Також важливим кроком було зрівнювання священнослужителів й осіб, зайнятих у релігійних організаціях на виборних засадах, із працівниками та службовцями державних підприємств, конфесії вступили як повноправні юридичні особи у майнові стосунки із державою. Але це мало і деякі негативні наслідки пов'язані із поверненням та розподілом земель й культових споруд. Слухачам духовних навчальних закладів надавалися пільги, які мали і студенти державних закладів освіти щодо відстрочки від призову до армії. На відміну від союзного закону, проект містив не лише нормативи, а й певні механізми їх реалізації, і у той час це був найдосконаліший проект серед країн колишнього СРСР. Загалом варто відмітити той факт, що у 32 статтях проекту закону було вміщено 58 положень, яких бракувало союзному законодавству, але нічого не усунуто.

При обговоренні закону у Верховній Раді народні депутати висловили низку пропозицій та зауважень щодо його поліпшення: насамперед процедури реєстрації релігійних організацій, функцій державного органу у справах релігій

(зокрема і щодо доцільності його існування взагалі, оскільки до цього його функції виконували органи внутрішніх справ), механізмів розв'язання міжконфесійних суперечностей і майнових претензій, державної реабілітації деяких постраждалих від тоталітарного режиму конфесій (Українська Греко-католицька церква, Українська католицька церква, Свідки Єгови, Рада церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ), Адвентисти Сьомого Дня Реформаційного Руху («адвентисти-реформісти») тощо). Особливо гостро дискутувалися питання про законодавчу базу навчання дітей релігії та статті закону, які регламентують майнові проблеми.

В перші роки незалежності можна відзначити спроби влади сприяти утворенню єдиної помісної православної церкви на засадах автокефалії, які були невдалими. Деякі вітчизняні фахівці вважають, що активність влади у цій сфері стала причиною загострення відносин держави та найчисельнішої серед інших української православної церкви, що перебуває у підпорядкуванні Московському патріархату. До цього конфлікту привела негативна оцінка, а точніше, визнання незаконним Верховною Радою та Кабінетом Міністрів рішення Харківського православного собору у 1992 році щодо позбавлення влади, з заборонаю у священнослужінні, колишнього митрополита Київського і всієї України Філарета (Денисенко), і обрання новим митрополитом Блаженішого Володимира (Сабодана). На фоні цього конфлікту було утворено церковний центр – Київський патріархат. Загалом, політика влади спрямована на створення єдиної помісної православної церкви зазнала невдачі.

Отож, накопичений на той час досвід врегулювання правовідносин між державою та релігійними організаціями в Україні за міжконфесійного конфлікту потребував конкретнішого підходу стосовно низки проблем і встановлення чітких норм. Тому прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» одразу отримав схвальні відгуки світового (західного) співтовариства й став для української держави однією із найвдаліших акцій продемонструвати не лише прагнення до демократизації, але чіткі наміри щодо міжнародної інтеграції. Але водночас прийнятий закон мав

суттєву ваду – надмірну лібералізованість, продиктовану романтичними настроями переорієнтації на демократичні цінності заходу та поспіх щодо прийняття законопроекту без спирання на власний історичний досвід в силу його відсутності. Також нажаль не було враховано концепції інших держав, що адекватніше відображали українські реалії. Після тривалих дискусій та внесення численних поправок, 23 грудня 1993 року Верховна Рада ухвалила черговий варіант закону «Про зміни у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Наступною знаменною подією у процесі становлення державно-конфесійних відносин виділяють 28 червня 1996 року – прийняття Конституції України, невід’ємною складовою якої є розробка, впровадження нових принципів у галузі державно-конфесійних відносин. Державотворчий процес перших років незалежності, до прийняття Конституції України, проходив під впливом принципів та цінностей ліберальних США, зокрема, у державно-конфесійному питанні, що знайшло відображення у формулюванні статті 35 Конституції України. Але як було вище зазначено, основна частина закону узята із ще радянського законопроекту, оскільки у 1989 році СРСР також керувався ліберальними цінностями західного суспільства. Отже, основний зміст зводиться до розмежування сфер релігійної і світської влади, що є свідченням декларування Україною секулярного типу правових відносин у релігійній сфері.

Значні зміни у сфері державно-церковної політики, що мали місце у другій половині 90-х років, а саме стосовно дотримання Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», стосовно спроб створення державою єдиної національної православної церкви, стосовно ефективності політики реституції тощо. Все це знизило міжконфесійну напругу та налагодило відносини церкви і держави. Вагомим фактором на шляху до порозуміння між владою і церквами було утворення у грудні 1996 року Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Вона є міжконфесійним консультативним дорадчим органом, і має на меті сприяти налагодженню діалогу між державою і

релігійними організаціями. ВРЦіРО налічує 18 церков і релігійних організацій, а також одну міжконфесійну релігійну організацію. Загалом члени ВРЦіРО представляють понад 95 % релігійної мережі України та включає всіх основних віросповідань: православ'я, греко-католицизм, римсько-католицизм, протестантизм (євангеліство), іудаїзм та іслам [97].

Варто сказати, що окрім ВРЦіРО в Україні діють і інші міжрелігійні утворення, зокрема: Рада Євангелістських протестантських церков України, Нарада представників християнських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков та Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України та нещодавно створена Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань. Проте ВРЦіРО серед них включає найбільше членів, і відповідно охоплює ширшу мережу вірян, є найбільш представленою в ЗМІ за рахунок своєї активної публічної діяльності та співпраці з органами влади в різних сферах життя суспільства.

Вагомим кроком у розвитку державно-церковних відносин було підписання у липні 1997 року меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах. Оскільки спочатку держава впроваджувала модель «одержавлення» церкви надаючи привілеї лише одній із конфесій, проте у другій половині 90-х років відбувся перехід від «унітарної» моделі відносин до «плюралістичної», яка передбачає однакове ставлення до всіх існуючих в державі релігійних організацій.

Дана модель на рівні законодавства, відповідно до статті 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», визначає релігійні організації як об'єднання громадян утворені для задоволення релігійних потреб, сповідування і поширювання віри, а їх права і діяльність регулюються визначеними правовими нормами [175]. Правове врегулювання релігійної сфери держави представлено юридичною базою, що закріплює декларування демократичних цінностей, що в свою чергу передбачають релігійний плюралізм, толерантність, терпимість, свободу віросповідання у сфері релігійних відносин. В Законі України «Про свободу совісті та релігійні

організації» у статті 5 та Конституції України у статті 35 визначено Україну як світську державу, в котрій релігійні організації відокремлені від держави [175]; [112]. Конституція України у статті 35 декларує, що ні одна з релігій не може бути обов'язковою [112]. У статті 5 вищезгаданого закону закріплено рівність релігійних організацій перед законом [175], і відповідно як наслідок, неможливість правового встановлення поняття «традиційної релігії».

У законі щодо свободи совісті і релігійних організацій у статті 5 визначено наступні норми щодо взаємодії останніх з державними органами та політичними структурами, а саме: невтручання держави у діяльність релігійних організацій; заборона релігійним організаціям брати участь у виборах, у діяльності політичних партій і рухів, заборона висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію [175]. Також у зазначеному законі заборонено фінансування виборчих кампаній кандидатів до органів влади [175]. Суб'єктами відносин у сфері релігії і держави в Україні є релігійні організації, що передбачає можливість здійснювати релігійну діяльність виключно зареєстрованим релігійним організаціям.

Державно-церковні відносини в Україні знаходяться все ще на стадії формування та узгодження. Мають місце проблеми ускладнюють діяльність нових релігійних організацій, управлінь, центрів, монастирів і залишається відкритим і потребує узгодженості процедури і вимог на рівні законів. Процедура реєстрації релігійних організацій не позбавлена проблем. Законодавство, що її регулює містить багато невизначеностей та колізій. Сьогодні дана процедура фактично передбачає потрійну реєстрацію, оскільки для діяльності як юридичної особи з неприбутковим статусом релігійні організації мають пройти такі етапи реєстрації у відповідних органах влади, а саме: реєстрацію статуту (положення) в органі у справах релігій (Міністерство культури) згідно статті 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»; державну реєстрацію – в державного реєстратора згідно статті 3 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» та статті 13 Закону України «Про

свободу совісті та релігійні організації»; включення до Реєстру неприбуткових установ та організацій – в Державній фіскальній службі згідно пункту 133.4 статті 133 Податкового кодексу України [16]. Проте у відповідь на прохання релігійних організацій Кабінетом Міністрів України було прийнято рішення в Плані заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року вирішити проблему реєстрації релігійних організацій.

У пошуках дієвої моделі функціонування державного органу у справах релігій відповідний комітет зазнав кілька реорганізацій. Наприклад, у квітні 2005 року Президент України В. Ющенко підписав Указ № 701, яким ліквідував Державний комітет України у справах релігій, а його функції передав Міністерству юстиції України [165]. У зазначеному міністерстві було створено Державний департамент у справах релігій, що як зазначає український правник і громадський діяч Г. Друзенко, нарешті привело статус даного органу держави у відповідність до вимог частини 2 статті 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що передбачає: «державний орган України у справах релігії утворюється Кабінетом Міністрів України» [61]. Проте в листопаді 2006 року Кабінету Міністрів України утворив Державний комітет України у справах національностей та релігій. Проте це не сприяло вирішенню існуючих проблем у діяльності релігійних організацій. Що стало причиною ліквідації Державного комітету України у справах національностей та релігій у кінці 2010 року та передачі його функцій Міністерству культури України. У 2016 році уряд відніс до сфери компетенції Віце-прем'єр-міністра України координацію діяльності Міністерства культури України у питаннях міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин [25]. Таким чином в Україні не було історично єдиного самостійного органу державної влади у справах релігій, оскільки дана сфера в різний час підпорядковувалась різним міністерствам та зазнавала частих реорганізацій та змін. А сама процедура передачі повноважень від одного органу до іншого породила низку проблем із виконанням поточних функцій, що пов'язані з реєстрацією статутів релігійних організацій тощо.

Негативно оцінюються релігійними організаціями зміни до Податкового кодексу України (пункт 133.4 статті 133), що набули чинності з 2015 року. Дані зміни передбачають, що всі неприбуткові організації, в тому числі релігійні, включають до своїх установчих документів положення про заборону розподілу отриманих доходів або їх частини серед засновників та членів організації, крім оплати праці працівників, членів органів управління та інших пов'язаних з ним осіб [16]. Представники релігійних організацій вважають, що така заборона може тлумачитися фіскальними органами як заборона здійснювати добродійну діяльність і надавати допомогу одновірцям (членам своєї Церкви, парафії, громади).

В межах дослідження політико-правового аспекту діяльності релігійних організацій, доцільно проаналізувати систему державного контролю діяльності релігійних спільнот. Адже, регулювання діяльності релігійних утворень містить як правове, так і політичне забарвлення. Правове полягає у тому, що держава реєструє релігійні організації та контролює їх діяльність відповідно до законодавчих норм. В Україні згідно внесених змін у грудні 2012 року в Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» у статті 29, значно збільшується кількість органів влади уповноважених здійснювати контроль за діяльністю релігійних організацій. А саме додаються: «центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, інші центральні органи виконавчої влади, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування» [175]. Тоді як у старій редакції Закону від 23.04.1991 року був уповноваженим контролювати діяльність релігійних організацій державний орган у справах релігій [117, с. 283]. Також стара редакція закону передбачала перелік повноважень зазначених органів контролю. Зазначимо, що українським законодавством не передбачено в якій формі здійснюватиметься контроль за діяльністю релігійних організацій. Така невизначеність може бути використана для політичних маніпуляцій. Недосконалість закону, окрім різної його інтерпретації розширення

можливостей державним органам контролювати їх діяльність, також дає можливість політичним силам використовувати ситуацію на свою користь.

Розцінити як спробу обмежити діяльність релігійних організацій можна на підставі змін Податкового кодексу України у січні 2013 року, що передбачав оподаткування нерухомості релігійних організацій. Дане рішення викликало обурення як ВРЦіРО так і віруючої громадськості, яка фактично за кошти власних уже оподаткованих доходів і утримує релігійні організації. Проте в липні 2013 року Верховна рада прийняла Закон, що вносить зміни до Податкового кодексу України, і передбачає зменшення окремих видів податків на об'єкти житлової нерухомості, що є власністю релігійних організацій або питання тарифів на комунальні послуги передано до компетенції органам місцевих влад. І лише у травні 2015 року Верховна Рада України звільнила від оподаткування нерухомості релігійних організацій.

Дискусійним в українському суспільстві було питання доцільності існування Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі, з якою тісно співпрацює ВРЦіРО. І врешті решт вона була ліквідована у травні 2015 року. Проте не було вирішено, хто проводитиме експертизу продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру відповідно до статті 20 Закону України «Про захист суспільної моралі» [17].

Реалізація свободи віросповідання ускладнюється відсутністю загальної політики держави в сфері релігії, дієвої системи діяльності державних органів у справах релігій та на рівні законодавства, декларування демократичної моделі державно-церковних відносин. Про що свідчать офіційні дані, зокрема, станом на початок 2014 року зафіксованих релігійних громад в Україні налічується 35646, з них 1653 релігійні громади здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи [184], а станом на 2015 рік всього релігійних громад 33781, з них юридично не зареєстровані 989 релігійних громад [185], а у 2016 році зареєстровано 34183, з них юридично не зареєстровані – 1098 релігійних громад [186]. В Україні існує близько 55 віросповідних напрямів, де майже 94% релігійної мережі держави складають православні, католицькі та протестантські

релігійні організації [204]. В Звіті про мережу церков і релігійних організацій в Україні, який затверджено Міністерством культури України, показано, що релігійними організаціями видано періодичних видань: 380 – у 2014 році, та 370 – у 2015 році, 484 – у 2016 році [239], [185], [186]. Очевидно, що релігійні організації в Україні у 2016 році збільшили свою кількість по всіх вищезгаданих показниках, що свідчить про початок їх розвитку у порівнянні з попередніми роками.

Законодавча норма є основою для розвитку відносин держави з релігійними інститутами. Проте, з'ясовуючи політико-правові аспекти діяльності релігійних організацій, варто виокремити й інші сторони взаємодії державних та релігійних інститутів. В контексті даної проблеми слід виокремити: майнові, освітні (викладання християнської етики в навчальних закладах) питання, проблеми урегулювання та контролю діяльності нетрадиційних або конфліктних, деструктивних культів, а також урегулювання суперечок між існуючими релігійними організаціями та сприяння встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості, толерантності та поваги між громадянами, сприяння розвитку милосердя, добродійної діяльності, подолання дестабілізуючих впливів релігійних організацій на суспільство, блокування спроб окремих політичних сил використовувати релігійні інституції структури у виборчому процесі, турбота про охорону пам'ятників історії і культури, піклування про військовослужбовців співробітників правоохоронних установ тощо.

Зважаючи на те, вітчизняне законодавство стосовно свободи совісті та віросповідань зробило достатньо вагомий внесок у демократизацію релігійного становища України, все ж таки існують певні проблеми щодо недостатнього забезпечення та недосконалості правової бази у цій сфері. Це в свою чергу породило більшість існуючих труднощів у гармонізації цієї сфери державних відносин.

Окрім душпастирської та просвітницької роботи в суспільстві релігійні організації також активно задіяні у благодійній діяльності. Зокрема, від

релігійних організацій в Україну прибуває близько половини гуманітарної допомоги. Також релігійні організації постійно працюють в межах щорічних благодійних програм та акцій милосердя. Суспільство поважає і підтримує таку діяльність церкви. Проте уповільнюють згадані процеси інколи посадові особи ставлячи їх під сумнів. Професор В. Бондаренко закликає шукати шляхи до плідної співпраці [12, с. 10]. Та варто зазначити, що під такою гуманітарною допомогою може і часто перевозяться різноманітні контрабандні продукції, що явно не корисним для українського суспільства.

Цікавим є досвід існуючих моделей відносин держави і церкви, у таких країнах, як Німеччина, Австрія, Італія, Іспанія, Бельгія, Литва, Росія та інших, який слід враховувати при формуванні власної системи взаємовідносин у цій сфері. Проблему вирішення питання введення обмежень при наданні особливого статусу релігійним організаціям, зокрема, в Росії і Литві використовують часовий ценз, а в Німеччині – кількісний. В Італії законодавство для різних релігійних організацій передбачає існування трьох рівнів статусу. Іспанський закон виокремлює чотири групи релігійних організацій, у яких різні права. Законодавство Бельгії та Австрії передбачає існування привілейованих традиційних конфесій, зокрема, шість – у першій країні і дванадцять – у другій [164].

Український дослідник В. Петрик у статті «Основні напрями та механізми вдосконалення державно-церковних відносин у контексті захисту національної безпеки України (на прикладі новітніх релігійних організацій)» зазначає, що формуючи державну політику стосовно новітніх релігійних організацій в Україні, Європарламент радить: створити та підтримувати незалежні національні і регіональні інформаційні центри спостереження за їх діяльністю; інформувати населення стосовно небезпечних наслідків діяльності окремих нових релігійних об'єднань; внести в базові освітні програми об'єктивну всебічну інформацію про релігії у світі та відповідні права людини у цій сфері; застосовувати заходи, передбачені законом щодо незаконної діяльності, здійснюваної представниками неокультів; гарантувати суворе виконання

законодавства про обов'язкове навчання в школі дітей та реакція відповідних органів влади у випадку його недотримання [164].

В. Петрик вважає, що політика надання державного статусу окремим церквам, протекціоністська політика щодо конкретних релігійних організацій (на зразок Великої Британії, Греції, Франції, Туркменістану, Узбекистану, Вірменії та інших країн), не підходить Україні, оскільки суперечить її ментальності. Оскільки така політика може привести до релігійних конфліктів, тиску міжнародних правозахисних організацій, навіть введення санкцій щодо України деякими державами, зокрема, США. Вчений зазначає, що подібна політика-санкцій США має на меті захистити за кордоном інтереси релігійних організацій американського походження, з ідеологічних підстав, оскільки останні виступають інструментом духовної експансії, «експортування» американського способу життя та фактичним способом втручання у внутрішні справи інших держав. Проте зі свого боку, законодавство США як «країни емігрантів», не передбачає привілеїв відповідним конфесіям, оскільки вони не можуть бути традиційними [164].

Для української держави важливо контролювати процес реалізації державної політики у релігійній сфері, сприяти розвитку релігійної самобутності національних меншин та корінних народів, їх відносин з одновірцями за межами держави. Політика держави у сфері релігії та свободи совісті повинна бути орієнтована: 1) на підтримку релігійної інфраструктури; 2) зменшення їх залежності від закордонних релігійних центрів; 3) включеність релігійних організацій національних меншин у відносини української держави з їх етнічними країнами та вирішення проблем пов'язаних з українською діаспорою; 4) сприяння розширенню взаємозв'язків з одновірцями за кордоном релігійних організацій національних меншин та корінних народів, що сприятиме іміджу держави в світі [96].

Становлення релігійних відносин в Україні характеризується динамічністю відродження і нашаруванням старих та нових проблем. Маються на увазі, конфлікти в православ'ї України, його розкол на три православні

церкви. Ці проблеми розділили суспільство, що спричинило політизацію релігійного середовища. Політичні сили зайняли сторони різних релігійних організацій. До того ж такий розкол має також і регіональний характер, що не може слугувати об'єднанню суспільства в Україні. Релігійні питання стали загальнодержавною проблемою, оскільки привели до порушення миру, спокою і стабільності в державі, стали загрозою для її безпеки та міжнародного іміджу України. Проте останнім часом ми можемо говорити про налагодження діалогу щодо об'єднання між УПЦ (МП) і УПЦ КП. А події листопада 2013 року – лютого 2014 року об'єднали та самоорганізували і інші конфесії. З цього приводу дослідник у сфері державно-церковних відносин О. Саган зазначає, що в українських релігійних організацій після зимової «Революції гідності» відбулось формування «практичних навиків функціонування в умовах необхідності самоорганізації для вирішення тих чи інших церковних, суспільних чи громадських проблем. Це особливо помітно у діяльності ВРЦіРО, яка самостійно почала проводити навіть міжнародні заходи на високому дипломатичному рівні» [194]. Причиною таких змін в усвідомленні релігійними організаціями необхідності включатись в процес формування громадянського суспільства та підтримувати народне волевиявлення. Такі зміни, на думку О. Сагана, є «наслідком кількарічної децентралізації впливу держави на кліриків» [194].

Для сприяння вирішенню всіх згаданих проблем професор В. Бондаренко пропонує наступні кроки: пошук компромісів, встановлення діалогу, подолання суперечностей з основних питань, об'єднання православних, утворення єдиної Помісної Української православної церкви та здобуття нею повної канонічної незалежності (автокефалії) [12, с. 8]. Оскільки православ'я грало велику роль у розвитку українського суспільства, то на думку В. Бондаренка, необхідно шукати реальні шляхи до вирішення тривалих міжправославних суперечок і створення єдиної Української православної церкви, що є одним з основних напрямків державно-церковної політики сучасної України [12, с. 8].

Шукаючи необхідну схему для вирішення посталих перед українським суспільством проблем, наш історичний досвід безумовно необхідно брати до уваги, та все ж не варто забувати про існуючі реалії. А на сьогодні ми бачимо, що Україна є поліконфесійною державою з домінуванням православних конфесій. Православні об'єднання в Україні на законодавчому рівні не мають особливого статусу поряд з іншими релігійними об'єднаннями.

На підставі принципів державної політики будуються основні пріоритети державної політики, які ґрунтуються на конституційних положеннях, що відповідають нормам міжнародного права. Зокрема, Ю. Кальниш визначає такі основні принципи політики української держави у релігійній сфері: світськість держави; свобода совісті; законодавча рівність конфесій і віруючих; сповідування релігії рідною мовою богослужіння, у прийнятій для неї спосіб та обряд, відповідно до дотримання законів України; не втручання держави у діяльність релігійних організацій, якщо вона не виходить за межі дозволеного законодавством; релігійна організація знаходиться за межами політики, проте священнослужителі та віруючі як громадяни, мають право на участь у політичному процесі; право на рівний захист конфесій і віруючих; визнання і гарантування державою прав етноконфесійних спільнот та конфесій, меншин [99].

Визначення пріоритету держави в сфері її відносин з релігійними організаціями не вважається втручанням у діяльність релігійних організацій. Принцип пріоритету держави у сфері державно-церковних відносин ґрунтується на принципі відокремлення цих двох інститутів з урахуванням особливостей релігійної організації, її сакральної та соціальної складової, тому їх діяльність повинна співвідноситися з державними інтересами та інтересами народу.

Модель державно-церковних відносин в Україні, як уже зазначалось вище, не передбачає переваг для жодної із церков. На практиці існують тісні зв'язки між політичними силами й окремими політичними діячами та представниками релігійних організацій. Як наслідок, мали місце привілейовані

релігійні організації, що суперечить законодавчим принципам. Проте після «Революції гідності», такий стан відносин був змінений в сторону фактичного відокремлення політичних і релігійних структур, рівності усіх конфесій та втрати минулих зв'язків внаслідок зміни влади.

Відносини між державою і релігійною організацією в Україні залишаються під впливом різних факторів: внутрішньо- і зовнішньополітичних, економічних, соціальних тощо. При цьому, на думку українського дослідника С. Осиповського, процес формування національної моделі має два напрямки розвитку: реалізація принципу свободи совісті і встановлення партнерських зв'язків між державою й найчисельнішими традиційними релігійними організаціями. Поєднання цих напрямів сприятиме формуванню системи державно-церковних відносин відповідно до особливостей України. Вчений вважає, що державно-церковні відносини України розвиватимуться в напрямі гармонізації та врахування інтересів усіх зацікавлених сторін [151, с. 12].

Релігійні організації зацікавлені у підтримці держави. Це зумовлено причинами: невизначений статус релігійних організацій у пострадянських державах, в тому числі і в Україні; відсутності концепції свободи совісті, неоднозначність формулювань у законах; неусвідомленість та невираженість права на свободу совісті на громадському рівні; залежність релігійних організацій від державних рішень (реєстрація релігійних організацій, реституція націоналізованого церковного майна, надання ділянок під будівництво храмів, ліцензування церковних навчальних закладів тощо); не усвідомленість владою легітимуючої функції у підтримці з боку релігійних організацій. Тому релігійні організації більше зацікавлені у діалозі з державними структурами, і пошуках підтримки державних чиновників та політиків у своїх громадсько-політичних зверненнях представники релігійних організацій намагаються використовувати аргументи зрозумілі для суспільства і державних структур. Проте у межах міжцерковних відносин представники духовенства схильні до взаємних звинувачень у «політичних спекуляціях» та «політичних інтригах» і при цьому користуються світською політичною

термінологією. Релігійні організації апелюючи до тих ідеологем, котрі розділяються і провладними політичними структурами отримують навзаєм їх підтримку, в тому числі і у міжконфесійних конфліктах.

Саме тому релігійні організації намагаються змінити існуючий стан відносин у цій сфері на модель «співробітництва», за якого вони матимуть можливість впливати на вирішення зазначених питань. Сьогодні в ідеї «відокремлення» зацікавлені як релігійні організації так держава, оскільки існуюча модель відносин стримує та обмежує можливість суспільно корисної співпраці обох сторін. Держава, хоч і визначає рамки такої співпраці, проте має суперечливі погляди щодо цього питання. Так як, з одного боку, вона вбачає в релігійній організації «департамент ідеології» та «вихователя національної свідомості», суб'єкта здійснення благодійницьких місій, але з іншого боку, не зацікавлена у самостійній суспільно-політичній і господарській діяльності останньої, що веде до відокремлення церкви від держави.

Науковець Ю. Кальниш вважає, що в Україні існує тенденція до розвитку моделі державно-церковних відносин, яка вміщує розподіл функцій та сфер впливу, що доповнюється тісною співпрацею у визначених ділянках суспільної діяльності [99]. Така модель діє через укладання договорів на місцевому і галузевому рівні між державними органами та релігійними організаціями, на підставі законодавства країни і спільних інтересів суб'єктів угоди. Співпраця між державними органами та релігійними організаціями має на меті розширити сфери їх соціального служіння, координації гуманітарних програм тощо. Ця модель відносин дає можливість, не порушувати права віруючих, ввести певну розрізненість між релігійними організаціями відповідно до формування їх взаємовідносин з державою, врахувати можливе різноманіття таких взаємодій і релігійною організацією, не вдаючись щоразу до законотворчості чи тлумачення існуючого універсального закону. Вчений також зазначає, що застосування такої системи може привести до укладання державно-церковної угоди (конкордату) на найвищому рівні, за умови накопичення відповідної кількості місцевих і галузевих домовленостей з релігійними організаціями.

Врегульований та визначений характер державно-церковних відносин забезпечує стабільну соціальну ситуацію, що відповідно сприяє уникненню можливих конфліктів на релігійній основі.

Слід підкреслити, що після проголошення незалежності Україна декларувала основні принципи забезпечення прав на свободу світогляду і віросповідання громадян та взяла на себе зобов'язання сприяти виконанню, охороні та захисту цих свобод. Проводити державно-церковну політику на основі ідеології миру, зміцнення національної єдності, захисту національних інтересів, вдосконалення нормативно-правової складової функціонування цієї сфери. Дотримання основних принципів свободи совісті характеризує відкрите демократичне суспільство.

Отже, говорячи про Україну, важливо зазначити, що вона формуючи свою модель державно-церковних відносин пройшла шлях від спроб створити «одержавлену» церкву до моделі відокремлення церкви від держави. Принаймні відокремленість цих інститутів юридично закріплена, проте на практиці має місце заполітизованість релігійної сфери. Таким чином, така невідповідність законодавчого базису та реальної поведінки політичних і релігійних сил не сприяє вирішенню посталих труднощів у сфері державно-церковних відносин. До цих проблем належать: повернення церковного майна, викладання в навчальних закладах християнської етики, врегулювання та контроль діяльності нетрадиційних культів та сумнівних віровчень, також врегулювання суперечок між існуючими конфесіями та розвиток взаємної релігійної і світоглядної терпимості, поваги між громадянами, сприяння розвитку милосердницької, благодійної діяльності, подолання дезінтегруючих впливів релігійних організацій у державі, обмеження спроб окремих політичних сил використовувати релігійні спільноти та їх представників в електоральному процесі тощо. Визначення пріоритетів відповідної політики та моделі відносин держави і релігійних організацій повинно базуватися на принципі відокремлення, що враховує особливості релігійної мережі.

Висновки до першого розділу

Релігійна організація – це добровільне об'єднання людей на основі домінуючих спільних світоглядних уявлень (що визначені віровченням) та форм відправлення культу (богослужіння, релігійна практика), окрема суспільна формація, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, структурованістю узгодженістю та регламентованістю дій, взаємодій відносно автономних її частин, має власні ресурси потреби та інтереси.

Теоретичну основу дослідження участі релігійних організацій у політичному процесі становлять наукові доробки таких дослідників як: М. Бабій, В. Бондаренко, В. Єленський, Ю. Кальниш, М. Кирюшко, А. Колодний, Ю. Лавриш, Б. Лобовик, В. Мороз, О. Музичко, О. Заєць, С. Здіорук, В. Токман, С. Онищук, С. Осиповський, В. Перезій, В. Петрик, М. Рибачук, О. Саган, О. Турій, С. Филипчук, Ю. Чорноморець, П. Яроцький та ін.

До чинників, що визначають вплив релігійних організацій на політичний процес відносяться: 1) історичні (роль релігійних організацій в державі в минулому, формування законодавчої бази для регулювання сфери взаємодії держави і церкви); 2) державно-церковні відносини (правові проблеми (законодавство що регулює діяльність релігійних організацій, система державного контролю за діяльністю релігійних організацій, оподаткування релігійних організацій, реєстрація релігійних організацій), політичні чинники, неформальні зв'язки, релігійних і політичних лідерів, вплив іноземних політичних і релігійних структур); 3) внутрішні проблеми релігійних організацій (відчуження церковного майна, наявність (відсутність) приміщень для здійснення релігійної практики, внутрішні конфлікти) та міжконфесійні конфлікти; 4) діяльність релігійних організацій у соціальній, освітній, культурній сферах; 5) релігійність населення (діяльність на території держави однієї чи кількох релігійних організацій, кількість вірян, рівень релігійності населення).

Історичні передумови діяльності релігійних організацій в суспільстві визначають роль та місце релігійних організацій в державі в минулому,

формування законодавчої бази щодо врегулювання сфери взаємодії державних і релігійних інститутів, та діяльності релігійних організацій, що стало підґрунтям для формування сучасних державно-церковних відносин в суспільстві.

На інституціональному рівні взаємодія між політикою і релігією втілюється у сфері державно-церковних відносин. Ця сфера відносини включає як адміністративно-регулятивну складову функцій державних структур щодо діяльності релігійних організацій, так і політичний чинник у цій сфері життя суспільства. Сфера державно-церковних відносин включає в себе нормативно-правові акти, що врегульовують ці взаємовідносини, практику їх застосування, неформальні зв'язки представників державних органів та релігійних лідерів, вплив з боку іноземних політичних і релігійних структур на релігійні організації держави тощо.

Визначення пріоритетів державної політики у релігійній сфері та ефективної моделі державно-церковних відносин повинно базуватися на принципі відокремлення церкви від держави з врахуванням релігійних та традиційних особливостей держави.

В сучасних умовах можна спостерігати заполітизованість релігійної сфери. Ця невідповідність законодавства та існуючої ситуації між політичними і релігійними структурами не сприяє вирішенню посталих проблем у сфері державно-церковних відносин. До цих проблем відносять: реституції церковного майна, викладання християнської етики в навчальних закладах, урегулювання та контролю діяльності нетрадиційних культів та сумнівних віровчень, врегулювання суперечок між існуючими церквами, сприяння встановленню відносин терпимості і поваги в суспільстві, і відповідно подолання негативних, дезінтегруючих впливів церкви в суспільстві, сприяння розвитку милосердницької, благодійної діяльності, обмеження можливості використання релігійних організацій в виборчих процесах та інших політичних акціях.

Роль релігійних організацій в суспільстві змінилась. Відповідно і змін зазнала їх діяльність, яка окрім власне релігійної, тепер включає соціальну,

благодійну, освітньою діяльністю та відстоювання громадсько-політичних позицій.

Важливим чинником, що визначає впливовість релігійних організацій в суспільстві і на політичний процес є релігійність населення. Він визначається діяльністю на території держави однієї чи кількох релігійних організацій, кількістю вірян і рівнем релігійності населення в цілому.

РОЗДІЛ 2 ЗАСОБИ ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Громадська та політична роль релігійних організацій посилюється через можливість впливати на політичний процес. Механізми такого впливу реалізуються через політичну інтенціональність комунікації релігійних організацій, підкріплену засобами.

Релігійні організації як об'єднання громадян, з метою задоволення їх релігійних потреб, виступають як окрема частина суспільства, яка має свою релігійну точку зору стосовно існуючих проблем і стану розвитку держави. Демократизація держави, а відповідно і політичного процесу, стає можливою за умов змін цінностей в політичній свідомості громадян, ця теза знаходить своє підтвердження в аналізі дослідження науково-дослідного проекту World Values Survey, результати якого частково викладені в книзі Р. Інглхартом та К. Вельцелем «Модернизация, культурные перемены и демократия» [92].

Сучасні релігійні організації в Україні виконують функцію носія демократичних цінностей. Відповідно до яких релігійні організації впливають на формування світогляду своїх вірян, прищеплюють їм цінності, ідеї, норми, установки, що притаманні їх релігійним вченням і стосуються різних сфер життя людини у суспільстві, в тому числі, і політичної. Релігійна організація пропонує вірянам конкретні політичні ідеї щодо політичної влади, політичного режиму, війни і миру, основних політичних цінностей відповідної ідеології, тощо. Такі ідеї, погляди, цінності та установки, що схвалені соціальними і релігійним вченням церкви, формують політичну свідомість вірян, що здійснюється через різні комунікативні канали і безперечно впливають на політичну поведінку вірян. Релігійний світогляд впливає на визначення

громадської, соціальної, політичної активності та діяльності як кожного окремого члена так всієї релігійної організації.

Релігійні організації часто долучаються до громадської активності, ця проблема розкрита українським дослідником М. Рибачуком у статті «Громадянське суспільство і церква». Він зазначає, що сучасні релігійні організації виконують функцію суспільної совісті, суспільного судді, викривача суспільних недоліків, захисника від будь-якого насильства, того хто надає гуманітарну допомогу, ініціатора й організатора правозахисної й екологічної діяльності [188]. Автор статті наголошує, що поза межами норм релігійної регуляції, які діяли впродовж багатьох століть, руйнуються загальні демократичні ціннісні орієнтири суспільства. Саме тому церква є частиною громадянського суспільства, проте це можливо за умови того, що держава і церква відділені [188]. Вищезгадана громадська активність релігійних організацій включає і вплив на політичний процес для виконання своєї нової ролі в суспільстві про яку говорить М. Рибачук.

Розглядати засоби впливу на суспільство, якими в сучасних реаліях користуються релігійні організації неможливо поза релігійною комунікацією. Відповідно, для того, щоб розкрити механізм впливу релігійних організацій на політичний процес, слід дослідити структурно-функціональні характеристики релігійної комунікації та визначити в ній місце політичної складової. Дослідники дотримуються різних поглядів на те що охоплює собою релігійна комунікація. Деякі з них вивчають це явище лише в межах спілкування, яке існує в релігійній спільноті між собою та з богом. Проте в сучасному глобальному суспільстві релігійна комунікація стала включати спілкування релігійної спільноти з суспільством і органами влади в цілому, як в межах однієї держави так і з представниками зарубіжних спільнот і держав.

Слід коротко окреслити загальну модель комунікації, що формуватиме порядок дослідження. Так як мова йде про релігійну комунікацію, то даний термін вживається для позначення відносин «в процесі яких відбувається

передача і обмін інформацією релігійного змісту з допомогою визначеної для кожної релігії системи знаків» [217, с. 231].

Одним із підходів до розуміння рівнів релігійної комунікації виступає її розмежування на три напрямки комунікації: від Бога – до людини; від людини – до Бога; від людини – до людини [124, с. 224]. Використовується і інший підхід, наприклад, структуру релігійної комунікації розділяють також на вертикальну і горизонтальну. Вертикальний напрям релігійної комунікації виявляє двосторонній зв'язок між людиною і Богом, як зазначає М.В. Федорова, така модель комунікації передбачає зворотній зв'язок, тобто релігійна комунікація в певному сенсі є «автокомунікацією» [217, с. 231]. В низхідній моделі така вертикаль проявляється у вигляді отримання одкровення, а у висхідній – в ритуальній практиці. В основі вертикального напрямку комунікації є її трансцендентний характер, відповідно сакралізується комунікативний простір. По горизонталі реалізовується соціальний аспект релігійної комунікації. Горизонтальний рівень релігійної комунікації є взаємодією всередині релігійної організації («внутрішньо церковне» спілкування) і зовні поза її межами (міжконфесійні відносини, відносини з органами влади і різні види інформаційно-комунікативної діяльності: зв'язки з громадськістю, реклама тощо).

Цей підхід комунікації занадто узагальнений, тому необхідно його диференціювати. М.Ф. Желновакова пропонує більш детальнішу схему релігійної комунікації, яка полягає у поділі на: осьову (спілкування людини і бога), внутрішню (спілкування прихожан між собою, священиком, між священиками, та між духовними ієрархами), зовнішню (міжконфесійні відносини, зв'язки з громадськістю та органами державної влади) [70]. Така схема релігійної комунікації включає розмежування спілкування всередині і за межами релігійної групи, в тому числі з органами влади, ЗМІ тощо. «Осьова комунікація» або спілкування із трансцендентним, не входить у предмет, дослідження цієї сфери та не може бути представленим у галузі політичної науки. Спілкування вірян всередині спільноти («від людини до людини») є

внутрішнім мірилом діяльності та стержнем, який демонструє якість роботи релігійної організації в культовій і не культовій сфері. Адже авторитет духовенства, підтримка, розуміння і залученість в їх не релігійній діяльності, засвоєння, використання цінностей, норм прищеплених духовними особами.

Міжконфесійні відносини передбачають комунікацію між різними релігійними організаціями щодо релігійних, правових, соціальних чи політичних питань у межах територіальних, адміністративних, культурних формацій. Беручи до уваги те, що релігійна тема є конфліктною, успішніше й частіше такі комунікативні формати виникають стосовно соціально-політичних проблем. На рівні спілкування релігійних організацій із органами державної влади дискурс як правило торкається господарських, правових, соціальних і політичних питань. Тому політична складова в такому форматі, є незначною.

На окрему увагу заслуговують комунікації релігійних організацій на державному рівні. Такий діалог існує як певна комунікативна система. У цьому контексті доцільно звернутися до статті Є.В. Романової «Особливості комунікативної взаємодії органів державної влади і релігійних організацій», де автор на прикладі Російської Федерації описує три рівні в комунікації органів влади і релігійних організацій: федеральний, регіональний, місцевий [190, с. 304]. В основі взаємодії громадськості, релігійних інститутів і органів влади повинен лежати принцип колективної відповідальності, що вимагає ділового партнерства і співробітництва між громадськістю, фахівцями з релігійних питань, релігійними організаціями, представниками виконавчої, законодавчої влади та місцевого самоврядування. Метою такої взаємодії є розвиток громадянської свідомості та створення сприятливого культурного, релігійного та суспільно-політичного клімату. Комунікативна взаємодія органів державної влади і релігійних організацій має бути спрямована на поширення у суспільстві відомостей, знань про релігійну ситуацію, сприяння побудові міжконфесійного діалогу, забезпечення безпеки та дотримання прав і свобод громадян. Комунікативна взаємодія регіональної влади та релігійних організацій повинна здійснюватись за такими напрямками: 1) тісне

співробітництво зі ЗМІ з питань етноконфесійних відносин і культурного розвитку; 2) взаємодія з прес-службами органів державної влади різних рівнів; 3) моніторинг суспільної реакції та ЗМІ у сфері державно-конфесійних відносин; 4) аналіз етноконфесійної ситуації в регіоні та країні, прогнозування тенденцій станів релігійно-духовного простору; 5) співробітництво з експертами та фахівцями в галузі релігійних відносин, підвищення кваліфікації співробітників державних органів, що займаються питаннями релігії; 6) розробка та побудова моделі ефективної інформаційної взаємодії регіональних і місцевих органів влади з різними релігійними групами [190, с. 305].

Реалії сьогодення спонукають релігійні інститути, як частину громадянського суспільства до розширення своїх функцій, та відповідно активізації зовнішніх взаємодій з іншими підсистемами суспільства. Дана діяльність виявляється у соціально-політичній інтенціональності їх комунікації. Під «інтенціональністю» ми розуміємо спрямованість. Соціально-політична інтенціональність це відповідна спрямованість комунікативних актів. Адже така спрямованість сьогодні властива майже кожному соціальному інституту. Не винятком є і релігійна сфера соціуму. Діяльність релігійних інститутів у суспільстві проявляється через релігійну практику, різноманітні соціальні заходи та ініціативи релігійної організації, дії, висловлювання, звернення представників релігійних спільнот через власні засоби комунікації (веб-сторінки, проповіді вищих ієрархів, що доносяться до релігійних громад місцевими священиками, пасторами тощо) або через ЗМІ. Релігійне духовенство користується авторитетом у своїх прихожан, тому погляди перших, з того чи іншого позарелігійного, соціального або навіть політичного питання мають неабиякий вплив на членів релігійної спільноти, а через соціальну взаємодію – і за її межами також. Про вплив релігійної організації доцільно говорити в контексті їх комунікативного середовища. Комунікативне середовище релігійних організацій ми розглядаємо як взаємовідносини між релігійними та іншими суспільними суб'єктами, в основі яких лежать комунікативні акти. Враховуючи різноманіття комунікативних зв'язків у

релігійному середовищі та за його межами (таких, що спрямовані на інші соціальні інститути) постає необхідність їх аналізу.

Зазначимо, що основою релігійного спілкування є, як правило, сакральне, трансцендентне. Проте релігія функціонує в реальному соціумі, її носіями є члени суспільства, звичайні люди із притаманними їм проблемами та потребами, що в свою чергу відносяться до різних сфер: релігійної, культурної, соціальної, політичної тощо. Зовнішні соціально-політичні обставини формують коло проблем, які постають перед релігійною організацією, як частиною громадянського суспільства, і виходять за межі релігійної практики та тематики священного. Суб'єкти комунікації та характер їх взаємовідносин формують комунікативні процеси.

Доцільно розглянути соціально-політичну тематику у комунікативному середовищі релігійних організацій. Для релігійних організацій дане питання актуалізується, як правило, в часи нестабільності, конфлікту, появи гострих проблем у суспільстві та державі. Сьогодні кожна релігійна організація прагне поширити своє вчення, погляди, тлумачення того чи іншого соціального та політичного феномена. Для такої мети використовуються традиційні засоби комунікації: офіційні повідомлення через власні ЗМІ, державні та комерційні ЗМІ, соціальні мережі, а також через участь у конференціях, круглих столах, роботі комісій, рад, створених органами державної влади. Ці канали комунікації одночасно забезпечують спілкування релігійних організацій зі своїми прихожанами, з іншими конфесіями, а також з суспільством і органами влади. Точка зору, висловлена представником релігійної організації через ЗМІ, стає доступною широкому загалу, в тому числі й позаконфесійній аудиторії. Цей спосіб спілкування дозволяє вийти за комунікативні межі релігійної організації, і таким чином впливати на думку окремих людей, або частини суспільства, сприяти пошуку однодумців з тих чи інших питань. Такий вид комунікації особливо ефективний у тому випадку, коли прихожани не можуть спілкуватись і поширювати своє вчення через технічні, географічні та інші комунікативні бар'єри.

Комунікативне середовище релігійних організацій, як вищезазначено, включає її комунікацію з державними структурами. Така комунікація здійснюється і через наступні канали: особисті контакти, івент-комунікації, в тому числі, створення й участь у діяльності робочих груп і комісій, передача інформації за допомогою каналів мас-медіа, наприклад, коментарі з приводу тої чи іншої дії влади або ситуації, що склалася в соціальному житті суспільства [70].

Важливою для дослідження є соціально-політична інтенціональність у «зовнішніх» видах комунікацій релігійних організацій. Це комунікація між релігійними організаціями та іншими конфесіями, або органами влади, яка часто є можливою саме через посередництво мас-медіа, шляхом повідомлення суспільству думки тої чи іншої сторони у формі інтерв'ю, коментарів, промов тощо.

Політична і соціальна інтенціональність у комунікативному середовищі релігійних організацій окреслюється через рівні та канали комунікацій релігійних та інших суспільних інститутів. Релігійні організації на різних рівнях комунікацій доносять до своєї аудиторії основні ідеї, думки і цінності, крізь призму, яких здійснюється оцінка дійсності. Основний вплив на політичні процеси релігійні організації можуть здійснювати шляхом поширення через різні канали комунікації певні політичні, соціальні, правові ідеї, цінності, оцінки, які будуть ґрунтуватись на релігійних положеннях, догмах. Ці судження в першу чергу формують суспільну свідомість (а відповідно і політичну свідомість як її складову) релігійної особи, а також за певних умов і ширшої аудиторії. Такий вплив має різні форми, а за своїх характером може бути прямим і опосередкованим.

В рамках даного дослідження ми виокремлюємо інституціональні і неінституціональні форми впливу. До форм інституціонального впливу відносяться: робота офіційних представників релігійних організацій у конференціях і круглих столах, у роботі комісій, рад, робочих груп, присвячених політико-соціальній ситуації та проблемам в державі, організовані

органами влади, органами місцевого самоврядування, політиками політичними партіями, громадськими організаціями; звернення та заяви офіційних представників релігійних організацій або міжконфесійних релігійних організацій щодо політичних питань та проблем в суспільстві; заклики офіційних представників релігійних організацій до активної громадської позиції, до захисту Батьківщини, до участі у виборчому процесі; вплив релігійних організацій на прийняття політичного рішення, захисту прав громадян чи їх спільнот; візити та зустрічі офіційних представників релігійних і міжрелігійних (ВРЦіРО) організацій з політичними лідерами, високопосадовцями України та зарубіжжя, інформатизація міжнародної громадськості про стан справ в державі та позиції релігійних організацій; здійснення капеланської роботи, підтримка (моральна, матеріальна) релігійними організаціями військових та волонтерів у поєднанні з постійним вихованням патріотизму та національної ідеї; діяльність релігійних організацій спрямована на формування світогляду вірян, в тому числі політичного (наприклад, проведення соціальних та освітніх заходів та ініціатив релігійними організаціями щодо соціально-політичних проблем та питань в державі). Форми неінституціонального впливу відносяться: участь священнослужителів різних рівнів релігійної ієрархії у політичних процесах, що тривають в державі (вибори, мітинги, протести, революція); висловлювання, коментарі, інтерв'ю представників релігійних організацій стосовно політичних проблем в державі. Зазначені форми впливу будуть проаналізовані у третьому розділі дисертації.

Що стосується прямого і опосередкованого характеру впливу релігійних організацій, то до першого – відбувається шляхом реалізації власними засобами прямих дій, задля досягнення визначеної мети, наслідки, яких змінюють перебіг політичного процесу. Іншими словами, вирішення проблеми, яка лежить в політичній площині (повністю або частково) власними силами. До прямого впливу слід віднести: спілкування всередині релігійних общин через проведення спільних релігійних практик, заходів, а також участь релігійних організацій у виборчих кампаніях, конференціях і круглих столах, роботі рад та

комісії присвячених політико-соціальної ситуації та проблемам в державі; участь у мітингах, протестах, революції, дії спрямовані на підтримку або проти прийняття конкретного політичного рішення, заяви, звернення до вірян та громадськості щодо існуючої політичної проблеми в суспільстві (в тому числі і через власні засоби комунікації, веб-сторінки, проповіді вищих ієрархів, що доносяться до локальних релігійних спільнот місцевими священиками, пасторами тощо) або через мас-медіа, висловлювання, коментарі з приводу тої чи іншої дії влади або ситуації, що склалася в соціальному житті суспільства, зустрічі з авторитетними політичними акторами, в тому числі і міжнародними з метою інформатизації та залучення до вирішення проблем в Україні тощо.

Вплив через зазначені канали матиме пряму дію, коли представники релігійних організацій в контексті визначеного політичного процесу озвучать конкретну політичну позицію, закликатимуть до підтримки тої чи іншої сторони, політичної сили. Наприклад, в межах електорального процесу висловлять підтримку визначені політичній силі, чи ідеям, словам, лозунгам, які вказують на політичну партію чи політичного лідера; під час соціально-політичного конфлікту, революції, політичного протесту, однозначно підтримують одну із сторін згаданих політичних процесів.

До опосередкованого впливу слід віднести: різноманітні соціальні заходи та ініціативи релігійної організації, дії; публічно озвучені політичні ідеї у соціальних вченнях релігійних організацій. Ефективність опосередкованого впливу є похідним від оцінки іміджу, авторитету релігійної організації, популярності позитивної інформації про її діяльність. Як правило, опосередкований вплив досягається через культивування відповідних цінностей, норм, правил поведінки, які впливають на світоглядні (політичні) орієнтири.

Опосередкований вплив релігійних організацій на політичний процес спрямований на формування моральних засад в суспільстві, здійснення соціальної діяльності, просвітницької роботи, розвиток патріотизму та національної ідентичності. Діяльність релігійних організацій спрямована на

формування політичних орієнтирів громадян виражається як опосередкований вплив на політичні процеси і включає: висвітлення та поширення поглядів релігійних організацій щодо зовнішньополітичного курсу держави (вступ в ЄС, НАТО, Митний союз); вплив релігійних організацій на процес державотворення, формування національної ідентичності та демократичних цінностей; мобілізуючу, виховну роль, роль моральної підтримки через військове капеланство в військових та пеніціарних формуваннях держави. Діяльність релігійних організацій спрямована на формування світогляду вірян, в тому числі політичного. Конкретні політичні цінності у світогляді вірянина чи в суспільстві, в цілому, впливають та визначають перебіг політичного процесу в державі. Політичні ідеї пропоновані релігійними організаціями впливають на формування політичної свідомості вірян, які є громадянами держави та беруть пряму участь у виборчих процесах, а також у різних громадських акціях.

Таким чином, релігійні організації мають вплив на політичну свідомість через членів даної спільноти. Опосередкований та прямий вплив релігійні організації здійснюють як на своїх вірян, так і на членів інших релігійних організацій чи не релігійних осіб. Проте на вірян (членів) даної релігійної організації вплив є сильнішим, бо підкріплений авторитетом духовенства і віри у їх слова. Прямий і опосередкований вплив може здійснюватись і через використання власних, приватних, державних ЗМІ, які є доступні широкій аудиторії. Впливовість повідомлення отриманого із ЗМІ на особу залежить від низки чинників. Дані чинники будуть розглянуті на прикладі сучасного українського суспільства з притаманними йому проблемами та конфліктами. Мається на увазі, заполітизованість громадян, що є наслідком політичної та економічної нестабільності, а відповідно і низького рівня життя пересічних громадян. Тому, громадяни змушені проявляти більший інтерес до політичного життя, що можливо через сприйняття інформації, яку пропонують ЗМІ. Перенасиченість інформаційного простору в мас-медіа повідомленнями від політиків та від представників ЗМІ про політичні події, які є складними і часто суперечливими, відповідно не викликає довіри у громадян. Останні хочуть чути

думки осіб поза-політикою, які працюють в інших сферах суспільства проте користуються певним авторитетом. Такими позаполітичними особами виступають і представники релігійних організацій, вищі духовні особи.

Повернімося до чинників, які визначають впливовість висловлювань представника релігійної організації на споживачів медіа. Такими чинниками виступають: 1) текст (зміст (тема, проблеми), форма (інтерв'ю, коментар, уривок з доповіді)); 2) приналежність до релігійної організації, конфесії, релігії та авторитет, церковний ієрархічний рівень того хто представляє релігійну організацію (адресанта); 3) характеристики слухача, глядача (зацікавлена особа в обговорюваній темі, світогляд, освіта); 4) площадка виступу (місце і час, причина комунікативної взаємодії, мета участі в ній адресантів, зовнішні соціально-політичні обставини). Соціально-політична інтенціональність повідомлень релігійних організацій, проявляється в їх змісті, формі, а також через причину комунікативної взаємодії, тому що саме в цьому розкривається соціально-політична тематика. Розглянемо детальніше названі вище чинники.

Сприйняття тексту повідомлення озвученого представником релігійної спільноти, або надрукованого, залежить від його змісту, а саме від того про що говорить адресант. Якщо мова йде про конкретні релігійні, догматичні проблеми, то така тематика, як правило, цікава для вузької аудиторії (служителів релігійних організацій, науковців, осіб з глибоким рівнем віри). Не завжди ця тематика буде цікавою для людини з поверхневим рівнем релігійності. Якщо мова йтиме про соціальні чи політичні проблеми, то така тематика цікава більш ширшій аудиторії, яка включатиме представників і відповідної з адресантом релігійної конфесії, і представників інших релігійних організацій, релігій, і атеїстів. Тобто всіх тих для кого ця тема є цікавою.

Форма тексту (інтерв'ю, коментар, уривок чи повний текст доповіді чи звернення) висвітленого у ЗМІ, також має значення для сприйняття інформації, зокрема, короткий текст, де озвучені основні думки легше запам'ятовується. Проте форма та зміст тексту нерозривно пов'язані з іншими чинниками. Приналежність до конкретної релігійної організації, конфесії, релігії має

важливе значення, з огляду на проблему нетерпимості стосовно інших релігій чи конфесій. Подібні суб'єктивні фактори визначають потребу в думці чи ідеї представника саме цієї релігійної організації. Як правило, люди дослуховуються, цікавляться думками та ідеями представників своєї релігійної спільноти, або представників інших релігій за умови, що реципієнт володіє широким авторитетом в суспільстві. Неменше значення у сприйнятті інформації мають і особисті характеристики споживача мас-медіа, а саме, освіта, світогляд та зацікавленість у цій темі. Останнє є важливим, оскільки при недостатності інформації, точок зору на подію особа шукає новий або наблизений до свого погляд. Місце, де знаходиться реципієнт (офіційна зустріч, своя резиденція, під час виконання своєї роботи (церква, благодійна організація, лікарня тощо)) та час, коли отримано та висвітлено інформацію створюють невід'ємний контекст, що визначає найперше рівень довіри до отриманого повідомлення, і його вплив на погляди, дії споживача ЗМІ.

Необхідно зазначити, що політична та соціальна діяльність, її спрямованість і позиції релігійних організацій чи їх членів залежать і від рівня релігійності конкретної особи, і всієї спільноти. «Релігійністю» є суб'єктивне засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм, які впливають на поведінку, життєдіяльність віруючої так і духовної особи [31]. Поняття «релігійність» позначає «ціннісно-життєву орієнтацію, внутрішню здатність індивіда до реалізації релігійних установок» [31]. Дж. Геллап виокремлює два рівні релігійності: поверхневий (зумовлена, наприклад, соціальними причинами) і глибокий (віра, що перетворює людину зсередини, найважливішим мірилом якої є здатність служити іншим людям). Вчений підкреслює, що сама по собі участь у житті церкви не має великого впливу на життя особи, лише глибокий вплив віри проявляється в світогляді людини, участь у благодійній діяльності, відчутті щастя. Тому активна соціальна і громадська діяльність особи чи релігійної організації є показником вірного засвоєння релігійного досвіду. Адже, як пише католицький священник і філософ Тейяр де Шарден: «завдяки

Творенню і, більше того, завдяки Втіленню ніщо не є світським в земному світі для тих, хто вміє бачити» [203, с. 43].

Релігійні організації здатні здійснювати вплив на різні сторони політичного буття суспільства такі як: формування правової культури через поширення норм, цінностей, принципів, що відповідають найбільш поширеній за чисельністю віруючих релігійної організації; формування та засвоєння суспільством демократичних цінностей через відповідні погляди в межах однієї релігійної спільноти; формування та поширення ідей щодо національної ідентичності, патріотизму; стимулювання та заклики до участі громадян у політичних процесах; залучення та організація громадян до вирішення соціальних проблем на місцевому та загальнонаціональному, глобальному рівнях.

Одним із основних завдань, які виконують релігійні організації у суспільстві, є формування світогляду своїх прихожан, який спиратиметься на цінності відповідної релігійної традиції, що в свою чергу покликана допомогти людині розв'язувати буденні проблеми, задовольняти її духовні потреби, оцінювати соціальну і політичну дійсність. Проте, світогляд вірян, особливо щодо політичної проблематики, це лише підґрунтя для можливого впливу релігійної організації на суспільство і політичний процес, що безперечно залежить від деяких чинників в конкретній державі. Це особливості самої релігійної організації, а також модель відносин між державним та релігійним комплексом, що визначає роль і місце релігійних організацій, їх права, і відповідно їх не лише релігійний, а й соціальний, культурний, миротворчий, політичний потенціал. Для теоретичного окреслення можливих (потенційних) механізмів впливу релігійних організацій на суспільство, державу та політику доцільно звернутись до дослідження російського науковця, А.М. Царевського, який у своїй роботі дійшов висновку, що релігійні організації впливають на процес прийняття політичних рішень в США. Вчений підкреслює, що робота релігійних організацій в основному зосереджена на поширенні «певних ціннісно-ідеологічних установок, особливого типу мислення, що ґрунтується на

біблійних доктринах», а також наголошує, що «релігія сама по собі грає чималу роль у формуванні стратегічної культури будь-якої держави, пояснюючи її місце на світовому політичному ландшафті. Церква також є каналом комунікації між суспільством і владою, висловлює запити соціуму, а також може роз'яснювати політичні рішення урядових структур, що говорить про наявність зворотного зв'язку» [226, с. 13-14]. Якщо провести паралель з українськими релігіями, то в основному релігійні організації виконують світоглядну роль. Стосовно ролі комунікативного зв'язку між суспільством і владою, то для такої ролі релігійна організація повинна вирішити свої внутрішні, міжконфесійні проблеми, а також знайти своє місце і роль у суспільстві та здобути визнання та повагу з боку інших. Також автор зазначає, що в США «...церкви відіграють важливу роль як у формуванні думки громадян щодо кандидатів на виборах, так і в спонуканні їх до участі в електоральному процесі» [226, с. 13-14]. В Україні також спостерігається така співпраця церков та політиків, проте вона вважається незаконною. Згадана ситуація в США є певним чином «ідеальною» для України, так як дана держава є єдиною з розвинутих країн, де більшість населення є релігійним (віруючим) і вважають, що релігія відіграє значну роль у їх житті [167, с. 278]. Проте у США, як і в більшості демократичних держав, і в Україні, в тому числі, держава і церква відокремлені між собою. Та все ж найбільш корисним для суспільства релігійним організаціям держава, в деяких штатах Америки, надає підтримку їх благодійній, соціальній діяльності тощо [201, с. 94-95]. Держава розуміє і підтримує соціальну роль релігійних організацій. Згадані причини та розвинуте громадянське суспільство визначають міру впливовості релігійних організацій на політичний процес в США.

Політичний потенціал релігійних організацій, так чи інакше, використовується в багатьох державах, зокрема, в Україні. Як уже говорилося у першому розділі, українська модель державно-церковних відносин є прототипом відповідної моделі у США, оскільки при формуванні українського законодавства в цій сфері за основу і приклад парламентарії використовували

закони США. В США релігійні організації беруть безпосередню участь у політичних процесах, через роботу з вірянами, через лобювання політичних рішень в офіційних структурах, висловлюють підтримку політикам під час виборчої кампанії тощо. Таким чином існують різні форми участі у політичних процесах, вчені США аналізують цю тематику більш глибоко.

Прийнявши іншу нову українську модель державно-церковних відносин, обидва суб'єкти цих відносин діяли з радянськими напрацьованими шаблонами, останні роки релігійні організації і держава лише звикають діяти в межах даної моделі. Але не всі релігійні організації так легко вживаються в систему відносин, де вони відокремлені від держави і уже не є її легітимуючим фактором. Тому все ще існують відносини між релігійними організаціями і державними структурами, які мали місце ще в радянські часи і передбачали тісну співпрацю, неформальне підпорядкування церкви політичним структурам, відсутність фактичної конкуренції між релігійними організаціями, а також міжконфесійний конфлікт. Ці фактори та проблеми розглянуті в попередньому розділі стримують розвиток релігійних організацій та трансформацію якого вимагає сучасне суспільство. Сучасні релігійні організації знаходяться на різних стадіях освоєння нових видів діяльності. Оскільки задоволення релігійних потреб у сучасному суспільстві це вже не межа діяльності релігійних організацій, то вони повинні здійснювати виховну, соціальну, соціалізуючу роль у суспільстві. В розвинутих державах релігійні організації поряд з громадськими організаціями вирішують, допомагають та співпрацюють з іншими соціальними суб'єктами у низці соціальних, культурних, екологічних проектах тощо. Вони є об'єднанням з однієї сторони вірян, а з іншої громадян держави з їх проблемами, як приватними так і загальносуспільними, що включає політичні можливості їх вирішення.

Щоб проаналізувати проблему нової ролі релігійних організацій, в тому числі і політичної, а також їх вплив на політику у сучасному суспільстві, доречно звернутись до досліджень, що стосується держав із схожою моделлю державно-церковних відносин. Тема впливу релігійних організацій на світогляд

своїх вірян, у тому числі їхні політичні погляди досліджувалась на прикладі США.

Американський дослідник Дж. Геллап демонструє взаємозв'язок ліберального законодавства щодо свободи совісті в країні та впливу релігійних організацій на суспільство та політику. Такої думки дотримувався вчений У. Мід, який, вважає що, саме протестантська «гілка християнської релігії в основному сформувала національну ідентичність країни» [125].

Проблему значимості і впливовості релігійних організацій розглядає і Дж. Геллап. Він говорить про лідерство церкви, релігійних організацій у списку найважливіших інститутів, що користуються повагою у суспільстві. Суспільство цінує здатність духовенства задовольняти потреби вірян і вирішувати проблеми своїх громад, саме тому воно користується великою повагою [45]. Інший американський вчений Кеннет Д. Уолд щодо цієї тематики зазначає, що церкви є інститутами, в яких люди набувають навичок і розвивають здібності, що дозволяють їм ефективно брати участь у демократичній політиці. Релігійні організації виступають як школи демократії. Представники церков афроамериканців, демонструють більшу активність в політиці порівняно з іншими категоріями американців. Їх церкви є справжніми школами політичної підготовки, оскільки там навчаються виступати з промовами, керувати зборами, організовувати кампанії. Таким чином віряни засвоюють цілий набір навичок, безпосередньо пов'язаних з політичним процесом. Кеннет Д. Уолд наголошує, що «для багатьох американців, які не належать до інших організацій, що дають ці навички, церква відіграє дуже істотну роль, сприяючи їх активної участі в демократичному житті» [179].

Значну роль релігійного фактору у політичних трансформаціях відзначає український вчений О. Ткач у дослідженні політичної модернізації в Латинській Америці. Зокрема, він стверджує що одним із сприятливих чинників політичної модернізації стала католицька церква, яка сприяла об'єднанню суспільства і формуванню громадянського суспільства [205].

Відтак слід зазначити, що політична активність релігійних організацій може чинити якісний вплив на перебіг демократичного політичного процесу.

Будь-який вплив можливий лише в умовах комунікації. Суттєвий вплив релігійних організацій, який змінює світогляд людини, можливий у межах спілкування всередині релігійних общин через проведення спільних релігійних практик, заходів, конференцій тощо. Але коли мова йде про велику релігійну організацію, то її позиція, дії її представників і членів, безперечно, не лише займають помітне місце, а й інколи суттєво впливають на формування суспільної думки і політичних рішень в державі. Приклад на користь впливу на політику та участі в політичному процесі релігійних структур в наводить Кеннет Д. Уолд, він зазначив, що «церкви, які мають представництва у Вашингтоні, часто дають голос людям, які не мають його в інших сферах» [179]. Наприклад, Конференція американських католицьких єпископів або різні інші релігійні групи (методисти) захищають позиції тих, чий інтереси не представляють групи інтересів впливових кіл, мова йде про потреби бездомних та людей, позбавлених захисту. На думку Кеннета Д. Уолда «релігійні парафії дійсно сприяють і зміцнюють життєздатність уряду, діючи і на особистому рівні, і в широкому масштабі, будучи представленими у Вашингтоні» [179]. Існує вплив релігійних організацій на політичний процес через релігійні цінності, на різні рухи, в тому числі на рух аболіціонізму і рух за громадянські права [179].

У. Мід зазначає, що різні релігійні організації захищають та відстоюють політичні позиції, ідеї і права. Зокрема, дослідник говорить про євангелістів, які «часто гостро реагують на конкретні людські страждання і окремі випадки несправедливості, проте їх більше цікавить вирішення проблем, ніж побудова інститутів» [125]. Представники цієї релігійної течії «здавна підтримували політику надання гуманітарної допомоги та захисту прав людини на глобальній основі» [45]. Приклад США демонструє реальну участь релігійних організацій у політичних процесах в державі.

В складних соціально-політичних умовах, кризах роль і участь релігійних організацій у політичному процесі постають, особливо важливими. Враховуючи інтенсифікацію інформаційного простору переповненого різними ідеями, думками, судженнями часто суперечливими, люди звертаються до авторитетних джерел, в ролі яких виступають духовні наставники, релігійні вчення. Така ситуація змушує людину, навіть не релігійну, шукати різну інформацію, звертатись до авторитетної думки різних громадських, політичних діячів, а також представників духовенства.

Невід'ємною складовою механізму впливу релігійних організацій на політичний процес є їх засоби. Засоби впливу р-елігійних організацій полягає не у їх безпосередній участі в різних політичних процесах, а у можливості впливати на своїх вірян та на суспільство в цілому. Засобами, що визначають можливість впливу релігійних організацій на процеси в суспільстві і політиці виступають: соціальний капітал, можливість використання різних каналів ЗМІ (власних і тих, що перебувають у іншій власності, мережі Інтернет), співпраця з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, місіонерська діяльність та соціальна діяльність, освітні програми та навчальні заклади, соціальні вчення.

Місце і значення релігійних організацій в суспільстві визначає їх потенціал, ресурсні можливості, в межах яких важливе значення відіграє «соціальний капітал». Поняття «соціальний капітал» не має однозначного визначення. Проте багато вчених (Р. Патнам, Ф. Фукуяма тощо), в тому числі і українських (М. Лесечко і А. Чемерис, О. Михайловська, В. Єлагін, Ю. Савко тощо), вважають, що соціальний капітал має велике значення для розвитку громадянського суспільства та демократичних принципів і цінностей в державі. Вони розглядають соціальний капітал як різновид суспільного, який включає соціальні організації і рухи та громадські. Проте вони не враховують факт високого показника довіри населення до релігійних структур і те, що окремі українські релігійні організації здійснюють просвітницьку роботу з населенням для розвитку їх громадянської активності. Для прикладу наведемо результати

соціологічного дослідження А. Бова, де він дійшов висновку про «зменшення формальної сторони соціального капіталу в Україні, яке проявляється у зниженні довіри до органів державної влади (а отже, і їхньої легітимності) та зменшенні осіб, залучених до громадської активності... поступово зростає довіра до сім'ї та родичів, колег, Бога, церкви і духівництва, участь у релігійних організаціях та політичних партіях. Подальше збільшення показників соціального капіталу може свідчити про становлення в країні громадянського суспільства» [11]. Саме тому в цьому розділі ми розглядатимемо детальніше поняття «соціального капіталу».

Французький філософ і соціолог П. Бурдьє у 1983 році у праці «Форми капіталу» започаткував концепцію соціального капіталу. Вчений розглядав його як сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мереж зв'язків, більш-менш інституціалізованих відносин взаємного знайомства і визнання [14, с. 66]. О. Демків підкреслює, що П. Бурдьє в згаданій статті виділяє в соціальному капіталі наступні складові: мережі, соціальні норми і довіру [50, с. 101]. Обсяг соціального капіталу визначається автором як функція розміру соціальної мережі актора і обсяг капіталу (економічного, культурного і символічного), що знаходиться у власності членів особистої мережі цього актора [14, с. 66]. Тобто, соціальний капітал є ресурсом, що належить групі, і не вимірюється на індивідуальному рівні. Соціальний капітал існує лише в взаємовідносинах індивідів, які базуються на повній надійності і абсолютній довірі [114, с. 126]. Соціальний капітал визначається своїми функціями. Він включає в себе безліч різних складових, яким притаманні дві спільні ознаки: вони складаються з декількох соціальних структур і полегшують певні дії акторів всередині структури, будь то індивід або корпорація [114, с. 124]. Дж. Коулман виокремлює три форми соціального капіталу: зобов'язання та очікування, що є залежними від надійності соціального середовища, здатності соціальної структури до передачі інформаційних потоків і норм, супроводжуваних санкціями [114, с. 128]. Сутність соціального капіталу полягає в його вираженні в якості суспільного

блага: актор або актори, що створюють соціальний капітал, зазвичай отримують тільки малу його частину. А це призводить до недостатнього інвестування в соціальний капітал.

Основна відмінність у концепціях цих вчених полягає у тому що: «Дж. Коулман розвинув закономірність залежності індивідуального соціального капіталу від задоволення суспільних потреб, то П. Бурдьє визначав соціальний капітал із точки зору суспільної взаємодії, наголошуючи на його індивідуальних характеристиках» [224, с. 37].

Ф. Фукуяма у роботі «Довіра. Соціальні чесноти і шлях до процвітання», базуючись на концепції Дж. Коулмана, використовує поняття «соціального капіталу» і прирівнює його до довіри. Вчений визначає соціальний капітал як потенціал суспільства або його частини, виникає як результат наявності довіри між його членами [223, с. 52]. Соціальний капітал створюється і передається за допомогою культурних механізмів – таких, як релігія, традиція, звичай [223, с. 52]. Ф. Фукуяма вслід за М. Вебером, зазначає, що довіра є результатом релігійної навички, тобто звички дотримуватися певних моральних норм, які відповідають вченням (заповідям) однієї з релігій [223, с. 69].

Схожої думки дотримується американський політолог Р. Патнем, проте він розглядає соціальний капітал як частину політичного поля, в той час як Дж. Коулман розглядає цей феномен з економічної точки зору. Р. Патнем вважає, що соціальний капітал «стосується рис соціальної організації, як-от мережі, норми і соціальне довір'я, що полегшують координацію і співпрацю задля взаємної вигоди» [154]. Вчений зазначає, що від норм і мережі громадської активності у суспільному житті залежить стан суспільства і функціонування суспільних інститутів [154]. Фактично соціальний капітал в даному випадку виступає як опора і рушійна сила суспільного розвитку держави. Громадянське суспільство безпосередньо стимулює виробництво соціального капіталу (соціальних мереж і культурних норм), який у свою чергу, полегшує участь у політичному житті суспільства. Соціальні мережі використовуючи норми, цінності, довіру створюють певні взаємодії, серед яких

вагоме значення має політична участь. Мережі громадянської активності, групи інтересів і політичні партії сприяють перетворенню міжособистісної довіри в довіру до політичних інститутів. Основним типом соціальних мереж, що використовуються для примноження соціального капіталу, є мережі громадських організацій. У роботі «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» Р. Патнем вважає, що обсяг соціального капіталу напряду залежить від масштабів діяльності громадських організацій, тобто від індексу довіри і членства в громадських організаціях. Вчений вказує на залежність між соціальною довірою і громадською активністю, оскільки «чим більша щільність асоціативного членства в суспільстві, тим більшою є довіра громадян» [154].

Спільною рисою у вищезгаданих підходах до інтерпретації змісту поняття «соціального капіталу» є наявність взаємовідносин в межах соціальної мережі, що базуються на довірі і спільних нормах та цінностях. Р. Патнем для вимірювання соціального капіталу використовує наступні індивідуальні індикатори: інтенсивність і сила контактів, членство в громадських об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів [155, с. 12].

Для уникнення дискусійних моментів, слід розмежувати поняття «релігійний капітал» і «соціальний капітал» релігійних організацій. Похідним від поняття «соціальний капітал» є «релігійний капітал» [243, с. 299]. Вчений Л. Іанакконе визначає релігійний капітал як «сукупність навичок і досвіду, характерних для тієї чи іншої релігії, що включають релігійні знання, знайомство з релігійними практиками і теологічними доктринами, а також стосунки дружби і довіри між членами даної релігійної групи» [242]. Поняття «релігійний капітал» може виступати політичним ресурсом, адже, за словами П. Бурдьє, він формує у індивіда члена релігійної мережі відповідні погляди в тому числі і політичні, що формують його дії. Якщо врахувати той факт, що релігійний капітал, як різновид соціального, то відповідно володіє тими ж характеристиками (довіра, норми, цінності, взаємовідносини), які тісно

поєднують учасників такої комунікативної мережі, акумулюють їх думки в дії. В сучасному суспільстві індивід, будучи учасником окремої комунікативної мережі, не може бути відмежованим від актуальних соціальних та політичних питань. Він так чи інакше включений в загальну суспільну комунікативну мережу, виконує свої функції і обов'язки, проте його дії і думки регулюються тим релігійним капіталом, що існує в його релігійній спільноті.

Обидва визначення базуються на релігійних знаннях та відносинах між членами релігійної спільноти. Проте таке розуміння має лише релігійне значення. З політичної точки зору, розглядає це поняття П. Бурд'є. Він зазначає, що «Релігійний капітал полягає в довготривалій зміні уявлень і практик мирян шляхом навіювання їм релігійного габітусу як такого, що породжує принцип будь-яких думок, сприйняття і дій, що узгоджуються з релігійним уявленням про природний і надприродний світи», тобто це: «думки, сприйняття і дії, які об'єктивно приведені у відповідність з принципами політичного бачення соціального світу – і тільки з ними» [13]. Релігійний габітус залежить від відносин між релігійним попитом (релігійними інтересами різних груп або класів мирян) і релігійною пропозицією (співвідношенням ортодоксальних і єретичних релігійних послуг), а також від природи, форми та ефективності стратегій, які можуть задіяти ці інстанції (індивіди або інститути) заради задоволення їхніх релігійних інтересів. Капітал власне релігійної влади, яким володіє релігійна інстанція, залежить від символічного і матеріального впливу груп або класів, які вона може мобілізувати, пропонуючи їм продукти і послуги, здатні задовольнити їхні релігійні інтереси [13].

Таким чином, релігійна організація володіє релігійним капіталом та соціальним. Релігійний капітал включає в себе релігійне вчення, знання про релігійну практику та участь у ній, спілкування вірян на релігійну тематику та відносини між ними, що вибудовуються в межах їх об'єднання. Соціальний капітал релігійних організацій формується на підставі довіри між членами, наявність соціальної мережі, спільних цінностей і норм та громадської активності учасників.

Говорячи про політичний потенціал релігійних організацій варто сказати, що ряд вчених (Р. Патнем, М. Вебер), вважають, що релігійні громади виступали в якості своєрідного сховища соціального капіталу в Америці. Наприклад, Р. Патнем зазначає, що членство у різних асоціаціях, в тому числі релігійних, передбачає схильність їх учасників до участі в політиці, до демонстрації соціальної довіри [154]. Чимало досліджень підтверджують вірність тези про важливість ролі церковного членства в стимулюванні громадянської активності та політичної участі. Р. Патмен вважає, що процес секуляризації привів до зниження активності на рівні громадянських спільнот (громадянських об'єднань, волонтерських та благодійних рухах і асоціаціях).

При дослідженні впливовості релігійної складової на політику та участі релігійних організацій у політичному процесі варто звертаються до аналізу релігійної мережі. Адже наявність соціального капіталу з його політичним бачення суспільних процесів, це лише один із пасивних засобів впливу. Сучасні релігійні організації як комунікативні мережі, що мають великий вплив на характер громадської активності [243, с. 77-89]. Для того, щоб політична позиція спільноти була почута всім суспільством та тими хто приймає політичне рішення, велике значення має соціальна мережа релігійної організації та спосіб її організацій. Соціальну мережу релігійних організацій деякі вчені ділять на горизонтальну та вертикальну. Зокрема, американські дослідники М. Феннема і Дж. Тіллі визначають основною відмінністю між горизонтальними і вертикальними мережами характер довіри, притаманний цим конфігураціям мереж [241, с. 26-41]. Вертикальні соціальні мережі необхідну для співпраці довіру зосереджують на джерелі влади, а у горизонтальних мережах відносини довіри є взаємними. Горизонтальні структури і неформальні мережі мають більший потенціал для відтворення і примноження соціального капіталу. Протестантським релігійним організаціям характерний горизонтальний характер зв'язків. Католицьким і православним релігійним організаціям притаманний вертикальний характер владних відносин. Р. Патнем зазначає, що «номінально подібні групи можуть користуватися різними типами соціальних

взаємозв'язків. Наприклад, всі релігійні організації використовують принципи рівності ієрархії, але при цьому відносини всередині протестантських конгрегацій традиційно вважаються більш горизонтальними, ніж зв'язку в католицькій церкві» [156, с. 214-215]. Підкреслимо, що релігійна мережа є основою для формування соціального капіталу релігійних організацій та його політичного потенціалу, оскільки вона виступає способом передачі інформації та соціальним ресурсом.

Складовою механізму впливу релігійних організацій на політичний процес є засоби впливу, одним з яких є мас-медіа. Розглянемо детальніше такі засоби впливу релігійних організацій в цій перспективі.

Соціальний капітал релігійних організацій включає наявність власних засобів масової інформації та можливість використання приватних і державних мас-медіа. Релігійні ЗМІ виступають як середовище передачі знань, норм, утвердження довіри та способом комунікації в межах релігійної мережі церкви.

Для наочності потенціалу та значимості релігійних ЗМІ, їх кількості та різновидів, тематики, розглянемо їх на прикладі України. Де релігійним організаціям підпорядковується, окрім центральних, велика кількість дрібних місцевих релігійних, парафіяльних видань. В виданнях релігійних організацій викладається інформація катехичного, морального змісту, новини, офіційні документи церкви та пастирські послання, проте мають місце і теми соціально-політичного спрямування. Розглянемо найбільші в Україні релігійні організації і їх ЗМІ. Одна з найбільших серед релігійних організацій за чисельністю віруючих є Українська Православна Церква Московського Патріархату, яка друкує часописи та журнали («Церковна православна газета», «Церква і молодь» «Православний вісник», «Академический летописец», «Отрок. UA» тощо) [232, с. 413]. Церкві підпорядковуються також тематичні видання: для військових, для молоді, газети та журнали для дітей, також видаються благочинні та парафіяльні. УПЦ (МП) має друковані журнали, а також інтернет сторінки, телеканали «Глас», «Киевская Русь» тощо [221, с. 245]; [6]. Соціальна або політична тематика присутня у виданнях «Справедливість», «Святая Русь».

Окім друкованих видань, кожна газета має свій сайт та електронну пошту [232, с. 413].

Українська Православна Церква Київського Патріархату володіє 36 періодичними виданнями і двома центральними виданнями: газетою «Голос православ'я» та журналом «Інформаційний бюлетень УПЦ КП» [232, с. 413]. В цих друкованих виданнях окрім новин та офіційних матеріалів висвітлюються критичні статті щодо інших конфесій (насамперед УПЦ(МП)) та інформація соціального змісту. Також видаються місцеві газети Церкви; апологетичний журнал «Меч духовний», журнал для молоді «Агнець», де висвітлюється актуальна для молоді тематика тощо [220, с. 246-247], [6].

Українська Автокефальна Православна Церква має загальні видання «Наша віра» та «Успенська вежа» «Рідна церква», «Благовіст» та «Україна православна», а також місцеві: видання Тернопільщини «Україна православна» та журнал «Галичина православна». В УАПЦ мають свої веб-сторінки Київська патріархія і Харківська єпархія. Ці місцеві осередки УАПЦ видають електронні бюлетені новин. Газеті «Наша віра» характерна чітка ідеологічна скерованість, популяризація національні ідеї, наявність культурологічного і соціального матеріалу. Інша газета «Успенська вежа» друкує інформацію про життя і діяльність церкви та інших конфесій, історичні довідки та матеріали, спрямовані на відродження національних надбань, духовності, народних традицій [232, с. 414-415].

Добре представлена в ЗМІ Українська Греко-Католицька Церква, де окрім загальних видань, всі єпархії мають власні видання. У своїх виданнях розповідається про актуальні сучасні проблеми, коментуються політичні події крізь призму християнської точку зору, друкуються матеріали для розвитку культурного рівня населення та євангелізації суспільства, поглиблення знання католицької доктрини, публікуються екуменістичні ідеї та погляди щодо підтримки розвитку освіти. Цікаво, що видання УГКЦ також присвячують увагу ролі жіноцтва, молоді та літературно-культурним справам. Цікавими матеріалами наповнені журнали для дітей («Зернятко», «Емаус») та підлітків

(«Сто талантів»). Широко представлені молодіжні друковані видання. На рівні загального представлення в державі УГКЦ видає газети «Вірую»; «Українська молодь – Христові», де висвітлюється поруч з богословсько-моральними творами, новинами церкви, також і суспільно-політична тема. Друкуються молодіжні видання («Простір», «Надія Церкви», «Солідарність» тощо.) та парафіяльна газета «Дзвіниця», де друкуються переважно катехитично-повчальні тексти, але мають місце і суспільні та історичні матеріали. На думку С. Филипчук в УГКЦ такі релігійні видавництва як «Місіонер» та «Свічадо» виконують катехитичну та просвітницьку роль [220, с. 250]

В Україні Римо-Католицька Церква видає 13 газет та журналів, серед них до загально церковних видань відносяться: «Парафіяльна газета», «Проповідник», «Бюлетень релігійної інформації». Згадані видання висвітлюють релігійно-суспільну проблематику. З 2011 року запущено перший католицький телеканал в Києві Телебачення Віковічного Слова (Eternal Word Television Network), що представляє глядачам різноманіття власностворених програм різного жанру (документальні, драматичні, музичні, освітні; від серіалів до конференцій, від новин по трансляції Богослужінь) [103]. Кожна з дієцезій висвітлює новини через власні видання та сайт.

Протестантські Церкви і релігійні організації мають найбільше власних ЗМІ. Проте публікуються видання, що не належать до окремої конфесії і висвітлюють матеріали науково-релігійного, богословсько-катехитичного та суспільного спрямування «Християнський світ», «Християнство сьогодні». Газета «Для тебе» друкує багато матеріалу інформаційного характеру та публікацій щодо актуальних суспільних проблем [6]. Протестантські видання свою ділять свою аудиторію за віком, сімейним статусом, професією, культурним рівнем, статтю, мовою тощо [10, с. 164-165]. Зокрема, Харизматичні релігійні організації майже не торкаються суспільно-політичних тем. В своїх газетах вони багато уваги присвячують проблемі навернення до Бога, приватним переживанням від спілкування з Богом тощо. Як стверджує, директор Релігійно-Інформаційної Служби України (РІСУ), Т. Антошевський,

харизматичним виданням характерна «відверта зневага до інших конфесій, насамперед так званих традиційних, висміювання католицьких та православних звичаїв та обрядів» [6]. Українська Лютеранська Церква у газеті «Стяг» подає інформацію в основному пастирсько-катехитичними змісту, проте торкається актуальної суспільної тематики [6]. Всесоюзна Рада церков євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) видає журнал «Євангельська нива», де порушує актуальні сучасної ролі церкви в суспільстві та висвітлює події в організації.

Мусульманські ЗМІ зосереджені в Криму, на півдні та сході України, а також у Києві, зокрема: «Аль-Баян», «Арраїд», газета «Мінарет», дитяча газета «Світлячок». Вони висвітлюють інформацію повчального та обрядового змісту, також новини. Видання розповсюджується російською та арабською мовами. Українською мовою виходить офіційний орган Духовного управління мусульман України «Умма» [232, с. 418].

Іудейські публікації національного та релігійного наповнення в основному публікуються в південній та східній Україні і у Львові – «Шаббат», «Нэр», та інші. У них публікуються інформація про життя громад, про практику молитви та богослужіння, також інформація повчального змісту, не розглядається суспільна тематика. Іудейські організації мають близько десяти веб-сторінок. Одеське іудейське товариство видає найдавніший на півдні України щотижневик «Шомрей шабос», що містить матеріали про громадське та релігійне життя єврейської спільноти в Україні, вісті з Ізраїлю, США, Німеччини [232, с. 418]. Іудейські періодичні видання переважно висвітлюють відомості про суспільне та культурне життя іудей, історичні довідки, інтерв'ю з різними людьми, політичні статті, вчення з Тори, інформацію про іудаїзм та хасидизм, релігійні консультації, поради щодо виховання дітей, рекомендації психолога, лікаря, косметолога тощо [232, с. 419].

Неперіодично виходять газети неоязичників – «Рідновір», «Український світ» та «Українське відродження» та ін. Їх газети та журнали публікують аналітичні статті релігійно-пропагандистського характеру, матеріал

вірознавчого та етнографічного характеру, заповіді, молитви, замовляння, річний календар, висвітлюють суспільно-політичні події [232, с. 420].

У Україні також є міжконфесійні ЗМІ, зокрема, у 2015 році почала працювати телевізійна міжконфесійна релігійна програма «Вічне», в якій священнослужителі різних українських релігійних конфесій дають поради як вирішувати різні життєві проблеми [71]. Міжконфесійний характер має журнал «Християнство» [220, с. 253].

Християнські релігійні організації недостатньо представлені в Інтернеті, а ті що присутні нерегулярно оновлюють видання. Якісною є сторінка Римо-Католицької Церкви, дещо гіршому вигляді представлені в Інтернеті в УПЦ(МП), УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ. На сьогодні значна частина друкованих видань не мають електронної пошти. Найбільше присутні в Інтернеті веб-сторінки протестантських організацій (понад 100 ще у 2001 році) [6].

Що стосується політичного змісту у текстах різних видань представлених конфесій, то зазначимо, що політичну тематику висвітлюють УПЦ (МП), УГКЦ, іудейські видання; суспільну та історичну тематику у своїх виданнях УПЦ (МП), УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, іудейські видання та деякі з протестантських (Українська Лютеранська Церква); національні ідеї розглядаються УАПЦ у своїх виданнях, проблеми культури УГКЦ, РКЦ, УАПЦ, іудейські видання.

Проаналізувавши питання, які піднімаються у релігійних ЗМІ, зазначимо, що найменше уваги політичній тематиці приділяють протестантські видання та офіційні веб-сторінки релігійних організацій. Вони пропонують багато статей на захист традиційній сім'ї, її ролі в суспільстві (особливо з 2013 року), даються поради читачам у сфері сімейних відносин, психологічні поради та теми про здоров'я (Українська Уніонна Конференція Церкви адвентистів сьомого дня (УУКЦАСД)), деякі релігійні організації Всеукраїнська рада церков евангельських християн баптистів (ВСЦ ЄХБ) надають юридичну консультацію своїм вірянам, з початком військових дій на Сході України даються роз'яснення в питаннях військової мобілізації (ВСЦ ЄХБ) та альтернативної служби

(УУКЦАСД) надається інформація життя церкви, релігійні роздуми та пояснення, благодійна діяльність релігійної організації, також мав місце аналіз подій «Майдану» 2013-2014 років (ВСЦ ЄХБ) та подій на Сході України, та розуміння терміну «патріотизм» (Всеукраїнський Союз Церков християн віри євангельської – п'ятидесятників (ВСЦ ХВЄП)), активної життєвої позиції (ВСЦ ЄХБ). Римо-католицька церква висвітлює новини церкви, християн всього світу, пропонує читачам релігійні роздуми, дбає про грамотність читачів представляючи правила з української мови, надаються психологічні поради військовим. ВСЦ ЄХБ і ВСЦ ХВЄП не трактують політичні явища, проте присутня інформація про співпрацю з державними органами та заклики йти на вибори. Адвентисти сьомого дня у своїх ЗМІ вони дистанціюються від політики і політичної тематики. Протестантські церкви звертаються не до аналізу політичних подій і явищ, а до вирішення проблем людей, що утворилися внаслідок політичних і військових подій в державі. До цього часу політична тематика не піднімалась.

Православні церкви (УПЦ КП та УПЦ (МП)) та греко-католицька, крім звичної інформації (новини церкви, релігійні роздуми, благодійна діяльність) багато уваги приділяють інформації про військове капеланство та ситуацію в країні. УПЦ КП нагороджує волонтерів та військових, закупляє авто для учасників АТО, заохочує та дає пояснення, зокрема, на тему як участь у війні з метою захисту Батьківщини є виправданою церквою та Богом. УГКЦ висвітлює тему націоналізму та необхідності активної громадської позиції. Останнє ще й супроводжується заходами в школах для розвитку та заохочення до активної громадської позиції. Аналізуючи релігійні видання на наявність політичних тем, як теоретичних питань так і трактування політичних подій, варто сказати, що найбільше уваги приділяють УГКЦ та УПЦ КП.

Сайт УПЦ (МП) розкриває такі теми як: дискримінація людей похилого віку, вини, моральна дискримінація переселенців, проблеми у сім'ях учасників АТО, а також поняття «патріотизм» («Православний глядач»).

Окрім вищезазначених власних ЗМІ для здійснення комунікації з суспільством (звернення, висвітлення власної діяльності, тощо) релігійні організації використовують державні та комерційні ЗМІ. Звичайно в нерелігійних ЗМІ релігійні організації можуть бути присутні в значно менших масштабах і на тематику, яка цікава широкій аудиторії. Така присутність буває часто у формі коментарів, інтерв'ю, рідше як трансляція богослужінь (проте таку можливість мають лише найбільші за чисельністю релігійні організації).

Слід підкреслити, що релігійні ЗМІ мають постійний і системний вплив на погляди своєї аудиторії, але вона не чисельна, оскільки навіть не всі віряни окремої парафії читають такі видання. Значно більшою є аудиторія приватних та державних ЗМІ. Та дуже часто їх тематика виходить за межі релігійних проблем і стосується актуальних соціальних, політичних та інших питань.

Здійснювати вплив на суспільство релігійні організації можуть через співпрацю з органами державної влади та особисті зв'язки. Співпраця з органами державної влади та особисті зв'язки релігійних ієрархів та духовенства надають можливість вирішувати існуючі проблеми релігійної організації, створювати кращі умови для її діяльності, і за певних обставин (залучення ЗМІ) також може виступати способом популяризації даної релігійної спільноти. Проте може стати і можливістю демонстрації власної позиції щодо конкретної події чи рішення в державі. Але така співпраця може стати способом залучення вірян визначеної релігійної організації до підтримки політичної сили на виборах чи у прийнятті політичного рішення. Політики можуть використовувати представників релігійних організацій, для своєї підтримки. Інтеграція релігійних організацій в систему освіти, в оборону, соціальну сферу, в сферу охорони здоров'я відбувається через їх співпрацю з органами влади та державними структурами, що втілюється в договорах про співпрацю в конкретних проблемах з різними міністерствами. Також варто додати, що в Україні прийнято закон, що врегульовує діяльність священників-капеланів в пенітенціарних органах та установах тощо. Така співпраця відбувається, коли при міністерствах створюються як дорадчі органи

громадські ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями. Наприклад, Громадська рада при Міністерстві культури України, до якої входять також представники низки Церков і релігійних організацій (православні, греко- та римо-католики, євангельські християни, іудеї та мусульмани), Громадська рада з питань співпраці Міністерством охорони здоров'я України (МОЗ України) з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України (МОН України), Громадська рада з питань співпраці з релігійними організаціями при Міністерстві закордонних справ України (МЗС України), Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України (МО України). Кожна з цих громадських рад ставить перед собою завдання щодо покращення відповідної сфери державної політики із врахуванням поглядів релігійних організацій та церков. Наприклад, функцією Громадської ради при МОН України є: оцінка його діяльності; дорадча функція та моніторинг реалізації прийнятих рішень; участь в організації та проведенні публічних громадських обговорень з основних напрямів роботи органу влади та окремих нормативно-правових актів [176]. Громадська рада з питань співпраці МОЗ України з ВРЦіРО долучається до роботи Міністерства у формі консультацій в питаннях формування державної політики; забезпечення відкритості його діяльності; виконання прийнятих рішень, вирішення актуальних проблем; сприяння забезпеченню свободи совісті, віросповідання; взаємодії у гуманізації сфери життя суспільства ввіреної Міністерству; збільшення співпраці у соціальній сфері, залучення та створення можливості і механізмів для участі громадян в управлінні державними справами [145]. Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України здійснює діяльність в наступних напрямках: душпастирська опіка, військове духовенство (капеланство); координацію міжконфесійної співпраці; взаємодію у сфері задоволення релігійних потреб, духовного, патріотичного виховання, підвищення морально-психологічної стійкості військовослужбовців та готовності до захисту Батьківщини; участь в

обговоренні проектів законодавчих та нормативних актів; благодійні заходи [172]. Громадська рада при Міністерстві культури працює в питаннях: у справах релігій, з питань мистецтв та галузевої спеціальної освіти, культурної спадщини та культурних цінностей, міжнаціональних відносин, міжнародного співробітництва, охорони авторського права та суміжних прав [150]. Громадська рада при МЗС України, створена лише у 2015 році, її співпраця з міністерством планується в питаннях співпраці в інформаційній та іміджевій роботі за кордоном, спрямованій на підтримку України, забезпечення різнопланової допомоги з боку іноземних партнерів, захист прав віруючих на тимчасово окупованих територіях України [124]. Слід сказати, що такими способами (договори з державними структурами про співпрацю, роботою громадських рад) релігійні організації включаються в роботу державних органів, з метою забезпечити дотримання виконання законодавства щодо свободи совісті та віросповідання, а також консультації та співпраці з державними структурами щодо вирішення проблем у відповідних сферах, прийняття доцільних рішень, ознайомлення громадськості з роботою органів влади та їх планами діяльності, створення умов і механізмів для участі громадян в управлінні державними справами тощо.

Такі громадські релігійні ради, залучені в роботу державних органів влади, хоча на дорадчих основах, вони знайомі з питаннями порядку денного відповідних державних структур. Це дає їм можливість надавати таким органам влади власний погляд на проблему, а також вчасно ознайомлювати громадськість з розглядом відповідного рішення. Варто зазначити, що в українських реаліях подібного роду вплив є несуттєвим та недієвим. Потрібно використовувати інші важелі впливу, наприклад, особисті зв'язки, якщо такі є, вищих духовних ієрархів та керівництва таких структур, чи інших впливових вищих посадових осіб. В Україні вплив на прийняття рішень в державі залежить від політики щодо релігійних організацій, яку здійснюють перші особи держави, а також від їхнього ставлення до релігійної організації та їх відносини з вищими духовними ієрархами.

Важливим засобом впливу на суспільство виступає місіонерська та соціальна діяльність релігійних організацій. Адже діалог з громадськістю також відбувається саме через соціальну, благодійну, культурну діяльність релігійних організацій, що на власному прикладі показують шляхи вирішення соціальних проблем, прив'язують певні цінності своїм прихожанам, і тим самим виконують свою соціальну роль у державі. Такі дії згодом підвищували цінність, та відповідно, впливовість висловлювань представників таких релігійних організацій. Місіонерська та соціальна діяльність, окрім своїх основних завдань за призначенням, так чи інакше служать засобом поширення інформації про релігійну організацію, її погляди, діяльність та цінності. Такий вид діяльності також сприяє формуванню іміджу релігійної організації в суспільстві. Позитивну оцінку з боку суспільства отримує соціальна діяльність церков, особливо благодійна.

С. Здіорук і В. Токман у 2009 році здійснили детальний моніторинг соціальної сторони діяльності українських релігійних організацій. Окремі релігійні організації реалізують соціальну діяльність стосовно незахищених верств населення: створюють пункти безкоштовного харчування нужденним; влаштовують відпочинок влітку для дітей з бідних сімей, сиріт та інвалідів; надають допомогу школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; здійснюють медичне забезпечення та лікування малозабезпечених; відкривають дитячі будинки, школи-сиротинці, соціально-реабілітаційні центри для нарко- та алкозалежних осіб, хворих на СНІД при храмах і монастирях; здійснюють духовну опіку громадян, які знаходяться у виправних закладах тощо [90].

Сучасне інформаційне суспільство створює нові виклики для релігійних організацій. Як зазначає М.В. Федорва, це пов'язано з тим що специфіка релігійної комунікації в традиційних ЗМІ (телебачення, радіо, друковані видання) адаптована під запити масової аудиторії, часто характеризується селективністю та втрачає значимий ціннісний зміст і сакральний сенс. В середовищі Інтернет формується своя специфіка релігійної комунікації. Інтернет виступає як інформаційна площадка надає релігійним організаціям

можливість доступу до тем, які залишаються на периферії інтересів традиційних розважальних ЗМІ. Перенесення процесів релігійної комунікації в віртуальні соціальний простір (кіберпростір) приводить до того, що виникають нові комунікативні площадки, наприклад, форуми, соціальні мережі [217, с. 236].

Комунікація релігійних організацій з молодим поколінням, можливість виховувати їх в дусі релігійних традицій, норм, вчень надаються через викладання курсів християнської етики у школах, а також через створення власних навчальних закладів. У теперішніх суспільно-політичних реаліях досить широко обговорюється питання щодо викладання християнської етики в навчальних закладах України. Адже, в Україні церква відокремлена від навчального процесу та незважаючи на це, ще з 1992 р., у загальноосвітніх навчальних закладах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей було введено експериментальний предмет за вибором «Основи християнської моралі». А станом на 2005 рік дисципліни духовного спрямування вивчали в Автономній Республіці Крим, 17 областях України, містах Києві та Севастополі. Такими дисциплінами були: «Християнська етика», «Християнська культура», «Основи православної культури Криму», «Основи мусульманської культури Криму» тощо [174]. На сьогодні по всій Україні вивчаються курси духовно-морального спрямування. Проте у 2013/2014 навчальному році курс «Етика» вивчається у 6 класі як незмінювана складова, а у 5 класі як варіативна складоваї навчальних планів [174]. Проте цей процес просувається з великими труднощами. Очевидно, що церква може впливати на навчальні плани й узагалі на освітній процес у загальноосвітній школі. Дуже багато країн накопичили величезний досвід існування загальноосвітніх шкіл, які засновані і управляються церквою, проте держава контролює освітній стандарт. Важливим є те, що поведінкою і ставленням до навчання їхні учні суттєво відрізняються від своїх однолітків у так званих світських школах. Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій розглядала за участю керівництва Міністерства освіти і науки дане питання. Як результат їх роботи

було створено робочу групу, яка б працювала над підручником, навчальними планами, програмами тощо з християнської етики й визначила б реальне місце цього предмета в навчально-виховному процесі. Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціям при Міністерстві освіти і науки України на 2017 рік затвердили план роботи на рік щодо програм для викладання «Християнської етики» та предметів духовно-морального викладання, забезпечення підготовки необхідного викладацького складу для цього [43]. Проте поки що ніяких змін у законодавчому забезпеченні вирішення цього питання в Україні не спостерігалось. Сьогодні факультативні курси морально-етичного спрямування вивчаються лише за письмової згоди батьків школярів та за наявності підготовленого вчителя. Представники релігійних організації стурбовані тим фактом, що дисципліни духовного виховання дітей стають другорядною дисципліною на вибір. Глава УГКЦ з цього питання зазначає, що «коли йдеться про якусь духовну складову, то її завжди намагаються замінити на культурологічні дисципліни» [134].

Навчальні заклади релігійних організацій та їх участь у релігійній освіті також виступають засобом впливу на суспільство, оскільки формують у своїх вихованців погляди на всі сфери життя особи, в тому числі і на політику, крізь призму вчень церкви чи релігійної організації. Сьогодні релігійні організації в Україні не мають права засновувати власні навчальні заклади, проте це питання вирішується парламентаріями. Парламентський Комітет з питань науки і освіти підтримав законопроект щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів державного стандарту освіти, тому можливо будуть внесені зміни в законодавство. В цілому ми можемо розділити освіту релігійного спрямування на такі підрозділи: релігійні навчальні заклади (семінарії), світські навчальні заклади засновані лише релігійною організацією та релігійні дисципліни в школах, курси, недільні школи організовані релігійною організацією чи за її залученості. Власне релігійні навчальні заклади формують у випускників відповідні цінності та світогляд, які вони будуть поширювати та формувати відповідні погляди у своїх парафіях, в межах роботи

в різних проектах та заходах, що організуються або підтримуються релігійною організацією. Адже, окрім здійснення релігійної практики (культу, обряду), просвітницька, місіонерська, соціальна робота також виконується служителами культу. Створюючи світський навчальний заклад релігійна організація, як засновниця має право навчати та прищеплювати учням, окрім суто релігійної складової вчень церкви, і відповідні загальносуспільні цінності та переконання, навички, які допоможуть орієнтуватись в суспільному житті держави в тому числі. Американський дослідник Д. Джарвіс виокремлює три види релігійної освіти: наставляння, релігієзнавство, етичне виховання. Де «наставлення» передбачає викладання вчення релігійної організації, «релігієзнавство» – викладення історії релігії чи наукового огляду сучасних релігій, а «етичне виховання» – викладання різних етичних поглядів [55].

Світогляд і дії людини залежать від багатьох соціальних факторів і від її релігійної віри також як підґрунтя для сприйняття вчення релігійної організації. Релігійна організація через свої соціальні вчення надає вірянину своє бачення соціальних, політичних та інших проблем суспільства, ідей щодо суспільного існування, норм поведінки та цінностей, яких правильно дотримуватись з точки зору конкретної релігії. Саме тому соціальні вчення, як релігійне відображення світогляду релігійної особи, впливають на її політичні погляди та поведінку вірянина.

Комунікація в релігійній організації та її зовнішня релігійна комунікація може бути різною, закритою чи відкритою. Особливості релігійної комунікації залежить від спрямованості особистого та релігійного досвіду. На думку Н.Б. Мечковської такими особливостями є: сакралізація твору, в якому містяться головні релігійні ідеї (Священне Письмо), опір на авторитет, ієрархізація релігійних текстів, догматизацію віровчення, примат віри над раціональним осмисленням релігійних ідей, естетизацію релігійних творів, спроба збереження тексту максимально близько до першоджерела, обмеження допуску до тексту різних соціальних груп, розробка форм передачі вчення і створення механізмів контролю за релігійною комунікацією [123, с. 232, 286-

292]; [217]. Ці особливості можуть виступати як відштовхуючим фактором так і чинником для привертання уваги.

Для прикладу, розглянемо основні політичні ідеї у соціальних вченнях релігійних організацій найбільш поширених в Україні. Багато релігійних спільнот не оприлюднювали своїх соціальних концепцій, тому їх позицію стосовно соціальних та політичних проблем визначити складніше. Тому, ми звертаємось до концепцій, програм, виступів, статей, внутрішньо-церковних видань, які висвітлюють погляди релігійних організацій на суспільно-політичні проблеми.

Одними з найбільших релігійних організацій в Україні є УПЦ (МП), дещо менша за кількісною ознакою числа вірян серед православних релігійних організацій – УПЦ КП. Існує ще й третя православна церква УАПЦ, яка не є чисельною церквою, і впливовою релігійною організацією та не представила вірянам свою соціальну доктрину. Тому ми будемо аналізувати соціальні вчення лише УПЦ КП та УПЦ (МП).

Відносно дослідження соціального вчення ісламу, підкреслимо, що мусульмани України є не чисельними, їх релігійні організації є не політично активними. В Україні мусульмани не оприлюднювали соціальної концепції. Їх позицію можна аналізувати через публічні виступи представників ісламу в Україні, які в основному є лише реакцією на події та проблеми, що стосуються їх релігійних, соціальних, економічних інтересів.

В даній роботі ми аналізуємо соціальні вчення найбільших за чисельністю та значимістю для суспільства релігійних організацій України: протестантів, мусульман, православних, а також католиків, представлених Римо-католицькою церквою (РКЦ), а також Українська греко-католицька церква (УГКЦ). УГКЦ є однією з найбільших католицьких церков східного обряду, що підпорядковується Папі Римському і повністю розділяє соціальне вчення РКЦ.

Аналізуючи політичні ідеї у соціальних вченнях релігійних організацій в Україні, звернемо увагу, що існує низка праць стосовно аналізу соціальних концепцій окремих релігійних організацій.

Досліджуючи політичний зміст в ідеях соціальних вчень релігійних організацій в Україні, слід визначити зміст поняття «соціальне вчення». Соціальним вченням для християнських церков є «Писання, Передання отців Церкви та вчительство Церкви (як правило, мається на увазі вчительство церковних соборів, але у католиків – ще й папи)» [231]. При аналізі соціальних концепцій релігійних організацій України (з огляду на те що ми розглядаємо не лише християнські вчення, але й іслам) ми використовуватимемо термін «соціальне вчення» в значенні – сукупність соціальних ідей, концепцій, доктрин, позицій, положень релігійної організації, а також офіційні вчення вищих ієрархів, які спрямовані на висвітлення та роз'яснення поглядів церкви щодо місця і ролі в суспільстві громадських, соціальних, політичних та релігійних інститутів. Практично всі соціальні вчення релігійних організацій визначають свій погляд щодо значення та ролі держави в суспільстві.

На формування соціальних вчень релігійних організацій впливає історія взаємовідносин держави і церкви та існуюча модель даних відносин. Саме цей момент визначає і формування соціального вчення релігійних організацій. Якщо церква і держава перебували у тісних взаємовідносинах, то церква підтримуватиме державу і це відіб'ється у її соціальній доктрині (погляди на права і свободи громадянина, на роль та позицію церкви у кризових конфліктних ситуаціях в державі).

Соціальні вчення РКЦ та УГКЦ трактує поняття «держава» як вищу суспільну форму народу, «яка ґрунтується на природному праві, служить вдосконаленню земного благополуччя, спочиває на праві і владі» [100]. Також РКЦ основною роллю держави визначає виконання тих функцій, які не можуть виконати інститути громадянського суспільства, проте зазначається, що «занадто наполегливе втручання держави може загрожувати особистій свободі та ініціативі» людини [100]. В соціальному вченні РКЦ метою суспільства і

держави досягнення загального блага, що полягає в забезпеченні прав і свобод особистості, миру, безпеки, вирішенні інших суспільно-значущих завдань.

Протестантські соціальні вчення в Україні визначають державу як «інститут, встановлений Богом для забезпечення порядку в суспільстві» [200]; [221]. Думки протестантських спільнот сходяться в питанні ролі та місця держави в суспільстві, її завдання полягає в захисті та гарантуванні прав громадян, незалежно від їхніх поглядів на життя і ставлення до релігії. В соціальних доктринах протестантів України спостерігається вплив західних цінностей у зв'язку з тісним спілкуванням із представництвами в західних демократичних країнах.

Православні конфесії у своїх соціальних концепціях визначають завданням держави – захист особистості від зла, а тому вона благословляється Богом. В УПЦ (МП) визначають відмінність у діяльності церкви і держави, які використовують різні засоби для досягнення своїх цілей, де державі належить матеріальна сила, яка включає примус, та прийняту «світську систему ідей» [152]. Православні релігійні організації (УПЦ (МП), УПЦ КП) у своїх концепціях зазначають, що церква має право користуватись лише релігійно-моральними засобами для духовного керівництва своїми віруючими [47]; [152]. А тому моральний сенс існування держави полягає в обмеженні зла і підтримці добра в суспільстві. В соціальних вченнях українських протестантів також прослідковується думка стосовно відмінності інструментів церкви та держави для втілення свого покликання «Церква покликана проповідувати Євангеліє й установлювати принципи Царства Божого. Держава – інститут права, порядку і приборкання зла. Тому церква і держава не повинні ні зливатися воедино, ні підмінювати одна одну» [200].

В соціальних вченнях релігійних організацій розглядається також і проблема виникнення держави. В трактуванні цього питання є розбіжності у їх поглядах. Соціальна концепція УПЦ (МП), з одного боку, пояснює виникнення держави як «надання Богом можливості людям упорядковувати своє суспільне життя згідно з їхнім вільним волевиявленням, для того, щоб таке

упорядкування допомагало уникнути ще більшого гріха через протидію йому засобами світської влади» [152]. Проте, з іншого боку, в документі зазначається, що «усяка душа нехай підкоряється вищій владі, бо немає влади не від Бога; існуючі ж власті поставлені Богом» [152]. У «Декларації...» УПЦ КП зазначено, що влада санкціонована Богом, але держава є наслідком розвитку суспільного життя.

У соціальних вченнях протестантів України інститут держави розглядається як встановлений Богом, на відміну від вищезгаданих ідей православних релігійних організацій, де держава є продуктом людської діяльності. В ісламі існує думка стосовно залежності розквіту держави від рівня моральності її громадян, а особливо – її правителів: «якщо моральність занепадає, з нею ж може впасти і сама держава» [105]. Ціллю держави є «створення соціального устрою, за якого мусульманам було б легко сповідувати іслам та важко ухилятися від нього» [105].

РКЦ розглядає державу як продукт людської діяльності, який опираючись на закон виконує своє завдання, що в кінцевому рахунку веде до забезпечення життєздатності суспільства, основних прав і свобод громадян, соціальної справедливості тощо. У протестантських, мусульманських, католицьких вченнях робиться акцент на правовому аспекті функцій держави – забезпечення основних прав і свобод громадян, затвердження соціальної справедливості і тощо. РКЦ і протестантські релігійні об'єднання розглядають державу і церкву як взаємодоповнюючі суспільні інститути. Спільним для католиків, мусульман і протестантів є принцип загального блага, який прослідковується у їх соціальних доктринах, де визначається основною метою суспільства.

У порівнянні з іншими релігійними організаціями, католицька церква значну увагу приділяє політичній проблематиці в своїй соціальній доктрині: громадянському суспільству, політичній владі, системі демократії тощо. Зокрема, під політичною владою у католицизмі мається на увазі: «інструмент координації й управління, за допомогою якого люди і проміжні групи

прямують до такого порядку, де відносини, інститути і процедури слугують цілісному розвитку людини» [109, с. 244].

Проблема політичної влади порушується і в мусульманській соціальній концепції. Політична влада повинна мати в основі три принципи: таухід (Єдність Аллаха), рісала (пророцтво) та хілафа (намісництво). Політична влада та політичні лідери повинні слідувати Сунні та дотримуватись у своїй діяльності морального принципу «іхсан» [106] (щирість мусульманина, що виконує релігійні обряди та приписи) [94]. Очевидно, що у мусульман влада не має божественного походження.

УПЦ (МП) та УПМ КП у своїх соціальних концепціях найкращою моделлю відносин між державою та церквою називають, ту яка функціонує за принципом «симфонії влад», що полягає у співпраці, взаємопідтримці та взаємовідповідальності [47]; [152]. Проте УПЦ (МП) зазначають, що дана модель буде ідеальною «лише в державі, яка визнає Православну Церкву найбільшою народною святинею» [152].

Протестантські церкви в Україні не є прихильниками моделі державно-церковних відносин, яка передбачає статус державної церкви, або будь-які пріоритети конкретній релігійній організації. Ці погляди і диктують нейтральне, навіть обережне, ставлення до політики, що не притаманне «традиційним» церквам. В ісламі існує переконання, що в основі політичної діяльності знаходиться віра, а тому держава і релігія невіддільні. Проте у випадках, коли «таке поєднання є неможливим, діє принцип шанування аміра – лідера або голови держави. Покора перед ним є обов'язковою для мусульманина» [105]. Іслам передбачає можливість усунення голови держави, якщо він нездатний ефективно виконувати свої обов'язки. Основним обов'язком аміра є турбуватися про народ, консультуватися з ним щодо стану справ в державі. Уряд у державі, де мусульмани становлять більшість повинен забезпечити необхідні умови для безперешкодного сповідання даної релігії. Для забезпечення останнього потрібно усунути всі чинники, які

перешкоджають цьому, саме тому постає потреба у обмеженні діяльності громадських організацій, що пов'язаних з аморальними ідеями чи діями [105].

Римо-католицька церква у соціальній доктрині стверджує, що «політична спільнота і Церква, кожна в своїй сфері, незалежні одна від одної і автономні» [109, с. 260].

Соціальне вчення УПЦ (МП), розглядає можливість непідкорення державі, яка порушує права віруючих і громадян, примушує віруючих зректися своєї віри, церкви, чи гріховних дій, в такому випадку церква має право не підкорятися державі. Крім цього в концепції прописані наступні дії церкви: «вступити в прямий діалог з владою щодо проблеми, яка виникла; закликати народ застосувати механізми народовладдя для зміни законодавства або перегляду рішення влади; звернутися до міжнародних інстанцій і до світової суспільної думки; звернутися до своїх чад із закликом до мирної громадянської непокори» [152].

УПЦ КП також у соціальній концепції зазначає своє право не підкорятися державі і діяти незалежно від неї, якщо церкву змушують: «замовкнути і не проповідувати Євангеліє Христове, навіть якщо держава буде намагатися поширювати інше вчення, несумісне з християнським» [47].

Соціальне вчення римо-католицької церкви приділяє проблемі опору владі значну увагу. Вона визначає умови при яких суспільству допустимо застосування навіть зброєю, заради захисту своїх інтересів. Цікаво, що в соціальному вченні РКЦ вирішує цю проблему від імені суспільства, а не лише від церкви, як це роблять православні церкви.

Соціальне вчення католицької церкви передбачає зміну влади за таких одночасних умов: безсумнівні, тяжкі та тривалі порушення основних прав людини, після вичерпання всіх інших засобів, якщо опір владі не спричинить більшого безладу, якщо надія на успіх має раціональну основу, якщо неможливо передбачити кращі вирішення ситуації, що склалася [109, с. 247-248]. При цьому визначає збройну боротьбу найрадикальнішим способом

усунення «тиранії, яка порушує основні права людини і шкодить спільному благу країни» [109, с. 248].

Протестантські релігійні організації України виступають «проти насильницького повалення будь-якої державної влади, навіть якщо вона аморальна і здійснює тотальний контроль над своїми громадянами» [238].

Таким чином, серед досліджуваних соціальних вчень є різні погляди щодо опору діям держави. Вищезгадані соціальні вчення, при умові що всі мирні, законні засоби вирішення конфлікту використані допускають можливість непідкорення владі, якщо вона порушує їх права та не дає можливості займатися релігійною практикою. Проте форма і межі виявлення непокори різняться: одні концепції радять чинити згідно совісті, інші припускають визнання влади не легітимною, а деякі більш детально прописують можливі форми опору та дій.

Доречно розглянути погляди досліджуваних релігійних об'єднань на проблему війни і миру. У соціальній доктрині РКЦ, де зазначено, що «мир є неможливим, якщо гідність людини не поважається, а суспільне життя не є зорієнтованим на спільне благо» [106]. У своїй дисертації «Порівняльний аналіз соціальних доктрин ісламу та Римо-католицької церкви» М. Кияк дійшов висновку, що «обидві соціальні доктрини виступають за необхідність миру, але й, водночас, ведуть мову про можливість військових дій у тому випадку, якщо мирне вирішення проблеми є неможливим» [106].

УПЦ (МП) стосовно питання війни стверджує, що «війна є фізичним проявом прихованої духовної недуги людства – братовбивчої ненависті» [8]. Вчення церкви визначають війну злом, проте не забороняє своїм вірним «брати участь у бойових діях, якщо мова йде про захист ближніх та відновлення порушеної справедливості. Тоді війна вважається хоча і небажаним, але вимушеним засобом. Православ'я за всіх часів ставилося з найглибшою повагою до воїнів, що ціною власного життя оберігали життя і безпеку ближніх» [8]. Справедливою війна на своїй або чужій території буде за наступних умов: причиною до оголошення війни може стати прагнення

відновлення справедливості; право оголошення війни та застосування сили має лише законна влада; війну можна оголошувати лише після вичерпання всіх мирних засобів для ведення переговорів із протилежною стороною і відновлення початкової ситуації; війна оголошується лише, якщо є впевненість у досягненні поставлених цілей; плановані військові втрати і руйнування повинні бути пропорційні цілям війни; в ході війни необхідно забезпечити захист цивільного населення від прямих воєнних акцій; війна виправдовується лише прагненням відновити мир і порядок [8]. Проблема миру розглядається «як дарунок Божої любові. Мир у Новому Завіті – це нормальний благодатний стан людської душі, звільненої від рабства гріха. Стан примиреності з Богом є нормальним станом творіння» [8];[152].

УПЦ КП у тлумаченні проблеми війни, визначає останню як «страшне зло». Проте церква виправдовує вимушену, оборонну участь у війні «Той, хто розв'язує війни з гріховних, корисливих або гонористих спонукань, гідний усілякого осуду, а той, хто вступає у війну вимушено, щоб захистити своїх співвітчизників або одновірців від ворога, той воює законно і не робить гріха» [23].

Схожу позицію до православних релігійних організацій мають і протестантські. Всеукраїнська рада християнських церков (ВРХЦ) називає «війну одним з найтрагічніших наслідків гріхопадіння людей» [200]. У Соціальній доктрині ВРХЦ засуджується будь-яка пропаганда війни і дій, що ведуть до її розв'язання. Проте в якості оборони «коли батьківщина знаходиться в небезпеці, християни – члени ВРХЦ беруть участь у захисті України тими засобами, що не суперечать їхній совісті і релігійним переконанням» [200].

Таким чином, у соціальних вченнях досліджуваних релігійних організацій засуджується війна, як явище, але для захисту своєї території, держави, за умови виключення всіх можливих мирних засобів вирішення конфлікту, допускається проведення війни. Дещо відмінною позиція протестантських

релігійних організацій, які наполягають що їх вірні мають право на участі у війні альтернативними способами, «без нажимання на гачок» зброї.

В соціальних концепціях церков також приділяється увага проблемі політичного режиму в державі та цінностям, які панують в суспільстві. Зокрема, католицька та мусульманська соціальна доктрина виступають на захист демократичних прав та свобод. У Компедіумі соціальної доктрини католицької церкви зазначено, що «справжня демократія – це не лише результат формального дотримання низки правил, а плід свідомого вибору цінностей, які лежать в основі демократичних процедур» [109, с. 251]. Католицька церква пояснює пріоритетність демократичного режиму так: «демократія – це «система» і як така становить засіб, а не мету» [109, с. 251-252], а також володіє механізмами контролю [109, с. 244].

Ісламська соціальна доктрина виступає за рівність релігій та громадян перед законом та інститутами держави [106]. У тлумаченнях деяких явищ суспільства щодо «демократії» зазначається, що «демократія, це не збірка законів, а система, що відбиває духовний стан суспільства» [51].

Протестантські церкви, як і католицька церква України у своїх соціальних вченнях також приділяють значну увагу правам та свободам людини, але відмінним від інших конфесій є їх спрямованість на розвиток громадянського суспільства. Протестантські об'єднання зазначають, що їх першочерговим завданням є «ініціювати моральну відповідальність громадян перед суспільством, спонукати людей об'єднуватися у громадські організації, зорієнтовані на добродійні, соціальні, освітні, правозахисні цілі» [238].

Аналізуючи протестантські соціальні вчення України, можна виявити прихильність до демократичного політичного режиму, оскільки вони акцентують увагу на проблемах захисту та гарантії прав і свобод людини і громадянина, розвитку громадянського суспільства та демократії.

У положеннях соціальних концепцій УПЦ (МП) йдеться про форми і методи державного правління, зазначено, що вони «обумовлюються духовним і моральним станом суспільства», проте покликання церкви дбати про «стан

сердець своїх членів», а не в ініціюванні якоїсь ідеальної системи організації держави [152]. УПЦ (МП) в своїх концепціях зазначають, що при монархічній формі правління «влада залишається богоданною», а для своєї реалізації використовує духовний авторитет і примус [152].

Принципу свободи совісті приділяється особлива увага у порівнянні з іншими демократичними положеннями в соціальних вченнях релігійних організацій України. В положеннях практично всіх досліджуваних соціальних доктрин зазначено, що громадянам та віруючим держава повинна забезпечувати захист та гарантію основних прав і свобод, в тому числі свободу совісті.

Проте не всі конфесії притримуються саме цієї думки, наприклад, православні негативно оцінюють принцип свободи совісті, який є одним із основних прав людини і відповідно підвалин демократії. В «Основах соціальної концепції УПЦ (МП)» йдеться наступне: «поява принципу свободи совісті – свідчення того, що в сучасному світі релігія із «спільної справи» перетворюється на «приватну справу людини» [152], що на думку православних богословів приводить до розпаду системи духовних цінностей, яке відповідно до віровчення, веде до втрати можливості порятунку в більшій частині суспільства. Православне вчення негативно оцінює процеси секуляризації, оскільки «високі принципи невідчужуваних прав людини перетворилися на поняття про права індивідуума поза його зв'язком з Богом. При цьому охорона свободи особистості трансформувалася на захист свавілля» [152].

У соціальних вченнях українських протестантських спільнот йдеться про те, що церква не повинна брати участь в політичному житті, оскільки вона є релігійним інститутом. Її призначенням є впливати на суспільство, впроваджуючи свої духовні цінності. Цей вплив може здійснюватись як через саму церкву, так і через її віруючих, які займають відповідальні посади в державних установах або обрані до представницьких органів влади. Соціальна позиція заохочує протестантів – до участі у виборах і референдумах, як єдиному законному способі вираження волі народу. Але підкреслюють свою

відстороненість від участі в політичній боротьбі, займаючи нейтральну позицію. Сказано: «церковні кафедри і богослужіння не можуть використовуватися для передвиборної агітації» [152].

У мусульманських вченнях проблеми участі у політичному житті мусульманських релігійних організацій практично не розглядається. Проте проблема виборів тлумачиться представниками ісламу. Проблема полягає у тому, що вибори передбачають прийняття важливого рішення виборцем, а мусульманин не може приймати таких рішень відповідно до вчення. Цю тему роз'яснює представник української мусульманської спільноти. Він зазначає, що хоча віруюча особа не може приймати важливих рішень, проте вона має приймати, ті рішення як є необхідними, без яких неможливий сучасний уклад життя в суспільстві. Щодо проблеми вибору даються певні поради: «важливим є не сам механізм вибору, а те, щоби кандидата підтримував народ», а також вважається, що мусульманам у питаннях виборів слід спиратися на деякі шаріатські принципи (правила): а) «Коли є два зла, з них обирається те, що є меншим», б) «Що не можна здійснити повністю, не потрібно залишати повністю» [51].

Стосовно участі у політичному житті, то дії віруючого мусульманина визначаються правилами Шаріату, де зазначено, що дозволяється участь у демонстраціях проти несправедливості та утисків. Проте потрібно дотримуватись певних правил, зокрема, під час протесту забороняється: 1) використовувати і вигукувати непристойні фрази і лозунги; 2) використовувати образливі вислови і лайки, заборонені Шаріатом; 3) створювати незручності і шкодити іншим людям (перекривати дороги, перешкоджати руху і тощо); 4) агресивна поведінка по відношенню до невинних людей і псування їхнього майна, об'єктів інфраструктури, храмів та інші дії; 5) спільна участь і хода чоловіків разом з жінками, які не одягнені згідно з ісламськими нормам; 6) змішування рядів чоловіків і жінок під час демонстрації [180]. У вченнях пророка Мухаммеда, яке є основним для всіх мусульман світу, говориться, що «мусульманин не має права байдуже дивитися на гріх, зло, насильство і

несправедливість. А зупинити це тільки в своєму серці – найслабший прояв віри» [180].

У «Основах соціальної концепції УПЦ (МП)» з однієї сторони зазначається, неможливість участі церковних ієрархів і священнослужителів у діяльності політичних організацій, у передвиборних процесах. Проте, допускається участь церкви і її священнослужителів у політичній діяльності, якщо в цьому є потреба часу та враховуючи внутрішній стан церкви і її становища в державі [152]. Також схвалюється можливість участі священнослужителів, представників канонічної церковної структури та церковного священноначалля, в «окремих заходах політичних організацій», а церковне співробітництво з політичними партіями вважаються корисними для церкви і держави [152].

РКЦ у своїй соціальній доктрині визначає межі взаємодії церкви і держави, які відрізняються за способом організації, за цілями, звертає увагу на проблему релігійної свободи. Документ не містить згадки про участь церкви у політичних процесах. Це пов'язано з невеликою чисельністю католиків в Україні. Політичні сили незацікавлені залучати їх до співпраці у політиці. Зовсім інша ситуація з православними церквами в Україні. Не дивлячись на проголошення відокремлення від держави, вони допускають таку взаємодію в обмін на вирішення своїх проблем. В Україні це стосується і протестантських церков, які за чисельністю на другому місці після православних.

Зазначимо, що соціальні вчення релігійних організацій служать фундаментом для роботи з суспільством в просвітницькому, соціальному, виховному напрямі, і охоплюють різні сфери життя суспільства. Релігійні організації в своїх соціальних вченнях намагаються пояснити та представити точку зору церкви на такі проблеми як: її місце і роль в суспільстві, завдання держави, соціальні і політичні права громадян, екологічні, соціальні та інші актуальні проблеми в суспільстві.

Висновки до другого розділу

Вплив релігійних організацій на політичний процес реалізуються через політичну інтенціональність комунікації релігійних організацій, що проявляється через форми впливу релігійних організацій (інституціональну і неінституціональну), характер та засоби їх впливу.

Про вплив політичного характеру може свідчити соціально-політична інтенціональність комунікації релігійних спільнот. Комунікативним середовищем релігійних організацій виступають їх взаємовідносини між різними суспільними суб'єктами (не лише релігійними). Соціально-політична інтенціональність в комунікативному середовищі релігійних організацій виражається через зміст та форму повідомлень від представників релігійних організацій, в яких присутня соціально-політична тематика.

Форми інституціонального впливу включають: робота офіційних представників релігійних організацій у конференціях і круглих столах, у роботі комісій, рад, робочих груп, присвячених політико-соціальній ситуації та проблемам в державі, організовані органами влади, органами місцевого самоврядування, політиками політичними партіями, громадськими організаціями; звернення та заяви офіційних представників релігійних організацій або міжконфесійних релігійних організацій щодо політичних питань та проблем в суспільстві; заклики офіційних представників релігійних організацій до активної громадської позиції, до захисту Батьківщини, до участі у виборчому процесі; вплив релігійних організацій на прийняття політичного рішення, захисту прав громадян чи їх спільнот; візити та зустрічі офіційних представників релігійних і міжрелігійних (ВРЦіРО) організацій з політичними лідерами та високопосадовцями України та зарубіжжя, та інформатизація міжнародної громадськості про стан справ в державі та позиції релігійних організацій; здійснення капеланської роботи, підтримка (моральна, матеріальна) релігійними організаціями військових та волонтерів у поєднанні з постійним вихованням патріотизму та національної ідеї; діяльність релігійних організацій спрямована на формування світогляду вірян, в тому числі

політичного (наприклад, проведення соціальних та освітніх заходів та ініціатив релігійними організаціями щодо соціально-політичних проблем та питань в державі). Форми неінституціонального впливу включають: участь священнослужителів різних рівнів релігійної ієрархії у політичних процесах, що тривають в державі (вибори, мітинги, протести, революція); висловлювання, коментарі, інтерв'ю представників релігійних організацій стосовно політичних проблем в державі.

В цілому вплив релігійних організацій на суспільство може мати пряму і опосередковану форму. Прямим впливом є спілкування всередині релігійних спільнот через проведення спільних релігійних практик, заходів, конференцій; інтерв'ю, висловлювання, коментарі з приводу тої чи іншої дії влади або ситуації, що склалася в житті суспільства, звернення представників релігійних спільнот, в тому числі і через власні засоби комунікації (веб-сторінки, проповіді вищих ієрархів, що доносяться до локальних релігійних спільнот місцевими священиками, пасторами тощо) або мас-медіа. Через ці канали передачі інформації релігійні організації можуть здійснювати прямий вплив, коли представники релігійних організацій озвучують конкретну політичну позицію, оцінку чи закликають до підтримки визначеної політичної сили в межах конкретного політичного процесу.

До опосередкованого впливу можна віднести: різноманітні соціальні заходи та ініціативи релігійної організації, участь у конференціях, круглих столах, роботі комісій, рад, робочих груп; через висловлення та демонстрацію позиції, дії її представників і членів (вірян) релігійних організацій; політичні ідеї у соціальних вченнях релігійних організацій. Опосередкований вплив здійснюється через імідж, авторитет релігійної організації, враження про її діяльність.

До засобів впливу релігійних організацій на політичний процес відносяться: соціальний капітал, використання ЗМІ (в тому числі власних), співпраця з органами державної влади та органами місцевого самоврядування,

місіонерська діяльність та соціальна діяльність, освітні програми та навчальні заклади, соціальні вчення.

Складовою впливу релігійних організацій на політичні процеси є засоби впливу, одним з яких є мас-медіа. Релігійні організації можуть впливати на політичний процес через різні канали комунікації, де їх представники висловлюють та поширюють політичні, соціальні, правові ідеї, думки, позиції, оцінки, що відповідають їх соціальним вченням. Такі повідомлення в ЗМІ впливають на формування суспільної свідомості, зокрема політичної свідомості віруючої особи, або інших членів аудиторії.

Впливовість повідомлень релігійної організації на свою аудиторію через ЗМІ визначають: 1) текст (змістовні характеристики: тема, проблематика), форма (інтерв'ю, коментар, доповідь); 2) приналежність до релігійної організації, конфесії, релігії та соціальний авторитет суб'єкта (того хто представляє релігійну організацію); 3) характеристики аудиторії (читача, слухача, глядача, зацікавленість темою, його світогляд, освіта); 4) площадка виступу (місце і час).

Релігійні організації в суспільстві впливають на різні сторони політичного життя: формування правової культури через поширення норм, цінностей, принципів, що відповідають найбільш поширеній за чисельністю віруючих релігійної організації; формування та засвоєння суспільством демократичних цінностей через відповідні погляди в межах однієї релігійної спільноти; формування та поширення ідей щодо національної ідентичності, патріотизму; стимулювання та заклики до участі громадян у політичних процесах; залучення та організація громадян до вирішення соціальних проблем на місцевому та загальнонаціональному, глобальному рівнях.

РОЗДІЛ 3 СУЧАСНА ПРАКТИКА ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Релігія є одним із таких соціальних інститутів, який представлений у суспільстві релігійними організаціями та відповідними релігійними об'єднаннями, що мають свої ієрархічні структури.

Сьогодні в нашій державі релігійним організаціям, окрім духовної, культурної, благодійної, відводиться також роль «введення в політичну сферу населення», коли роз'яснюють ті чи інші політичні явища, виступають на захист народу, вчать та заохочують до громадської активності, а не лише дбають про релігійний капітал (знання релігійних вчень та обрядів), мораль. Якщо розглядати релігійні організації як частину громадянського суспільства, то її політична роль є необхідною, принаймні в суспільстві, що розвивається, оскільки, існує можливість та необхідні передумови, для впливу на погляди вірян. Стосовно довіри, то варто зазначити, що серед десятка осіб «моральних авторитетів країни – людей, чий вчинки і слова викликають безумовну повагу та підтримку українців», у першій п'ятірці авторитетів два єпископи УГКЦ Любомир Гузар та Борис Гудзяк [58]. Якщо взяти до уваги соціологічні дослідження, то за 2014-13 рік спостерігається невеликий зріст довіри громадян до церкви (релігійних організацій). Зокрема, у 2013 році – 64% опитаних, а у 2014 році 66% опитаних громадян відповіли, що довіряють церкві [187, с. 31]; [210, с. 24]. Опитування продемонстрували, що серед інших інститутів суспільства українці найбільше довіряють церкві (58,8% – 2015 рік та 56,7% опитаних – 2016 рік), поряд з волонтерами (57,6% – 2015 рік та 53,5% – 2016 рік) та громадськими організаціями (34,5% – 2015 рік та 37% – 2016 рік), українськими ЗМІ (32,3% – 2015 рік та 26,1% – 2016 рік), де найменше українці довіряють інститутам влади (Президенту України 16, 8% – 2015 рік та 13,7% – 2016 рік; Уряду України 8,7% – 2015 рік та 9,5% – 2016 рік, Верховній Раді України 6,2% – 2015 рік та 5,3% – 2016 рік) та російським ЗМІ (4% – 2015 рік та

2,4% – 2016 рік) [228], [60]. Ці факти свідчать про можливість впливу на громадську думку з боку релігійних організацій спираючись на свій авторитет в суспільстві. Адже, політичні структури втрачають свій вплив на суспільство, оскільки вони мало уваги зосереджують на реалізації корисних для суспільства проектів, розвитку громадянського суспільства, а більш зосереджені на політичному піарі тощо.

Тому окремі релігійні організації працюють над вихованням спільного розуміння своїх політичних прав, наявність певних політичних цінностей, також громадсько-політичних навичок у громадян, що дає можливість вибудувати демократичну державу.

Революційні події 2004, 2013-14 років актуалізували питання потенціалу релігійної організації як інституту громадянського суспільства, що може захищати інтереси громадян від протиправних дій влади та впливати на становлення громадянського суспільства в державі. Таку роль релігійні об'єднання зіграли завдяки наявності відповідного суспільного запиту, про наявність якого свідчать опитування. Зокрема, 74% опитаних українських громадян вважають, що «Церква завжди має ставати на бік людей і боронити їх від свавілля влади», а 7% – думають, що «в суспільно-політичних процесах Церква має захищати насамперед владу, бо «немає влади, щоб не була від Бога» [210, с. 7-8].

Вищезгадані факти щодо діяльності релігійних організацій у політичному просторі, актуалізують проблему їх ролі у політичному житті суспільства. Метою даного розділу є на основі теоретико-методологічних висновків (1 розділу) та структурно-функціональної моделі впливу релігійних організацій на політичний процес (розділі 2), системно проаналізувати сучасну практику через аналіз виокремлених у другому розділі форм (інституціональних і неінституціональних) впливу релігійних організацій на перебіг реального політичного процесу в Україні.

Слід уточнити в якому значенні ми вживаємо поняття «практика». Під зазначеним поняттям мається на увазі – матеріальна, чуттєво-предметна,

цілеспрямована діяльність людини, що має своїм змістом освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів, що складає загальну основу, рушійну силу розвитку людського суспільства і пізнання [222]. До основних форм практичної діяльності людей відносять: виробництво матеріальних благ (праця), а також соціально-перетворююча, революційна діяльність мас, спрямована на зміну соціальних відносин [222]. Тому в даному розділі ми проаналізуємо діяльність релігійних організацій, що виходить за межі їх релігійних практик, а стосується політичної сфери життя суспільства та їх впливу на політичний процес.

Одним із основних політичних процесів є вибори, які забезпечують оновлення влади і тим самим розвиток держави. Протягом існування незалежної української держави мали місце чимало прикладів участі священнослужителів та ієрархів у виборчому процесі. Аналізуючи ці факти ми розглянемо детальніше способи такої участі. Такими способами участі у виборчому процесі є агітація за конкретну політичну силу чи проти неї, висунення власної кандидатури священнослужителями або включення до списку партії, яка бере участь у виборах, а також через звернення до учасників виборів з метою поширити політичні цінності та ідеї, яких дотримується релігійна організація.

Розглянемо факти участі священнослужителів у виборах до місцевих рад, (у 1998 році та 2002 році) до обласних рад (у 2010 та 2006 роках), в парламенських виборах (1990 та 2007 роках) в якості кандидатів. Також проаналізуємо місцеві вибори 2015 року на предмет участі в якості кандидатів священнослужителів від політичних партій. Також вивчимо офіційні оцінки фактів участі у виборах з боку релігійної організації і її керівництва. Порівнюючи вибори президента у 2004 та 2012 роках розглянемо факти агітаційної підтримки кандидатів у Президенти представниками найбільших релігійних організацій в Україні на інституційному та неінституційному рівнях. Здійснимо аналіз текстів офіційних звернень релігійних організацій, на

інституційному рівні, за їх змістом, авторством, адресуванням, а також визначимо їх прямий і опосередкований вплив.

Важливо підкреслити, що зазначені форми впливу на політичні процеси можуть бути інституціональними (наприклад, звернення релігійної організації з нагоди виборів) й неінституціональними (наприклад, участь окремих священнослужителів у виборчому процесі як кандидат та агітаційна робота священнослужителя на користь політичної сили чи політика, що беруть участь у виборах). До інституційних відносять дії релігійної організації як юридичної особи, а до неінституційних – дії окремих священнослужителів, парафій, релігійних осередків, що не представляють всю релігійну організацію (релігійне об'єднання).

Окремі священнослужителі неодноразово брали участь у виборах, як кандидати, або члени політичної партії. Ми наведемо кілька яскравих прикладів участі у виборах священнослужителів. Цю проблему на прикладі виборів 1998 та 2002 років аналізував С. Здіорук. Дослідник зазначив, що у виборах 1998 року до місцевих рад взяла участь найбільша кількість священників і обрано було понад 60 священників (36 – УПЦ (МП), 12 – УПЦ КЦ, 6 – УГКЦ, 4 – УАПЦ, 3 – протестантів). А у виборах 2002 року в різні органи влади балотувалося 345 священників, з яких: від УПЦ КП балотувалось 128, а обрано 82, від УПЦ (МП) – 104 – 61, від УГКЦ – 41 – 15, від УАПЦ – 30 – 18 [91, с. 44, 258–259, 301–302]. Проте в інші роки у виборчому процесі також брали участь священники, але не так масово. Наприклад, митрополит Агафангел (Савін) став народним депутатом України 1-го скликання (1990 рік) та очолював список партії «Партії регіонів» на виборах в Одеську обласну раду (2006 та 2010 роки). Інший приклад, на виборах в Одеську обласну раду у 2010 році від партії «Партії регіонів» увійшов священнослужитель, єпископ Білгород-Дністровський, намісник Свято-Успенського патріаршого чоловічого монастиря УПЦ (МП), С. Гроха [139]. Ще одним прикладом участі священнослужителів, є участь у виборах 2007 року священника УГКЦ Михайла Арсенича в Коломиї Івано-Франківської області балотування до Верховної Ради

України за списком партії Всеукраїнське об'єднання (ВО) «Свобода». А у 2015 році балотувався на посаду міського голови Коломиї, проте його кандидатура була знята міською виборчою комісією, оскільки його висунула партія «Радикальна Партія Олега Ляшка» кандидатом у депутати Івано-Франківської обласної ради [198].

Електоральні процеси 2015 року також характеризувались участю у них священнослужителів різних конфесій, які балотувались від імені різних політичних партій, а деякі з них є членами партій. Найбільше священників, а саме 43 особи з 5 церков (УПЦ КП, УПЦ (МП), УАПЦ, Реформатської церкви, Об'єднання церков ХВС)) в взяли участь у виборах до місцевих рад у 2015 році у Рівненській області до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування. Як зазначає В. Мороз священнослужителі балотувались від наступних політичних партій блоків та об'єднань: «Аграрна партія України», «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», «Громадянська позиція», «Європейська партія України», «Конкретних справ», «Опозиційний блок», «Партія ветеранів Афганістану», «Прогрес», «Українська народна партія» [135].

В свою чергу у виборах до місцевих рад у Тернопільській області взяли участь 33 священнослужителі і 1 дяк, які представляють 4 релігійні організації (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ і УПЦ (МП)). Із згаданих священнослужителів до місцевих рад балотувалися від Блоку Петра Порошенко (БПП) «Солідарності» – 8, від ВО «Батьківщини» – 15, від ВО «Свободи» – 2, «Українського об'єднання патріотів - УКРОПу» – 2, від «Радикальної Партії Олега Ляшка» – 2, від «Громадянської позиції» – 2, від партії «Добрий самарянин» – 1, партії «Соціалісти» – 1 та «Української Галицької Партії» – 1 [57].

Відповідно до даних РІСУ, у Львівсько-Сокальській єпархії УПЦ КП з 347 священнослужителів, участь у виборах до місцевих органів влади взяли – 22 з них, що належали до 2 релігійних організацій (УАПЦ, УГКЦ) [21]. А в Івано-Франківській області до обласної, міських і районних рад балотувались 18 священнослужителів від 3 релігійних організацій (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ).

Дані священнослужителі були висуванцями від наступних політичних партій ВО «Батьківщини», Народний Рух України (НРУ), ВО «Свободи», «Радикальної партії Олега Ляшка», БПП, Українська Народна Партія (УНП), а 3 священники УАПЦ – члени партії [143].

В Дніпропетровській області до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування балотувались 10 священнослужителів, що належать до УПЦ КП, УПЦ (МП), релігійної громади «Нове Покоління». Священнослужителі балотувались за партійним принципом відповідно від «Українського об'єднання патріотів – УКРОП», «Опозиційного блоку», «Батьківщини», «Громадської сили», «Відродження», «Солідарність» [141].

У виборах до районних рад Миколаївської області балотувались 10 священнослужителів, що належать до УПЦ (МП) – 6 осіб та УПЦ КП 4 особи від БПП «Солідарність», політичної партії «Наш край», ВО «Свобода», Аграрної партії України, ВО «Батьківщина», «Партії Простих Людей Сергія Капліна», «Опозиційного блоку» [53].

На Хмельниччині у виборах до районних та міських рад міст обласного підпорядкування взяли участь у виборах священники УПЦ КП, УПЦ (МП), УГКЦ та пастор «Посольства Божого». Священнослужителі висували свої кандидатури від ВО «Батьківщина», БПП «Солідарність», Аграрної партії, «Народної партії», ВО «Свобода», партії «Українське об'єднання патріотів «УКРОП», Об'єднання «Самопоміч», «Радикальної партії Олега Ляшка», партії «За конкретні справи» [20].

Найменше кандидатів-священників балотувались у Закарпатській області, де у виборчому процесі взяли участь п'ятеро священників: УПЦ (МП) – 2 священника, УАПЦ – 1, УГКЦ Мукачівської єпархії – 2. Серед цих кандидатів-священників лише один є членом партії. В цілому згадані кандидати балотувались від Блоку Петра Порошенка «Солідарність», від політичних партій «Єдиного центру» та ВО «Свобода» [135].

Таким чином, у 2015 році у виборчому процесі до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування у 8 областях України взяли участь

136 священнослужителів, що більше ніж у 2 рази перевищує участь релігійних осіб у місцевих виборах 1998 року (відповідно до вищезгаданих даних С. Здіорука), проте це менше ніж у 2002 році – понад 180 стали депутатами (за даними В. Єленського [66]), а балотувалося – 345 священників (за даними С. Здіорука [91, с. 301]) та значно менше ніж у 2010 році, де 260 представників духовенства стали депутатами рад різних рівнів [15]. У місцевих виборах 2015 року та 2010 року взяли участь найбільше православних священників Московського і Київського Патріархатів.

У виборчому процесі 2015 року на місцевих рівнях досить активними були представники духовенства УПЦ КП, УПЦ (МП), УАПЦ та УГКЦ. В цілому священнослужителі цих релігійних організацій брали участь в виборчому процесі, особливо на місцевому рівні, і у попередні роки, проте найактивнішою були представники УПЦ (МП). Хоч керівництво останньої забороняє та засуджує такі кроки своїх священників. Проте іншої думки щодо причини та потреби участі духовенства у боротьбі за місцеві мандати висловлює протоієрей УПЦ (МП) Георгій (Коваленко): «на сьогодні авторитет церкви є таким, що служіння вона може реалізовувати за допомогою участі у місцевих представницьких органах влади. Це стосується, перш за все, освітніх, просвітницьких, благодійних програм, – також він додає: Це те, чим церква може прислужитися, якщо її представник є авторитетним в регіоні і якщо він бажає реалізовувати ці проекти» [101]. УПЦ КП також передбачає можливість участі священнослужителя у виборчому процесі в якості кандидата. З цього приводу професор Київської православної богословської академії Київського Патріархату Дмитро Степовик зазначає: «Церква Київського патріархату не рекомендує жодному священнослужителю, починаючи від диякона і закінчуючи єпископатом, висувати себе від імені партії чи особисто до будь-яких виборів – президентських, парламентських чи місцевих. Але з іншого боку, ми категорично не забороняємо, але це треба узгоджувати з церковною владою – Святійшим Патріархом Філаретом, можливо, навіть Священним Синодом» [101].

Підтримка рішення з боку керівництва церкви пояснює чисельність кандидатів-священників від цих церков. А ось мотивація священників від УГКЦ є не зрозумілою, оскільки дана церква забороняє священникам брати участь у виборах. Зазначимо, що на рівні законодавства України та документів окремих релігійних організацій участь у виборах релігійних організацій є не дозволеною. Участь духовенства у виборах критикується і забороняється внутрішніми документами більшості великих релігійних організацій в Україні. РПЦ, а відповідно УПЦ (МП) ще з 1997 року в «Основі соціальної концепції церкви» зазначає про принцип неучасті священнослужителів у політичній боротьбі, в політичних партіях, в виборчих чи передвиборчих заходах. Але у 2011 році був прийнятий внутрішній документ Архієрейським собором РПЦ, де священнослужителям надано право брати участь у виборах у виняткових випадках і за наявності крайньої церковної необхідності, яка не деталізувалася [191]. Таке уточнення «крайня церковна необхідність» є суб'єктивним і може бути використане для забезпечення чи вирішення проблем (майнових та земельних питань, надання різних дозволів тощо) релігійної громади, єпархії тощо.

Після згаданих подій 2012 року Синод УПЦ (МП) заборонив здійснювати політичну агітацію у своїх храмах, в УГКЦ заборонили священникам проводити передвиборчу агітацію, і в УАПЦ закликали священників та єпископів відмовитися від агітації та участі у виборчій кампанії [54]. Такий стан справ у 2012 році став причиною створення єпископатом УГКЦ документу, який чітко описував відносини священнослужителів з політиками. І як наслідок, аж у 2014 році Синодом єпископів УГКЦ затверджено «Інструкцію про поведінку священнослужителів під час політичних виборчих кампаній» [95]. Цей документ забороняє будь-яку агітацію у храмах, участь у спільних заходах разом з політиками та отримання пожертвувань від них, членство священників у політичних партіях, розповсюдження в храмі чи на церковному подвір'ї передвиборчих агітаційних матеріалів, забороняє агітацію за кандидатів на виборах, а також заборонено відкрите виявлення своїх політичних симпатій у

приватних розмовах з вірянами, не допускається у контексті виборчої кампанії участь священників у «молитовних заходах», на які їх запрошують кандидати в депутати чи представники політичних сил, також заборонено священикам давати можливість виступати політикам в межах богослужінь (навіть якщо вони беруть участь у цих богослужіннях як віруючі християни) [197]. Важливо підкреслити, що у документі деталізовано описано отримання священиками пожертв або інших матеріальних вигод від політиків, зокрема, зазначено священнослужителю заборонено приймати пожертви на храм чи на інші церковні цілі, чи на особисті потреби від кандидатів, політичних сил, за які потрібно «привселюдно дякувати» [197]. Згаданий документ, що визначає відносини священнослужителів і політиків, особливо у виборчий період, прийнято лише в УГКЦ. Проте, судячи із дій священика в названих вище фактах в різних областях України, не всі священнослужителі УГКЦ дотримуються інструкції.

Тим не менше ми можемо констатувати спад кількості представників духовенства, що взяли участь у виборах місцевого значення у порівнянні 2010 та 2015 років. Можливо причиною є бажання вплинути на вирішення місцевих проблем на основі дії реформи про децентралізацію влади та передання багатьох повноважень і можливостей у руки органів місцевого самоврядування. Після подій 2013-14 року фактично якісних змін життя не відбулося, в тому числі і на місцевому рівні, тому можливо це спосіб священнослужителів вплинути на вирішення проблем у регіоні, проблем ввіреної священику парафії. Також на таке рішення священників-кандидатів впливає усвідомлення власного авторитету у громаді та їх політичні амбіції.

Окрім участі в виборах у списках кандидатів від партій, які балотуються, представники релігійних організацій в Україні проводили і передвиборчу агітацію. Наведемо кілька прикладів участі у агітації на підтримку кандидатів у Президенти України.

Вибори 2004 року характеризувались активною агітацією релігійних лідерів УПЦ (МП), наприклад, по телебаченню здійснювалась трансляція

відеозапису промови митрополита УПЦ (МП) Володимира, який зазначив, що В. Янукович, на його думку, дійсно віруюча православна людина, яка гідна очолити нашу державу, тому лише його він благословляє на участь у виборах [206]. Після цього інтерв'ю для священнослужителів УПЦ (МП) проводили агітацію на підтримку кандидата В. Януковича та антиагітаційну роботу щодо «кандидата від опозиції В. Ющенка». У цій виборчій кампанії 2004 року мали місце такі факти агітації вищих духовних ієрархій церкви з використанням певних характеристик кандидатів. Наприклад, характеристики присвоєні митрополитом Донецьким та Маріупольським Іларіоном, на зібранні Донецької єпархії, кандидату В. Януковичу – «православний президент» та кандидату В. Ющенку – «слуга сатани» [206]. Інший приклад, Кіровоградський єпископ Пантелеймон (Романовський) назвав В. Януковича «Божим кандидатом», закликав підтримувати його кандидатуру на виборах, а його опонента В. Ющенка описав як «греко-католик», у якого «вся сім'я – протестанти, і то – затяті», який після отримання перемоги на виборах «закриє всі православні церкви, а на базі Києво-Печерської та Почаївської Лаври будуть створені концентраційні табори для православних» [206]. Також мав місце і такий приклад, коли настоятель храму в Донецьку Євген (Михайленко) у своїй агітаційній проповіді повідомив вірян, що у випадку підтримки на виборах В. Януковича в якості заохочення їм безкоштовно відслужать молебень, тих хто надасть перевагу його супернику В. Ющенку відлучають на два місяці від Святих Тайн, а ті хто не візьме участь у виборах повинен зробити 10 поклонів [206]. У окремих храмах знаходились агітаційні матеріали, зокрема, у храмі в Сарнах зберігалось чимало антиющенківських плакатів [206].

Через кілька днів після цих подій представники УПЦ КП, УГКЦ, РКЦ, Церкви християн віри євангельської України та Української християнської євангельської Церкви звернулися до громадян з проханням позицію всіх християнських Церков України не прирівнювати до агітаційних заяв та дій окремих ієрархів. У зверненні наголошували: «Поважаючи закони України, наші Церкви дотримуються цих норм і під час виборчої кампанії не ведуть

політичної агітації» [163, с. 82]. Проте як зазначає російський дослідник І. Яковенко, хоч виступи інших релігійних організацій УПЦ КП, УГКЦ, Конференції римо-католицьких єпископів України, Всеукраїнського союзу євангельських християн-баптистів і ряду інших євангельських церков, були політкоректними і не демонструвало яких-небудь переваг конкретній політичній силі, але «за стилем і за духом воно контрастувало з риторикою УПЦ (МП) і в контексті існуючої ситуації сприймалося як декларація на користь кандидата опозиції» [236, с. 70-71]. Зазначимо, що такий «контраст» між поглядами вищих ієрархів, може мати для суспільства деструктивний характер, оскільки роз'єднує громадян за приналежністю до релігійної організації і підтримкою політичних поглядів ієрархів та священнослужителів, які є їх духовними наставниками і авторитетом.

Ще один приклад участі священнослужителів у агітації під час виборчого процесу 2012 року став факт, коли віряни звинуватили священників львівської архієпархії УГКЦ в агітації за кандидатів на парламентські вибори у 2012 році на Львівщині. В ході парламентської виборчої кампанії у мажоритарних округах мали місце факти, коли «окремі кандидати у депутати масово фінансували поїздки віруючих по святих місцях, жертвували на церкви, а священники на знак вдячності агітували своїх парафіян голосувати за таких кандидатів» [197]. Під час виборчої кампанії 2012 року священнослужителі УПЦ КП здійснювали політичну агітацію у стінах київських храмів, за що глава УПЦ КП позбавив їх останніх церковних нагород [166]. В Чернівецькій і Рівненській областях, та в Києві священнослужителі УПЦ (МП) агітували за кандидатів у народні депутати [54].

Фактів участі окремих священників у виборах чи значно більше фактів агітації за політика-кандидата на обрану посаду є чимало, проте ми не ставимо завдання вивчити їх всі, а лише виявити та прослідкувати тенденції такої діяльності.

Очевидно, що незважаючи на внутрішні церковні заборони та декларацію принципу відокремлення церкви та держави, окремі священнослужителі все ж

стають учасниками виборчого процесу. Ці факти пов'язані авторитетом та впізнаваністю священнослужителів, що робить їх «перспективними кандидатами» або «агітаторами». Проте такий рівень участі у виборчому процесі є неінституційним, тобто участь окремих священників не є позицією чи дією всієї релігійної організації в більшості випадків, зокрема, тих де беруть участь у виборах чи агітації рядові священнослужителі.

Як показують події «Помаранчевої революції», «Революції гідності»: вплив релігійних організацій на перебіг політичного процесу в державі та на політичні погляди громадян можливий не лише через прямі заяви, звернення з конкретними політичними настановами щодо реальних сучасних політичних процесів. Інколи навіть їх дії, присутність або політична коректність у висловлюванні щодо оцінки ситуації також є виявом політичної позиції у поточному політичному процесі чи навіть виявом підтримки однієї з опозиційних політичних сил.

Публічне звернення лідерів релігійних організацій чи міжрелігійних утворень з політичних та державних питань, як правило, набуває політичного змісту. У випадку оприлюднення подібного повідомлення з нагоди політичної події чи процесу, зокрема, виборів, такий текст доносить до суспільства точку зору релігійних лідерів щодо їх розуміння реальної політичної ситуації, політичного значення даної акції, події, процесу. Подібні звернення мають політичний потенціал і вплив та є інституційною формою впливу релігійних організацій. Їх вплив пов'язаний із фактом, що політичні лідери та сили втрачають довіру населення, тому потреба пошуку авторитету приводить вірян, громадян до довіри не політичним акторам (релігійним). Після подій «Революції гідності» релігійні організації все частіше долучаються до вирішення проблем в державі доступними їм способами (міжнародна комунікація, оприлюднення свого бачення політичних реалій, благодійна та гуманітарна робота тощо).

Способом вплинути на вирішення політичних проблем в державі виступають звернення з нагоди виборів. На рівні керівництва релігійних

організацій, окрім засудження участі священнослужителів у виборах, кілька останніх років, традиційно всі найбільші релігійні організації та ВРЦіРО, публікують звернення з нагоди виборів. Така форма впливу у виборчому процесі є опосередкованою і прямою одночасно та є інституційною формою впливу релігійних організацій. Пряма – оскільки закликає до конкретної політичної дії, наприклад, «прийти і проголосувати» тощо. Опосередкована – оскільки, такі звернення в якості аргументації до заклику «взяти участь у виборах», як правило, містять політичні ідеї, цінності, що впливає на політичну свідомість вірянина-громадянина. У цих зверненнях вони наголошують на важливості участі кожного громадянина у політичному процесі, наголошують на відповідальності кожного за свій вибір. Звернення є формою продукування і поширення політичних цінностей, ідей і гасел у демократичних державах. Прищеплюють розуміння завдань та характеристик, які мають бути притаманні обраним політикам чи політичним силам. Розглянемо звернення релігійних організацій з нагоди виборів. Зазначимо, що, наприклад, в 2004 і 2014 році такі звернення були адресовані різним сторонам виборчого процесу, а саме до вірян і співвітчизників, до тих у чиїх руках владний ресурс на момент виборів, до кандидатів і політичних сил та до членів виборчих комісій.

Вивчимо детальніше, які політичні ідеї адресувались вірянам у цих зверненнях до вірян та співвітчизників. Якщо взяти до уваги події 2004 року та події кінця 2013 – початку 2014 року, то можна провести між ними певну паралель. Виборам у 2004 та 2014 років передували масові протести, які фактично вилились в революцію. В обох випадках представники релігійних організацій брали участь у цих процесах поряд з громадянами. Це впливає на формування довіри і авторитету громадян, народної маси до відповідних духовних представників та їх релігійної організації, загалом, що надає останнім політичного потенціалу для залучення у політичний процес.

Формою опосередкованого впливу на виборчий процес також є звернення представників релігійних організацій. Звернення з нагоди виборів, за своїм змістом і авторством також є індикатором політичних поглядів його

підписантів. Так звернення ВРЦіРО 2004 року свідчить, що релігійні організації поділились на два табори, відповідно до того «хто підписав» і «хто не підписав», а окремо опублікував своє звернення. Це звернення підписали керівники таких релігійних організацій, що входять до ВРЦіРО, проте не всі поставили свій підпис під даним зверненням. Зокрема, УПЦ КП, УГКЦ, РКЦ в Україні, Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників, Українська Християнська Євангельська Церква, Об'єднання юдейських релігійних організацій України [76], та оприлюднили інше звернення з нагоди виборів, де підписались як керівники християнських церков.

Якщо порівняти звернення релігійних організацій з нагоди виборів після подій 2004 року та подій 2013-2014 років, то можна помітити спільну рису, розмежування релігійних організацій за вподобаннями політичних сил. У 2004 році, таке розмежування демонструє наявність двох «таборів релігійних організацій», які окремо оприлюднили свої звернення (про що вище йшлося), та по різному оцінили політичну ситуацію в державі, і відповідно до цього політичного контексту надали своє бачення політичних реакцій та «орієнтирів» вірянам під час виборчого процесу.

Тексти звернень представників релігійних організацій набувають політичного змісту (з урахуванням контексту політичних подій) у випадках, коли викривають чи покривають незаконні дії політичних сил, державних органів тощо. Наприклад, текст звернення ВРЦіРО містить наступні слова: «нас непокоїть нагнітання невинуватих пристрастей навколо виборів Президента України, намагання внести розбрат, вивести людей на вулиці задля досягнення своїх невинуватих цілей» [75]. Такі слова, під час масових протестів проти фальсифікації виборчого процесу у 2004 році, та враховуючи політичну позицію митрополита Володимира та значної частини священників УПЦ (МП) (які висловлювались на підтримку одного з кандидатів – В. Януковича), свідчать про виправдання фальсифікацій.

На противагу вищезгаданій стороні у політичній боротьбі та іншим прикладом втручання релігійних організацій в перебіг політичного процесу,

виступають заклики до активної позиції. Метою таких закликів від релігійних організацій було уникнути здійснення незаконних дій. Такі заклики містились у Зверненні керівників християнських церков щодо виборів Президента України у 2004 році. В зверненні мова йде про те, що церква відокремлена від держави, але не може і не повинна бути відділена від суспільства, а цей факт надає їй право: «давати моральну оцінку подій суспільного життя» [85]. У зверненні вірянам нагадують, що вони є громадянами своєї держави, яка побудована на демократичних основах, які окрім «визнання народу України джерелом державної влади», також зобов'язує до мудрого використання влади та відповідальності [85]. Виходячи з цього керівники церков зазначають, що активна суспільна участь та громадська позиція є правом та обов'язком кожного християнина. Також вони підкреслюють, що громадянська позиція українського народу відіграє важливу роль для визначення результатів обрання Президента [85]. Керівники християнських церков з нагоди виборів Президента України у 2004 році звернулись до співвітчизників і вірян із нагадуванням про необхідність участі у виборах і тим самим виконання громадянського обов'язку кожного [85]. З нагоди повторних виборів Президента у 2004 році Керівники християнських церков також звернулись до вірян, політиків і всіх співгромадян. Вони закликали незалежно від політичних поглядів у словах і діях враховувати, «що немає такої мети, яка б виправдовувала підтримку і свідоме поширення неправди, а реалізація якої могла б виправдати зневагу до прав і гідності опонентів» [83]. Окрім згаданих спільних звернень з нагоди виборів Президента 2004 року, від імені окремих релігійних організацій звертались Синод УПЦ (МП) та Глава УГКЦ Л. Гузар.

Після «Помаранчевої революції» 2004 року щодо нових виборів все більша кількість релігійних організацій, окрім традиційної спільної заяви ВРЦіРО, звертались до вірян з нагоди виборів. В таких зверненнях представники духовенства наголошували на важливих ідеях, нормах та цінностях, на які варто звернути увагу вірянам. Розглянемо детальніше останні звернення у 2014 році з нагоди президентських і парламентських виборів. Звернення були

оприлюднені ВРЦіРО у повному складі, а також окремо від імені своєї церкви глави УПЦ КП, УГКЦ, РКЦ, муфтій ДУМУ, Представники Євангельських Протестантських Церков. Очевидно, що глави церков вважають важливим висловити спільну позицію існуючих релігійних організацій та окремо звернутись до всіх учасників виборчого процесу від імені своєї релігійної організації.

Проаналізуємо основні ідеї звернень духовенства з нагоди виборів Президента України та виборів до Верховної Ради України. ВРЦіРО та окремо від імені своєї церкви УПЦ КП Патріарх Філарет, архієпископ-митрополит РКЦ Мечислав Мокшицький, УГКЦ архієпископ Святослав Шевчук у своїх повідомленнях наголошували на відповідальності кожного громадянина за свій вибір, за майбутнє своїх дітей та держави, в цілому. Патріарх УПЦ КП Філарет адресував своє звернення до всіх, хто залучений до виборчого процесу, тобто до кандидатів, членів виборчих комісій, суддів, правоохоронців тощо. Патріарх УПЦ КП наголосив на їх відповідальності перед законом та перед Богом за проведення чесних і справедливих виборів [88]. ВСЦ ЄХБ, оприлюднила звернення до громадян з нагоди виборів Президента України та пізніше з нагоди виборів до Верховної Ради України, де закликала своїх вірян свідомо, обдуманно і з усвідомленням відповідальності взяти участь у виборах 2014 року [81]. До своїх вірних з нагоди Президентських виборів також звернувся Глава Української Греко-Католицької Церкви Святослав Шевчук 5 травня 2014 року. Він підкреслив відповідальність виборців за свій голос, оскільки за словами патріарха Святослава вибори це не лише обрання кандидата, але і разом з цим це вибір майбутнього для наших дітей, крім цього цей вибір підтримку цінностей за які загинули наші співвітчизники – «за свободу, справедливість, гідність, свою і кожного громадянина нашої країни» [89].

Представники релігійних організацій у зверненні до вірян від імені ВРЦіРО говорять про значимість виборчого процесу та про наслідки безвідповідальності виборців чи обраних депутатів, що «загрожує поглибленням суперечностей, більшою кризою та хаосом у державі» [76]. Від

імені ДУМУ «Умма» муфтії Саїд Ісмагілов звернувся щодо виборів до Верховної Ради до мусульман, наголошуючи, що у парламенті мають бути представлені всі національні та релігійні меншин, для вирішення існуючих національних та мусульманських проблем в правовому полі. Також муфтії закликав мусульман України «зайняти активну позицію не ігнорувати політичні процеси, що відбуваються в Україні» та у день виборів до парламенту «підтримати ті партії, і тих політиків, які йдуть у владу, і які проповідують та сповідують ті морально-етичні цінності, які відповідають духу ісламу» [86]. У зверненні Ради Євангельських Протестантських Церков України з нагоди виборів до Верховної Ради України було відмічено вагомість ролі українського суспільства у формуванні «повноти державної влади для ефективною протидії загрозам єдності, цілісності, незалежності та суверенітету України» [78]. В свою чергу, стосовно питання ролі виборів для держави і громадян, ВСЦ ЄХБ застерігає, що не участь у виборах загрожує «миру та стабільності нашої держави» [77].

У текстах звернень ієрархи, окремо зупиняються на існуванні низки правопорушень під час виборчого процесу представники духовенства України. ВРЦіРО щодо цього зазначила, що «Обман чи підкуп виборців, надання їм завідомо нездійснених обіцянок, фальшування підсумків голосування є виявом неправди, яка є порушенням Божих заповідей» [76]. Також окремо від свого імені, Рада ЄПЦУ застерігає вірян відмовитись від можливості продажу свого голосу, фальсифікації результатів виборів чи участі у порушенні виборчого законодавства. Оскільки, зазначається, що «Лише чесні, прозорі, демократичні вибори є запорукою народовладдя та запобіжником від політичної корупції та узурпації влади» [78].

Глави релігійних організацій у своїх зверненнях з нагоди виборів надають вірянам рекомендації щодо вибору кандидата на посаду президента та посаду народного депутата. Патріарх УПЦ КП Філарет рекомендує вірянам своїєї церкви свідомо обрати: «того з кандидатів, хто на вашу думку найкраще здатен захистити свободу, незалежність, суверенітет, територіальну цілісність

України» [88]. В свою чергу, архієпископ-митрополит РКЦ Мечислав Мокшицький у зверненні напередодні виборів до Верховної Ради у 2014 році закликав своїх вірян: піти на вибори, стати співвідповідальними за долю держави і віддати свій голос «за тих, хто не задля своєї слави, але заради добра інших хоче взяти відповідальність за долю України» [35]. У 2014 році ВСЦ ЄХБ у зверненні щодо виборів президента застерігають, радять голосувати за кандидата, що «зможе захистити національні інтереси України, забезпечити духовний і економічний поступ, побороти корупцію та утвердити моральні цінності в нашій державі» [77]. Вірним Євангельських Протестантських Церков України духовні ієрархи рекомендують на виборах до парламенту України обирати кандидата чи політичну партію, які «зможуть утвердити християнські цінності, захистити національні інтереси України, забезпечити економічний поступ, приймати справедливі закони та протидіяти корупції» [87]. Вищезгадані звернення, можна розглядати як фактичний заклик голосувати за проєвропейські сили (проти колишньої влади).

Зміст всіх цих звернень від представників релігійних організацій можна звести до закликів громадян взяти участь у виборах і усвідомити відповідальність за свій голос, застережень не вдаватись до обману, підкупу, фальсифікацій. Слова глав церков з нагоди виборів є політичною заявою з метою залучити громадян та вірян до виборчого процесу через реалізацію їх права на волевиявлення, і таким чином забезпечення явки на виборах, а відповідно забезпечення умов для їх здійснення та визнання дійсними. Враховуючи соціально-політичний контекст у словах звернення можна знайти політичний підтекст.

Відповідно, звернення цього типу спрямовані для здійснення конструктивного впливу на вірян та на громадян (оскільки адресовані часто «співгромадянам» та публікуються у ЗМІ), популяризуючи політичні ідеї демократичного змісту та застерігаючи від можливостей і пропозицій порушити закон. Також такі звернення спрямовані на мобілізацію громадян для участі у виборчому процесі. Проте у випадках (вибори президента другий тур),

коли релігійні організації діляться на дві опозиційні сторони і підтримують (прямо чи відповідно до ідей) різні політичні сили публічно, це безперечно має деструктивний характер для суспільства.

Варто розглянути й те кому були адресовані Звернення глав церков. У своїх зверненнях з нагоди виборів 2014 та 2004 років глави релігійних організацій звертались окремо до кандидатів і політичних партій. Керівники християнських церков щодо другого туру виборів президента 2004 року оприлюднили два звернення. Вони звернулись до тих у кого є владні повноваження та закликали не використовувати їх для протизаконного впливу на результати виборів Президента, а також закликали тих хто зловживав своїми службовими повноваженнями більше не порушувати закон і повернутися до виконання своїх обов'язків [85]. Керівники церков звернулися «до всіх, хто наділений владними повноваженнями», в тому числі працівників правоохоронних органів та судової системи, та закликали їх не ставати учасниками різних фальсифікацій, а також – не тиснути на виборців, а навпаки протидіяти спробам викривлення результатів виборів [84].

До політиків-кандидатів звертались з нагоди президентських виборів 2014 року окремо глави церков. Ці звернення містили поради, настанови для кандидатів на посаду Президента України та конкретні завдання для майбутнього президента. Чіткі завдання перед майбутнім президентом поставили Духовне управління мусульман України «Умма» та мусульманські громадські організації. Зокрема, було запропоновано: зберегти релігійні права і свободи та не привілеювати жодну з конфесій, не втручатися державі у справи релігійних організацій, створити консультативну Раду церков і релігійних організацій при президенті; забезпечити умови для виконання вірянами громадянського обов'язку без порушення їх релігійних норм [80].

Закликав кандидатів усвідомити відповідальність, яку візьме на себе майбутній Президент, патріарх УПЦ КП Філарет. Він зазначив, що кандидат на владну посаду повинен обдумати «чи підніме цей тягар, чи захистить Україну, чи принесе народу мир», а також має вирішити чи готовий служити українській

державі, не шукаючи вигоди для себе. Лише такого кандидата у владу благословляє Церква, зазначає Глава УПЦ КП [88].

У свою чергу Глава УГКЦ радив кандидатам у Президенти України та їхнім партіям «діяти чесно, прозоро і відповідально!», запропонував «не вживати гучних, порожніх та оманливих гасел, а представити правдиву і конкретно здійсниму програму проведення необхідних реформ, збереження незалежності та соборності держави [89]. У зверненні було зазначено, що претендентами на посаду Президента не можуть бути особи дії яких коли-небудь ослабили українську державу, «підривали єдність українського народу, протиставляючи різні частини країни одна одній», вони не повинні представляти Україну і її народ [89].

З нагоди парламентських виборів лише Патріарх Філарет від імені ВРЦіРО звернувся до кандидатів у депутати та політичних сил і закликав їх: «пам'ятати про відповідальність не лише перед людським законом, але і перед Богом, Який бачить все» [76].

Подібні настанови безперечно мають політичний зміст і поширюють політичні цінності з інтерпретацією їх політичного сенсу для суспільства. Закликами до вірян та громадян взяти участь у виборах, з метою забезпечити оновлення політичної влади та відповідно розвитку держави, від глав релігійних організацій є також видом політичної участі. Таким чином релігійні організації допомагають державі провести вибори шляхом мобілізації людей через пояснення необхідності їх (громадян) участі у виборах.

Представники релігійних організацій у 2004 і у 2014 роках звертаючись до громадян з нагоди виборів, звертались окремо до членів комісій. Зокрема, у 2004 році керівники християнських церков звертали увагу на те, що участь у фальсифікації виборів є злочином та гріхом, тому закликали «всіх учасників виборчого процесу, а особливо членів виборчих комісій всіх рівнів» чесно і виконувати свої обов'язки згідно совісті та дотримуватись законів України [83].

У зверненні з нагоди президентських виборів у 2014 році Глава УГКЦ неодноразово звертав увагу на проблему корупції під час виборчого процесу,

тому наголосив, «що кожний даний чи прийнятий хабар може знову привести на посаду негідного кандидата в Президенти» [89]. Глава УГКЦ Святослав Шевчук також окремо звернувся до всіх членів виборчих комісій, і закликав їх до відповідальності, чесності у виконанні своїх завдань, не участі у фальсифікаціях чи маніпуляціях волевиявленням громадян [89].

Таким чином, релігійні організації на чолі із своїми ієрархами у своїх зверненнях до громадян з нагоди виборів намагались популяризувати політичні цінності, такі як відповідальність за власний голос, відмова від хабарів та фальсифікацій на виборах тощо. Як аргумент вони використовували посилення до законодавства та вчення церкви, а також намагались донести, що розвиток держави залежить від небайдужості, активності, відповідальності кожного учасника виборів.

З часів незалежності України участь релігійних організацій у виборчому політичному процесі змінювалась. Визначено, що участь священників в якості кандидатів, у списку політичної партії та в якості агітаторів значно знизилася після 2004 року. Керівні ієрархи та релігійні органи визначали подібну діяльність як згубну для іміджу та авторитету церкви в суспільстві. Оскільки такі факти засуджувались у ЗМІ та громадськістю. Зменшення участі священнослужителів у виборчому процесі як кандидата чи агітатора, пов'язано з тим, що значно збільшилась зацікавленість громадян та вірян політичним життям, виникло багато нових політичних сил та нових політичних технологій. Ці зміни вплинули на усвідомлення своєї громадської та соціальної ролі релігійними організаціями, своїх можливостей впливати на процеси в державі. До 2004 року при владі були політичні сили, які в електоральних процесах опирались на релігійні організації. І. Яковенко відмітив, що «території, де переважають прихожани УПЦ КП, УГКЦ у УАПЦ, стояли єдиним фронтом за Ющенка. За Януковича голосували території, складові оплоту УПЦ (МП)» [236, с. 75].

Фактично до виборів у 2015 році влада здійснювала спілкування з УПЦ (МП), коли президентом став кандидат, якого підтримували інші релігійні

організації (УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ тощо) і їх віряни, то політичними силами проводилась політика однакового відстороненого ставлення до релігійних організацій. Також «Помаранчева революція» показала політичний потенціал релігійних організацій як інституту громадянського суспільства. Це відповідно і вплинуло на подальшу активну їх суспільну роботу в державі.

Починаючи з кінця 2013 року і до сьогодні мали місце низка фактів, які дають можливість говорити про діяльність релігійних організацій, яка спрямована на прийняття та вплив на конкретні політичні рішення в державі. В цілому той факт, що більшість населення країни є релігійним, дає можливість релігійним організаціям висловлювати своє бачення доцільності прийняття політичних рішень соціального характеру.

В контексті даного дисертаційного дослідження важливо проаналізувати одну із найбільш доступних та поширених форм спілкування вищих духовних ієрархів з своїми вірянами, з владою та суспільством загалом. Мається на увазі їх заяви, звернення, комюніке, окрім виборчого процесу, з іншого приводу чи проблеми в суспільстві. Така форма спілкування давно використовувалася релігійними організаціями, а сьогодні може стати чинником впливу на політичні рішення. Її застосування донедавна використовувалося лише для внутрішньої комунікації духовних ієрархів з своїми священнослужителями та вірянами, з нагоди релігійних свят чи внутрішніх значущих подій в релігійній організації, чи подій та свят державного значення, але спрямовувались такі повідомлення на членів конкретної релігійної організації. Останніми роками, особливо після подій «Євромайдану», ця форма спілкування вийшла на інший рівень, на рівень громадян всієї держави та політичних сил, зокрема. Також такі повідомлення набули вже політичного змісту, наприклад, озвучення поглядів вищого духовенства щодо тої чи іншої проблеми чи події в державі, чи прийняття політичного рішення. Саме тому, важливо проаналізувати їх політичний зміст, тенденції та можливості впливу на вірян, громадян держави.

Важливість врахування та розгляду звернень релігійних організацій до широкої громадськості в межах досліджуваної теми підтверджується

результатами соціологічних опитувань. Зокрема, про Звернення керівників Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні, яке було оприлюднене 12 грудня 2013 року «нічого не чули» лише 22% респондентів. Тобто цей факт свідчить, що більшість осіб з опитаних були знайомі із зверненням певною мірою. Крім цього, на питання щодо ставлення до Звернення 61% опитаних оцінили як позитивне [210, с. 28].

Прослідковується тенденція, що за останні два роки частота таких звернень змінена, а тематика значно розширена із охопленням низки політичних проблем в державі. Ще починаючи з 90-х років, однією з перших хто оприлюднював звернення до вірян були УГКЦ та УПЦ (МП), сьогодні ми спостерігаємо, що такі звернення публікують практично всі численні релігійні організації України, а перелік нагод значно розширився в політичній та соціальній площині. Як вже було зазначено, в риторику з вуст релігійних ієрархів включено тему зовнішніх відносин держави, в останні роки мова йде про вступ в Митний Союз чи в Європейський Союз. Звернення від релігійних організацій тепер адресуються не лише суспільству в цілому, є й такі, що адресовані президенту, і саме щодо існуючих політичних проблем в державі.

Слід сказати, що звернення релігійних організацій, окрім політичних проблем, подій торкаються і висвітлення їх позицій до прийнятого чи запланованого політичного рішення органів влади, якщо воно суперечить релігійним ідеям, соціальним вченням або порушує права релігійних організацій чи громадян. Розглянемо детальніше кілька таких політичних рішень. Верховна Рада розглядаючи проект нового Трудового кодексу, вирішила не підтримувати рішення щодо внесення поняття «сексуальна орієнтація» до переліку заборон дискримінації у трудових відносинах, але прийняла його за основу. Це наслідок широкого обговорення та різної позиції народних депутатів цього питання. Такого рішення добивались релігійні організації, які оприлюднили звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо своєї позиції в цьому питанні. Зокрема, 18 глав

релігійних об'єднань, що членів ВРЦіРО підписали Декларацію, де мали місце слова: «Ми не виступаємо за дискримінацію осіб, які вважають себе гомосексуалістами, але ми категорично проти того, щоб гомосексуальний спосіб життя й поведінка трактувалися як природні, нормальні й корисні для суспільства й особистості» [46]. А також члени ВРЦіРО виступили проти пропагування гомосексуалізму «як варіант норми статевого життя і щоби держава заохочувала своїх громадян до одностатевих сексуальних стосунків» [153]. Крім цього, представники релігійних організацій давали коментарі та інтерв'ю з цієї теми засобам масової інформації. Наприклад, речник УПЦ КП архієпископ Євстратій (Зоря) відмітив, що поняття «сексуальної орієнтації» не відноситься до юридичної категорії «права людини», а подібні спроби це зробити є маніпуляцією. Оскільки, за словами архієпископа УПЦ КП: «Ні у Декларації прав людини (ООН), ні у Європейській Конвенції серед прав людини «сексуальна орієнтація» не зазначена» [153].

Іншим прикладом впливу на політичні рішення пов'язано з звільненням політичних в'язнів. Звернення релігійних організацій щодо звільнення «політичних в'язнів» адресовані особам в руках яких відповідні владні повноваження. Як інституції громадянського суспільства релігійні організації можуть звернутись до Президента з метою звільнити ув'язненого, якщо його арешт є політично мотивований, незаконний, або звільнення такого в'язня допоможе досягнути благих політичних цілей. Наведемо приклади подібних звернень, як от, коли релігійні організації оприлюднили свій заклик звільнити Юлію Тимошенко від арешту, і тим самим виконати рішення Європейського суду з прав людини. Зокрема, таке звернення до Президента зробили керівники релігійних організацій (УПЦ КП, УГКЦ, РКЦ в Україні, ВСЦ ХВС, ВСО ЄХБ). Дані звернення до Президента опубліковані на веб-сторінці ВО «Батьківщина». Патріарх Філарет зазначив, що звільнення з в'язниці Тимошенко чи надання їй можливості для лікування за кордоном є однією з основних позицій, що визначають можливість європейської інтеграції України [162].

Також прикладом, є залучення до поточних політичних процесів вищих духовних ієрархів. Зокрема, з метою підтримати экс-депутата члена партії «ВО Свобода» Юрія Сиротюка, якого заарештовано, Патріарх УПЦ КП Філарет написав листа до Апеляційного суду Києва. На захист Ю. Сиротюка, як аргумент, Патріарх у листі зазначив: «Сиротюк – прихильник української державності, захисту національної культури та інформаційного простору, борець за створення єдиної Української Помісної Церкви з центром у Києві», активний учасник дій для захисту територіальної цілісності та незалежності держави від російської агресії проти України [161].

Релігійні організації, як частина громадянського суспільства, неодноразово висловлювали та демонстрували свою позицію, погляди на зовнішньополітичний курс держави. В нашому дослідженні це питання аналізується на основі подій та дій релігійних організацій за останні роки. Наприклад, у питанні вступу до Європейського Союзу, НАТО, Митного союзу, що стало причиною «Євромайдану», релігійні організації також виступали із своїм поглядом стосовно майбутнього держави.

Релігійні організації переймаються не тільки внутрішніми проблемами в державі, але і зовнішніми. Вони мають власну позицію щодо зовнішнього курсу держави, яку висловлюють публічно. Крім цього в Україні має місце використання релігійних організацій для зовнішньополітичного тиску на інші країни, наприклад, РПЦ на Україну і інші країни СНД.

З цього приводу М. Довженко зазначив, що «Заяви лідерів конфесій щодо суспільно важливих питань сприймаються як реальна участь Церкви у суспільному житті» [59]. Також він зазначає, що звичними розмежуванням Церквами є поняття «свій» «чужий» в політичній сфері та звернув увагу на те, що «коментування главами Церков політико-економічних, ба, навіть геополітичних питань – явище нове» [59]. М. Довженко наводить такі наочні приклади щодо цього факту. Зокрема, цитування різними ЗМІ слів Патріарха Філарета в інтерв'ю «5 каналу» стосовно не прийняття Церквою того факту, що Митний союз зтягує Україну в нову імперію. У цій заяві Патріарх звернув

увагу, що такі слова не варто сприймати як вияв непокори існуючій українській владі. Патріарх УПЦ КП відмітив, що «не проти Росії і торгівлі з нею, але проти взаємовідносин, що зашкодили б українській державі» [59]

Іншим прикладом, є слова в інтерв'ю архієпископа УПЦ КП Євстратія (Зорі) для «Радіо Свобода», де говорилось, що Митний союз є загрозою для української державності та Київського Патріархату. Під час інтерв'ю було процитовано заяву протоієрея УПЦ (МП) Георгія Коваленка стосовно того, що «Церква має нести своє служіння незалежно від того, де проходять державні кордони. І питання кордонів, державних утворень – це не наше питання» [59]. Він також наголосив, що УПЦ (МП) свідомо перебуває поза політикою.

Свої погляди на зовнішній курс держави оприлюднила ВРЦіРО у вересні 2013 року в зверненні до українського народу щодо питання європейської інтеграції України. У Зверненні глави церков підкреслюють, що «майбутнє України природно обумовлене нашим історичним корінням – бути незалежною державою в колі вільних європейських народів» [75]. Окремі ієрархи різних релігійних організацій виголосили низку заяв та звернень, в яких визначали своє ставлення церкви до європейської інтеграції та Митного союзу.

Зокрема, Глава УГКЦ С. Шевчук дав інтерв'ю газеті «День», де також висловився щодо питання Митного Союзу, а саме зазначив: «коли йдеться про Митний союз, то питання стоїть значно ширше. Мова не тільки про економічну інтеграцію, а входження України в євро-азійський політичний, міжнаціональний і культурний простір [59]. Предстоятель УГКЦ звернув увагу, що авторитаризм притаманний Митному Союзу та демократичні цінності, виключають один одного. Цікаво, що у відповідь на ці слова в ефірі РБК прозвучала реакція ініціативи «Український вибір» В. Медведчука стосовно того, що «глава УГКЦ допустив політичне висловлювання, що не відповідає його духовному сану, назвавши заяву «дріб'язковим лобізмом»» [59].

Зазначимо, що більш активна діяльність релігійних організацій на підтримку одних міжнародних союзів почала проявлятися, коли питання вступу України в ЄС уже стояло гостро, і рішення влади було відмінне від бажання

більшості населення. Вступ до Митного союзу був неприйнятним для більшості релігійних організацій, окрім УПЦ (МП), оскільки такий крок був кроком зближення з її релігійним центром в майбутньому. Адже рівень культури та релігійності, релігійного впливу та сфери дій, так чи інакше визначається ефективним напрямом економічного розвитку, що неминуче зазнає впливу членів союзу не лише в економічній сфері, а й в інших.

Таким чином, фактично всі найбільші релігійні організації проявили свою позицію і розуміння подальшого зовнішнього геополітичного розвитку української держави. І відповідно релігійні організації розділяють дві взаємовиключні точки зору на зовнішньополітичний курс держави. Важливо, щоб погляди, які публічно висловлюють релігійні організації, відповідали інтересам держави, як інституту, інтересам народу. Оскільки перенесення позиції релігійної організації стосовно таких важливих питань як зовнішньополітичний курс держави в публічну площину (особливо коли вони суперечливі у різних чисельних за кількістю вірян релігійних організацій) може деструктивний, дестабілізуючий вплив в релігійному суспільстві, який посилюється за умови політичної кризи.

Релігійні організації мають власні політичні погляди та переконання, тому коли вони розуміють, що обирається не правильний шлях у розвитку держави, чи способи вирішення конкретних соціальних та політичних проблем держави, що матиме негативні наслідки для громадян, в таких випадках вони шукають можливості власними силами вплинути на перебіг політичних процесів.

Діяльністю релігійних організацій спрямованою на вирішення конкретної проблеми у суспільстві є участь у широких круглих столах, зустрічах з представниками органів влади. Проте такі дії є не результативним способом вирішення проблеми, що лежить у соціально-політичній площині. Таку саму думку озвучив у інтерв'ю для «Эхо Москвы» настоятеля Української греко-католицької церкви Святослав Шевчук, називаючи таку модель перемовин «набором монологів» [118]. Висловлення власних позицій з тої чи іншої

проблеми, навіть пропозиції щодо врегулювання ситуації, на практиці залишається лише на словах, не передбачає конкретних дієвих кроків до врегулювання кризи. Тому для вирішення нагальних проблем релігійні організації інформують широку громадськість про їх існування та звертають до органів влади та до зовнішніх політичних акторів у пошуках допомоги та сприяння у досягненні таких цілей.

Факт заклику політичних дій від релігійних діячів, на їх думку, з метою не перешкодити зовнішньому і внутрішньополітичному, політичному, економічному розвитку країни, свідчить про їх невідстороненість від політичного процесу. Розглянемо і інші приклади спроб впливу на політичний процес в державі через доступні методи релігійним організаціям. Яскравим прикладом є звернення членів ВРЦіРО до своїх вірних та всіх людей доброї волі 10 грудня 2013 року стосовно суспільно-політичної ситуації в Україні зі словами: «закликаємо всіх вас до суспільного і політичного порозуміння, взаємної поваги і миру для блага нашого народу» [210, с. 11]. Дане звернення є політичною дією, з метою вплинути на поведінку учасників Майдану та влади і не допустити ескалації ситуації. Проте як бачимо, цей заклик не допоміг уникнути кровопролиття.

Після кривавих подій на Майдані 22 січня 2014 року оприлюднено Екстрене звернення ВРЦіРО, в якому гостро засуджувалися вбивства та закликали до негайного припинення кровопролиття. У даному Комюніке представники різних церков та релігійних організацій засуджують «використання Церков і релігійних організацій в політичних технологіях» і закликають до термінової зустрічі представників ВРЦіРО з Президентом України В.Ф. Януковичем та з керівниками опозиції [110, с. 6]. 25 січня 2014 року відбулася зустрічі ВРЦіРО з Президентом В. Януковичем, на якій релігійні організації звернулися із заявою, де закликали Президента та опозицію до переговорів і вирішення дуже складної ситуації у державі та «негайного припинення кровопролиття та братовбивчого протистояння, відновлення Верховною Радою конституційного ладу, повернення повноти прав і свобод

громадян, збереження територіальної цілісності країни» [210, с. 12]. У зверненні ВРЦіРО від 22 лютого 2014 року було категорично засуджено будь-яку дискусію щодо можливості порушення територіальної цілісності України та будь-які спроби сепаратизму. Представники українських релігійних спільнот акцентують увагу на факті, що територіальна цілісність держави є дарованою Богом цінністю всього народу, а її розділення буде гріхом перед Богом та майбутніми поколіннями [30]. 26 лютого 2014 року ВРЦіРО після зустрічі з новим Головою Верховної Ради, виконуючого обов'язки Президента України О. Турчиновим опублікувала заяву. В цій заяві ВРЦіРО підтримала легітимну державну владу України та закликала її «як найшвидше забезпечити повне відновлення конституційного ладу та утвердження політичних, економічних та інших фундаментальних прав і свобод громадян» [210, с. 14]. В такий кризовий для держави момент релігійні організації на чолі з ВРЦіРО виступили легітимуючим фактором для нововстановленої влади.

Подібні заяви, звернення та дії представників релігійних і міжконфесійних спільнот набувають політичного сенсу, а саме – слугують стабілізації та врегулюванню соціально-політичної кризи в державі та легітимації влади. Звернення представників релігійних організацій (окремо та від імені ВРЦіРО) до громадськості, де неодноразово наголошували про свою готовність стати посередником у переговорах між представниками влади та представниками протестуючої спільноти. Наприклад, настоятель УГКЦ на зустрічі вищого релігійного духовенства з Президентом та іншими представниками виконавчої влади, яка відбулася ще на початку політичної кризи зазначив, що ВРЦіРО готова і хоче стати посередником, проте: «вирішення цієї ситуації перебуває у політичній площині» [237]. Пропозиція виступити посередником і надати свою резиденцію на території Києво-Печерської лаври у переговорах між владою та опозицією у цей гострий момент конфлікту була запропонована Митрополитом Володимиром УПЦ (МП) 13 грудня 2013 року [213]. Глава УПЦ (МП) демонструє свою готовність, як

релігійного лідера, виступити учасником політичних переговорів щодо врегулювання критичної ситуації в країні.

Вагомість релігійних організацій в українському суспільстві зросла, вони стали більш активно брати участь у вирішенні проблем суспільства, можливо тому представники влади підтримують діалог з ВРЦіРО. Про це свідчить і частота зустрічей влади та релігійного корпусу. Зокрема, 23 квітня 2016 року відбулася чергова зустріч Президента та членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Під час зустрічі ВРЦіРО піднімала такі питання: потреба суспільства у незалежному правосудді, рішучій боротьбі з корупцією, проведенні соціально справедливої політики, економічних та судових реформ, більшому діалозі Президента і суспільства, духовній і матеріальній підтримці воїнів-захисників, постраждалих від бойових дій на сході країни, внутрішньо-переміщеним особам з Криму і Донбасу та іншим нужденним верствам населення, та питання сімейної політики (відмова від легалізації одностатевих шлюбів) [178].

Подібні зустрічі та обговорювана тематика на них демонструють ВРЦіРО та релігійні організації, її члени, як представників і захисників інтересів громадянського суспільства. Так як раніше, до подій 2013-2014 років, зустрічі очільників гілок влади і релігійних об'єднань, мали на меті обговорити та посприяти вирішенню внутрішньо-релігійних проблем, проблем в релігійній сфері. Про це свідчить наприклад, мета створення у 1996 році ВРЦіРО, яка звучить наступним чином: «об'єднання зусиль Церков і релігійних організацій з духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру» [97]. Підкреслюючи вищезгадані факти, очевидно, що сьогодні діяльність ВРЦіРО значно виходить за межі питань державно-конфесійних відносин та духовного відродження держави.

Політичного потенціалу релігійним організаціям надає злагоджений міжконфесійний діалог у формі спільних рад, який представляє інтереси

релігійних організацій їх вірян, що разом складають абсолютну більшість громадян держави. Зовнішні комунікації релігійних організацій з суспільством можуть здійснюватись шляхом створення спільних рад, які передбачають розв'язання поточних проблем релігійних організацій, що стосуються законодавчого регулювання відносин держави та релігійних організацій, свободи совісті, поточних правових, господарських чи майнових питань.

Соціально-політична інтенціональність існує в комунікації ВРЦіРО, коли оприлюднюються їхні рішення, звернення, заяви стосовно соціальних і політичних конфліктів та проблем у суспільстві. Висловлення лідерами релігійних організацій спільної позиції чи розуміння ситуації в державі в першу чергу спрямоване на їх вірян, далі – на суспільство і владу. Можливість комунікації з значною частиною суспільства в межах суспільних, політичних, історичних питань та можливість впливати на погляди релігійного населення надає ВРЦіРО політичного потенціалу. Також охоплення значної частини населення держави, яке є вірянами тої чи іншої релігійної організації, робить ВРЦіРО важливим співбесідником, до якого варто прислухатись, в очах зарубіжних політиків. Проте, як показує досвід, це не впливає на роботу політиків та державних структур в Україні.

Прикладом участі релігійних організацій різних конфесій у розв'язанні суспільних проблем є робота їх представників у круглих столах і зустрічах. Вплив на клімат в інформаційному просторі держави мали: інтерв'ю, коментарі, промови на Майдані незалежності та в межах заходів своїх релігійних общин, які були опубліковані в ЗМІ.

Не менше значення для послаблення інтенсивності політичної кризи мали і дії ієрархів різних конфесій. Ідеться про відмову Патріарха Філарета від ордену «За заслуги» I ступеня врученого йому В. Януковичем [158]. Інший випадок – Глава УГКЦ Блажніший Святослав покинув круглий стіл з питань розв'язання соціально-політичного конфлікту, за участю трьох президентів України, оскільки був незгодний з позицією деяких учасників зустрічі, які ображали прихожан УГКЦ, а «також тих людей, які стоять на Майдані» [118].

Демонстрація політичної позиції релігійної організації в кризовій ситуації в державі, робить їх учасниками політичного процесу. Про їх залучення в політичний процес свідчать і різні спроби утиску з боку органів влади під час революційних подій, погрози і переслідування з боку представників окремих церков у Криму, Луганській і Донецькій областях. Комунікація релігійних організацій набуває політичної спрямованості, коли вони позиціонують себе посередниками, або підтримуючи ту чи іншу сторону, у соціально-політичному конфлікті, вступають у діалог з усіма сторонами конфлікту заради відновлення гармонії, справедливості й миру у суспільстві.

Варто зазначити, що суспільно-значущий зміст має інформація, артикульована представниками релігійних організацій, яка представлена у їхніх ЗМІ, а також через публікацію інтерв'ю, коментарів, виступів і промов духовних ієрархів у мас-медіа. Активна комунікативна і соціальна діяльність церков підвищує в пізнаваність конфесій, які безпосередньо брали участь у всіх протестах, допомагали й підтримували учасників вищезгаданих подій в Україні. Діалог із громадськістю також відбувається і через соціальну, благодійну, культурну діяльність релігійних організацій, що на власному прикладі показують шляхи розв'язання соціальних проблем, прищеплюють певні цінності своїм прихожанам і тим самим відіграють свою соціальну роль у державі.

В українському суспільстві є різні погляди на роль церков, наприклад, думку, що «Церква має опікуватися душпастирською діяльністю і не втручатися в суспільно-політичні проблеми і процеси» підтримують 48% опитаних [210, с. 10]. ещо менше громадян 39% вважають, що «Церква є інститутом громадянського суспільства та має брати активну участь у суспільно-політичних процесах» [210, с.10]. У випадках, коли влада проти народу веде боротьбу, як це було у подіях на Майдані у 2013-14 роках, то цілком зрозумілими є її дії і проти церков, які підтримують, мобілізують людей, артикують та доносять до політиків вимоги народу. Тому про роль релігійних організацій в якості учасника у подіях на Майдані, свідчить і спроби

утисків окремих із них з боку профільних органів влади. Мова йде про листа Міністерства культури України від 03.01.2014 року № 1/3/13-14, де зазначено, що релігійна діяльність УГКЦ у Києві на Майдані Незалежності здійснюється з порушенням вимог частини 5 статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». В законі регламентовано, що встановлення тимчасових споруд релігійного призначення «молитовних наметів», проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій можуть здійснюватись з дозволу місцевої державної адміністрації, була відсутня. У випадку недотримання перелічених вимог законодавства згідно з положеннями статті 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», цей факт може стати «підставою для порушення перед судом питання про припинення діяльності відповідних релігійних організацій» [131]. Цей лист був оприлюднений Главою УГКЦ та зазнав критики з боку інших релігійних організацій, політиків, журналістів. Цікаво, що прес-служба Президентської адміністрації оприлюднила слова В. Януковича стосовно потреби вдосконалити законодавство щодо свободи совісті, оскільки на думку Президента «Люди повинні мати право молитися там, де вони хочуть» [126]. Проте з іншої сторони, втрачаючи підтримку населення, використовували всі способи, щоб це зупинити. 15 січня 2014 року директор департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури Михайло Мошкола на засіданні профільного комітету Верховної Ради, розповів такі дії Міністерства культури що УГКЦ були здійснені на прохання СБУ [127].

На захист прав УГКЦ виступив М. Васін Голова Комісії з питань релігій Громадської ради при Міністерстві культури України, виконавчий директор Інституту релігійної свободи, який вважає, що суспільство зацікавлене в миротворчих діях Церков України. Крім цього він вважає, що до таких дій повинні заохочувати представниками влади задля збереження миру [64]. Крім цього він відмітив, «вимоги до релігійних організацій щодо отримання дозволів від місцевих держадміністрацій є незаконними, бо в цій частині Закон суперечить Конституції та не може застосовуватись» [64]. Про невідповідність

Конституції (посилання на статтю 16 Закону) говорив В. Єленський, він підкреслив, що в суспільно-політичній ситуації, що склалася в державі, влада обрала не ту форму діалогу з суспільством, а саме «залякати священників і вірних» [64]. В. Єленський наголосив, що вищезгаданий лист «є наступом і атакою на релігійну свободу», який перешкоджає «релігійній діяльності, за що передбачена відповідальність згідно зі статтями у Кримінальному кодексу» [64]. Також він зазначив, що не лише УГКЦ отримала погрози, здійснювався тиск на представників інших релігійних організацій за молитовну та душпастирську підтримку мітингувальників [64]. На захист релігійної діяльності УГКЦ висловився і Арсеній Яценюк зі словами «УГКЦ була є і буде! І не просто церквою, а ангелом-охоронителем українського духу, як і УПЦ КП» [120].

Цей випадок підтверджує думку, що релігійні організації є частиною громадянського суспільства, які мають політичну вагу через вплив їх авторитету і їх лідерів, що таким чином може вести до впливу на перебіг політичних процесів. Адже будь яке їх публічне звернення з політичних питань публікується у ЗМІ, а інколи в найбільш популярних, відповідно доноситься до більшості населення держави незалежно від їх релігійних переконань. Тому, як було зазначено у другому розділі, враховуючи релігійну упередженість до думки релігійних представників та ставлення до конкретної релігійної організації, ці звернення так чи інакше впливають на громадську думку. Позитивно сприймається думка авторитету, як правило, у випадках, коли вона озвучена духовним ієрархом іншої релігійної організації або ієрархом своєї релігійної організації. Негативно сприймається у випадках, коли ідея, думка озвучена духовною особою іншої релігійної організації, до якої (за історичних (розкол, суперечки), релігійних (принципове розходження в канонах) обставин та причин) сформувався негативне ставлення.

Новою формою у діяльності релігійних організацій в політичній сфері є їх звернення і заяви адресовані до міжнародної громадськості, зарубіжних політиків та зустрічі з політиками щодо питання допомоги у вирішенні внутрішніх та зовнішніх проблем (для донесення інформації до світової

спільноти, зарубіжних політиків та міжнародних неурядових організацій). Тому важливо її включити в наше дослідження, з метою проаналізувати політичну вагу таких зустрічей та відповідно можливість її впливу на політичні процеси в Україні.

С. Здіорук, В. Токман вважають, що «церковна дипломатія» спроможна сприяти покращенню відносин між Україною та Європейським Союзом. Про це також свідчать візити делегації ВРЦіРО до Брюсселю, інформаційний дискурс за участю УГКЦ і УПЦ КП стосовно питання євроінтеграції, підтримка релігійними організаціями «Євромайдану», та шляхом презентації об'єктивного образу України у світі [225].

Також є приклади звернення релігійних організацій до зовнішніх політичних суб'єктів стосовно врегулювання конфліктів в державі. Наприклад, під час подій «Євромайдану» ВРЦіРО звернулася до світової спільноти та до діючої влади із закликом зробити все можливе для того щоб зберегти мир та територіальну цілісність України [28].

Інший приклад звернення релігійних організацій до зарубіжних політиків. Після прийняття постанови Ради Федерації РФ 1 березня 2014 року щодо надання Президенту РФ права «на використання Збройних Сил РФ на території України», ВРЦіРО закликала «владу Росії відмовитися від військового та іншого, не передбаченого міжнародним правом та двосторонніми угодами втручання у внутрішні справи України» [210, с.16]. В свою чергу, Митрополит УПЦ (МП) Онуфрій звернувся до Президента Росії з проханням не вводити війська до України та не порушувати цілісності країни, та закликав Патріарха Московського і всієї Русі Кирила посприяти та вплинути задля уникнення війни [230]. Таким чином, релігійні організації долучалися та намагалися вплинути на перебіг політичних подій в державі. Безперечно заклики релігійних організацій до миру не були реалізовані, оскільки влада, і опозиція переслідували інші цілі. Владні представники (мається на увазі, Президент, Прем'єр-міністр, міністри та їх політичні партії, члени партій на різних державних посадах) прагнули збереження політичних повноважень і важелів впливу, а також захисту своїх

інтересів. Представники опозиції мали за мету здобути та утримати владні повноваження, що і сталося.

Очевидно, що представники релігійних організацій своїми діями намагаються посприяти вирішенню політичних проблем держави, привертаючи увагу та доносячи інформацію про проблеми в державі, про соціально-політичну кризу до представників зарубіжних політичних кіл, міжнародної світової громадськості.

Про подібну міжнародну комунікацію релігійних організацій, що містить соціально-політичний зміст та її політичний потенціал, варто говорити і в межах екуменістичного руху, стосовно міжнародних політичних, соціальних, екологічних та інших світових проблем. Прикладом міжнародних міжконфесійних комунікацій є звернення Конференції європейських церков стосовно складної соціально-політичної кризи в Україні та загрози війни з Росією, де мова йшла про те, що окремі з лідерів цих церков – членів (Конференції) «роблять все можливе, щоб закликати свої уряди, Європейський Союз та інші багатосторонні установи активізувати дипломатичні зусилля в цьому напрямку і забезпечити міцність демократичного процесу в перехідний період» [113]. Або ж прикладом зарубіжної комунікації є звернення представників духовенства однієї держави до світової громадськості, з метою привернення уваги до гострих соціальних і політичних конфліктів у своїй державі і отримання порад чи сприяння вирішенню ситуації. Наприклад, звернення єпископів православної церкви з приводу загрози війни в Україні з російським агресором і заклик до світової спільноти з проханням про допомогу у цей складний час [68]. А також фактом міжнародної комунікації релігійних організацій є звернення духовенства УПЦ (МП) до президента РФ з метою зупинення розділення України [133]. Заклики до всіх сторін конфлікту щодо припинення насильства пролунали і від Константинопольського патріарха Варфоломія I Папи Римського Франциска [157], що свідчить про увагу світових релігійних лідерів до політичного процесу в Україні.

Факти дають змогу говорити про вплив релігійних організацій на політичний процес, спрямований на розв'язання конкретного конфлікту та загрози ескалації насилля на міжнародній арені. На міжнародному політичному рівні варто проаналізувати зустріч державного секретаря США з представниками ВРЦіРО, в ході якої він «відзначив величезну миротворчу роль українського релігійного середовища під час подій на Майдані Незалежності» [56]. У рамках цієї зустрічі Верховний архієпископ УГКЦ Святослав (Шевчук) звернувся з проханням до державного секретаря США про надання Україні міжнародної підтримки [56]. Ще одним прикладом є зустріч з главами православних церков делегації ООН під час їх візиту в Україну, з метою ознайомлення з ситуацією, що склалася в країні в січні-лютому 2014 року [34]. Міжнародна комунікація релігійних організацій сприяє поширенню інформації про політичні процеси в Україні.

Глави церков УПЦ КП і УГКЦ у лютому 2014 року відвідали США з метою зустрічі з різними політиками, на яких обговорювали ситуацію в Україні. Зокрема, вони побували в Державному департаменті і Раді національної безпеки США та зустрілись з віце-президентом США. На зустрічах обговорювався спосіб вирішення соціально-політичної кризи в Україні. Також Патріарх Філарет зустрівся з конгресменом, двома сенаторами [173]. В ході візитів згадав про протести в Україні, причиною яких є недовіра до діючого уряду, а також говорив про економічні проблеми держави. Патріарх УПЦ КП озвучив питання ролі Церкви у подоланні української кризи, також він звернувся з проханням до представників влади США надати Україні допомогу у сферах збереження територіальної цілісності, уникнення дефолту, вступу України до Європейського Союзу. В свою чергу Глава УГКЦ наголосив, на тому що акції протесту в державі є спричинені вибором майбутнього України, розповів про порушення прав людини під час подій у 2013-2014 роках, звернувся із закликом до влади США стати посередником для врегулювання ситуації в державі [42].

Політичного змісту мало звернення Патріарха Філарета до ООН, ОБСЄ, країн Європейського Союзу, США, Канади, усього міжнародного співтовариства щодо визнання «ДНР», «ЛНР» та їх збройних формувань «терористичними організаціями», а ті держави, організації, окремих осіб, які їм надають підтримку – «спонсорами тероризму, з усіма правовими наслідками» [159]. Політичного змісту має інтерв'ю Муфтія Саїда Ісмагілова ДУМУ, де він порівняв «Новоросію» з ІДІЛом [140]. Відмінність цих угруповань, за його словами, в тому, що «Новоросія» створена для християнської ментальності культури, а Ісламська держава для мусульманської ментальності та мусульманської культури [140]. Релігійні лідери дають політичну оцінку подіям та діям терористичних формувань на Сході України.

Комунікація та звернення релігійних організацій до зарубіжних політичних акторів інколи має на меті не вирішення конкретної проблеми в державі, а інформування світової громадськості про стан справ та проблем в Україні. З такою метою була проведена низка зустрічей, здійснено кілька візитів українськими релігійними лідерами та їх делегаціями. Наприклад, Глава УГКЦ зустрівся з директором політичного департаменту МЗС Німеччини, з заступником керівника робочого штабу з питань України МЗС Німеччини, з Надзвичайним і Повноважним послом Німеччини в Україні та з референтом із питань політики Посольства Німеччини. В ході зустрічей було обговорено небезпеки та виклики, що стоять перед Україною та її суспільством, а саме ті, що пов'язані з запланованими у жовтні 2015 року місцевими виборами до органів влади [37]. Глава УГКЦ зазначив, що позиція його церкви полягає у невтручанні «в політичний процес та в політичну дискусію навколо процесу змін до Конституції, який відбувається сьогодні» [37]. Зокрема, було доведено до відома зарубіжних політиків, що «Синод Єпископів УГКЦ рішуче засудив використання грубої сили як методу політичної боротьби та кровопролиття перед Верховною Радою» [37]. Очевидно, що на даних зустрічах між зарубіжними політиками та представниками релігійних організацій обговорювались актуальні політичні проблеми та події.

В межах міжнародної комунікації представники ВРЦіРО обговорюють, інформують світову громадськість щодо політичних реалій та проблем в Україні. Іншим прикладом подібних зустрічей, стала зустріч ВРЦіРО з Президентом Центру миру і прав людини в Осло, экс-прем'єр-міністр Норвегії. На зустрічі було обговорено роль релігійних організацій у вирішенні конфліктів на міжнародному та внутрішньому рівні та досягненні миру. Цей факт свідчить, що релігійні організації позиціонують себе як учасника політичних конфліктів [148].

Представники ВРЦіРО провели низку зустрічей щодо питання євроінтеграції України з високопосадовцями ЄС, зокрема з Європейським комісаром із питань розширення та політики добросусідства [48], головою комітету у закордонних справах Європейського Парламенту та членом цього Комітету [69], та з президентом Європейської Ради [214]. Крім цього, особливою активністю у сприянні вирішення питання євроінтеграції проявилась УПЦ КП та УГКЦ. Представники УПЦ КП відвідали з візитом Польщу у жовтні 2013 року та зустрілись з членами польського парламенту, уряду, представниками органів місцевого самоврядування, громадськістю, ЗМІ. У березні 2014 року єпископ УГКЦ Борис Гудзяк та громадський активіст і правозахисник Мирослав Маринович у Брюсселі провели зустріч з представниками ЄС. Патріарх УПЦ КП у квітні 2014 року зустрівся з головою представництва Європейського Союзу в Україні. Також у 2014 році УПЦ КП та Європейська народна партія домовилися про співпрацю та спільні дії у напрямку популяризації та покращення іміджу України як європейського проекту й протидії російському вторгненню [26].

Члени ВРЦіРО написали листа до Президента США, в якому просили для України збільшити гуманітарну допомогу та посприяти доставці вже зібраної допомоги в межах програм «Партнерство заради миру» та «Державної програми партнерства Національної Гвардії». Це звернення до Президента США за підписом українських релігійних організацій було зроблено від імені українських громадян, з метою сприяння вирішенню проблем, що лежать у

політичній площині [183]. Тобто релігійні організації в даному випадку позиціонують себе як представники народу.

Окрім згаданої вище комунікації з представниками інших держав, релігійні організації звертались із закликом до миру і до незаконних збройних формувань на Сході України, що є способом вплинути на політичний процес за для врегулювання конфлікту. Так як релігійні організації все ж сподіваються на мирне вирішення ситуації на Сході. УПЦ КП звертається із закликом до учасників терористичних організацій на Донбасі припинити «свою злочинну діяльність та звернутися до українських правоохоронців з проханням про участь у програмі звільнення від кримінальної відповідальності» [73]. В свою чергу, глава УГКЦ в Єрусалимі під час чергової щорічної пленарної Асамблеї Ради Єпископських Конференцій Європи звернувся «...до українського народу, так і до російського народу із закликом до миру й примирення» [36]. Підкреслюючи зазначимо, що мирне вирішення конфлікту є пріоритетним у закликах окремих релігійних організацій, проте коли це неможливо і збройна агресія триває, то вони підтримують учасників цих дій з боку своєї держави. Закликаючи до захисту територій України релігійні організації наголошують на дотриманні права людини та держави захищати себе від агресії, на права висловлювати свої думки і сподівання, закликають громадян до консолідації зусиль суспільства та активнішої участі в житті українського суспільства й особистої громадянської відповідальності. Недостатньою є робота українських дипломатів щодо інформатизації європейського суспільства про стан справ в Україні на Сході України та в Криму, на відміну від медійних та політичних засобів, що використовує країна-агресор Росія. Хоча ми не можемо оцінити ефективність роботи так званої «церковної дипломатії», проте будь-яка інформаційна робота для покращення іміджу України та висвітлення питання військової агресії з боку Росії, має позитивне значення для української держави в цілому. Але не варто забувати, що думки, відповідно висловлювання представників релігійних організацій України є їх власною позицією, а не державною.

Звернення та заяви релігійних організацій не є єдиною формою вирішення існуючих проблем в державі. Релігійні організації проводять активну діяльність з початком військових дій на території України. Це і збір коштів на потреби військових, здійснення психологічної підтримки через військових капеланів, пояснення важливості і заклики до захисту територіальної цілісності держави, заходи для підняття військового та волонтерського духу тощо.

Після переходу подій до військових дій на території України релігійні організації розпочали активну капеланську і благодійну роботу. Коли невідворотність військових дій на території України стала явною, Глава Синодального відділу УПЦ (МП) у взаємодії із Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України митрополит Августин (Маркевич) дав благословення українцям для захисту держави від окупації російською армією. В свою чергу УПЦ КП стала ініціатором збору коштів для Збройних Сил України. Інші церкви й релігійні організації відрядили для душпастирської опіки українських військових частин і силових структур своїх військових капеланів [210, с. 9].

Капеланська робота окремих релігійних організацій це не лише релігійна і психологічна підтримка військовослужбовців, це і робота з ними в питаннях патріотизму та пояснення, виправдання їх ролі як воїнів у боротьбі за територію своєї держави.

Військове капеланство це напрям роботи з військовим складом, який регламентований нормативними актами Міністерства Оборони України, а саме Наказом Міноборони про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України та «Положенням про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». Зазначене положення визначає завдання військового капелана, які перед ним ставить держава [3]. Зокрема, такі: виховання у високого патріотичного почуття та бойового духу в основі якого моральний і духовний потенціал релігійної та культурної спадщини народу України, а також толерантного ставлення до

людей з іншими світськими та релігійними світоглядними; ознайомлення з історією національного, культурного та релігійного становлення української держави; робота спрямована на розвиток особистих та колективних моральних якостей військовослужбовців; участь у реабілітації військовослужбовців, які потребують психологічної допомоги. Ці завдання перед військовими капеланами свідчать про їх ідеологічну і психологічну роль на фронті. Проте вагомість виконання психологічної функції підкріплюється і тим фактом, що як зазначають у соціально-психологічному центрі Збройних Сил України «у соціально-психологічному центрі ЗСУ налічується лише декілька штатних посад психологів. Із-за катастрофічного браку кадрів ми не можемо забезпечити ту необхідну кількість фахівців, яку потребують на фронті» [116]. Таким чином військове капеланство компенсує ідеологічну і психологічну роль держави.

Окрім військового капеланства релігійні організації на мирних територіях також здійснюють роботу патріотичного спрямування з своїми вірянами та пропагують і закликають через ЗМІ любити, захищати власну державу, і застерігають від нетолерантності та ненависті до інших держав та народів, релігій. Дії та позиції більшості церков та релігійних організацій показали свій патріотизм, єдність в цих позиціях та підтримку. Злагожденість міжконфесійних позицій у складний політичний час демонструвала пропозиція кримських татар здійснювати богослужіння УПЦ КП у мечетях [115].

В подіях 2014-2015 року, тобто військових дій на Сході України релігійні організації поряд з своєю душпастирською та капеланською роботою взяли на себе важливу політичну роль закликаючи до захисту Батьківщини, а також пояснюючи та артикулюючи військовими капеланами необхідність та виправданість роботи військових у ситуації збройної агресії іншої держави. Релігійні організації відправляли своїх капеланів на фронт, також вони проводили на мирній частині України благодійну роботу з гуманітарної допомоги учасникам АТО. А деякі з релігійних організацій для підняття військового духу та заохочення до продовження роботи нагороджували

волонтерів та учасників АТО. Сукупність подібних дій важливо розглянути на предмет політичного значення.

Окрім донесення інформації та закликів до світової громадськості та зарубіжних політиків про допомогу у вирішенні соціально-політичної кризи, релігійні організації звертаються до свого суспільства. Зазначимо, що Патріарх Філарет від імені Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій 10 лютого 2015 року звернувся до віруючих із закликом відповідно «до своїх релігійних переконань та можливостей, брати участь в обороні Батьківщини», що можна зробити як будучи військовослужбовцем, та старанною працею, допомогою армії (як капелан, волонтер, у лікарнях), допомогою родинам військовослужбовців, постраждалим мирним мешканцям Донбасу та вимушеним переселенцям [29]. Патріарх Філарет підкреслив, щоб подолати агресію та встановити мир українці повинні об'єднати все суспільство, всі гілки державної влади, політичні партії та громадські організації [77]. Він також звернувся до політиків та державних керівників, закликав їх відкласти всі непорозуміння та об'єднати зусилля для захисту Батьківщини, для боротьби з корупцією, для проведення економічних і політичних реформ. Глава УПЦ КП демонструє свою невідстороненість від політичного процесу у державі, і дає настанови всім громадянам, в тому числі і владним структурам.

Глава УГКЦ в одному з інтерв'ю зазначив, що кожен має право на висловлення своїх думок і сподівань. На його думку «висловлення нашої незгоди чи згоди – це є питання пошуку форми, а не змісту» [38]. Проте ієрарх наголошує, що у своїх діях потрібно бути конструктивними, тобто обираючи спосіб протесту, обрати той що будує, а не руйнує. Предстоятель УГКЦ дає пораду для всього суспільства: вимагати від влади реформ і здійснювати громадський контроль над її діями, таким чином об'єднавши зусилля і відповідальність розбудовувати та відбудовувати суспільство [39]. Подібні висловлювання мають політичний характер і несуть в собі демократичні політичні ідеї і адресовані всім громадянам, а відповідно можуть вплинути на переконання деяких з них.

Представники від євангельських церков України після участі у круглому столі «Церква і Майдан: місія та громадянська відповідальність християнина», що відбувся у січні 2014 року у Києві, закликали керівників церковних об'єднань, священнослужителів, вірних «до активнішої участі в житті українського суспільства та особистої громадянської відповідальності», та не залишатися нейтральною, а визнати кровопролиття на Майдані розправою над мирними громадянами, викрити винуватих і допомогти жертвам [79]. Церква як частина суспільства має служити людям та вказувати на шляхи перетворень в серці людини і житті держави [5].

В час подій на Майдані незалежності для врегулювання соціально-політичного конфлікту в державі керівники церков Філарет Денисенко (УПЦ КП), Святослав Шевчук (УГКЦ) та Михайло Паночко (Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників), запропонували наступні кроки: закриття з боку державних структур кримінальних справ щодо всіх учасників протестів та скасування стягнень за участь у масових акціях; звільнення протестувальниками адміністративних будівель, розблокування вулиці Грушевського у місті Києві; владі, опозиції і авторитетним представникам громадянського суспільства (наприклад, Ініціативна група Перше грудня) погодити спільну політико-правову модель вирішення конфлікту, відновлення прав, свобод громадян, конституційного ладу [40]. Оприлюднення своєї точки зору щодо мирного врегулювання ситуації в країні, можна розцінити як спроба впливу на перебіг політичного процесу, а відповідно усвідомлення себе як учасника процесу.

Важливе значення має діяльність релігійних організацій у напрямі моральної та інколи і матеріальної допомоги військовим на Сході України. Представники різних релігійних організацій обирають свої способи підтримати учасників бойових дій. Зокрема, Синод єпископів УГКЦ звернувся до захисників Батьківщини з посланням зі словами підтримки, визнання їх героїзму, жертвності і патріотизму, з подякою від імені вірних та міжнародної спільноти друзів України, також із зазначенням впевненості, що всі громадяни

повинні відчувати відповідальність за благо держави і у власний спосіб працювати заради миру на рідній землі [67]. Такі слова від священнослужителів потрібно чути і військовим, що ще здійснюють свій обов'язок, і тим хто повернувся із зони проведення бойових дій на мирну територію, яка кардинально відрізняється безтурботним перебігом подій, де немає постійної небезпеки життю і відповідно діють інші правила життя на відміну від Сходу України.

Досить популярними в релігійних організацій стали нагороди для учасників бойових дій на Сході України та волонтерів від глав церков, з метою підвищити бойовий дух, продемонструвати схвалення та важливість їх роботи для Батьківщини. Зокрема, за сприяння Благодійного фонду «Героїка» Патріарх УПЦ КП вручив медалі «За жертвність і любов до України» бійцям батальйону Національної гвардії імені Кульчицького та «Правого сектору» [159]. А архієпископ УПЦ КП Тернопільський, Кременецький та Буцацький Нестор, в свою чергу, вручив медалі «За жертвність і любов до України» волонтерам Тернопільщини [160]. УПЦ КП нагородила экс-голову Дніпропетровської обласної державної адміністрації Ігоря Коломойського медаллю «за жертвність», про що було оголошено під час акції «За єдину Україну» [104]. В свою чергу, в УПЦ (МП) нагородили орденом рівноапостольної княгині волонтерку Ольгу Данилову [214]. Такі дії, як правило здійснює держава, проте вона не може охопити всіх хто цього заслужив. Тому до цього долучились церкви, як представники від громадянського суспільства, з метою показати важливість роботи військових та волонтерів у зоні АТО, та продемонструвати свою підтримку та вдячність.

Проблема війни, яка гостро стоїть в нашій країні з початку 2014 року і до сьогодні, проявила релігійні організації у новій ролі. Вони публічно висловлюють свою політичну позицію, і таким чином інформують громадян та військовослужбовців, через військових капеланів та ЗМІ, роз'яснюють як сприймати та оцінювати війну у власній державі, оскільки інформаційна підтримка з боку відповідальних органів влади не достатня. Релігійні

організації намагаються, зі свого боку, піднімати проблему війни в Україні в міжнародних політичних і громадських колах. В цілому риторика релігійних організацій із початком протестів в кінці 2013 року характеризувалася збільшенням повідомлень політичного змісту. Тому ми вважаємо цікавим дослідити це питання.

ВСЦ ЄХБ у листопаді 2014 року провели пасторську конференцію за участю 500 служителів церкви на тему «Церква в умовах війни». На конференції обговорювалися питання військових зобов'язань і положень законодавства щодо захисту територіальної цілісності держави її громадянами, правових аспектів щодо християн і військової мобілізації, біблійний вимір поняття «Інформаційна війна» [227]. Проведення подібних заходів із служителями церкви сприяє їх політичній обізнаності, прищеплює їм політичні цінності, що в свою чергу має відображення у їх безпосередній роботі з вірянами.

На засіданні Комітету ЦХВСУ обговорювались питання гуманітарної допомоги Сходу, служіння військових капеланів та проблеми християнської освіти. Під час доповідей про Схід України було озвучено проблему переслідування віруючих та священнослужителів Донбасу, зокрема, на засіданні комітету зазначалося, що «Всі церкви (окрім УПЦ (МП)) там «поза законом». ЛНР прирівнює віруючих до членів «Правого сектору», тому пасторів переслідують, намагаються вирахувати їх перебування» [216]. Тобто вірян та служителів церков прирівнюють до військово-політичної структури і переслідують.

Очевидно, що представники релігійних організацій, священнослужителі, військові капелани виконуючи свої професійні обов'язки на території військових дій стають учасниками та заручниками подій. Ці факти також змушують їх займати активну громадсько-політичну позицію, також проводити просвітницьку роботу серед військових, чи проводити різні громадські заходи на тему війни (виховні заходи, конференції із залученням громадськості), де озвучувати і демонструвати факти та свій погляд на події в державі.

Лідери Церков і релігійних організацій у комюніке одного із круглих столів закликали кожного учасника конфлікту на Сході України не допускати порушення прав людини та неприпустимості дій щодо духовенства та віруючих, храмів та молитовних будинків будь-якої конфесії в зоні військового конфлікту. Також вони підкреслили, що необхідно «розвивати всебічний діалог між представниками релігійних спільнот Росії та України, в тому числі з метою подолання негативних наслідків нинішньої ситуації як всередині України, так і у відносинах між нашими країнами» [110]. Релігійні організації намагаються знайти спосіб для мирного вирішення військового конфлікту на Сході.

В таких складних політичних, військових умовах релігійні організації проявляють себе активними, відповідальними, небайдужими формуваннями в суспільстві, а тому їх співпраця з державою могла б мати ще більш позитивні наслідки для суспільства. Щодо цього кардинал Л. Гузар зазначає про можливі сфери взаємодії держави і церкви в роботі над спільними проектами «для загального добра, а не в сенсі підтримки якогось кандидата» [7]. Кардинал Л. Гузар в одному з інтерв'ю зазначає, що роль церкви в суспільстві не полягає у захисті його від влади, а в тому, щоб «говорити про відповідальність. Про відповідальність влади перед народом і про відповідальність кожного з нас» [44]. Сьогодні релігійні організації виконують роль стримуючого фактору у суспільстві, який проповідує відповідальність в політиці і в житті.

В Україні окрім спільних звернень представників релігійних організацій, мають місце і особисті звернення священнослужителів щодо політичної тематики. Релігійні ієрархи висловлюють публічно свої погляди на стан справ в державі, на існуючі проблеми, звертаються до вищих представників державної влади, при цьому позиціонуючи себе як духовну особу, і як активного учасника «Євромайдану» та свідка подій на Сході країни. Прикладом такої дії є Єпископ РКЦ Станіслав Широкоградюк, що написав відкритого листа до Президента України. В листі єпископ РКЦ наголосив на існуючих проблемах в державі, а саме що «без подолання корупції неможливе проведення реформ, а без прозорості люстрації неможливо боротись з корупцією», а їх вибірково-показове

подолання не переконливе [119]. Єпископ РКЦ також пише, що в державі, коли фактично йде війна корупція має місце навіть у війську «торгують усім, навіть людським життям і Батьківщиною», і звертає увагу Президента на той факт, що «тоді й український газ продається для українців за «російською» ціною» [119].

Ці приклади слів релігійних лідерів свідчать про політичну оцінку ними згаданих подій. Сьогодні в Україні Церкви еволюціонували від бюрократичних організацій до живих общин, живих релігійних рухів, вважає науковець Ю. Чорноморець [229]. Він звертає увагу, що в Україні відбулася переорієнтація церков на суспільством, замість колишньої моделі взаємодії з державою. На думку вченого, сьогодні церква вважає себе партнером громадянського суспільства, і відповідно до цього будує відносини із державою. Така переорієнтація церкви не є наслідком подій на Майдані, а лише поступовим формуванням християнського громадянського суспільства в державі. Також дослідник Ю. Чорноморець вважає, що громадянське суспільство і церква у взаємодії між собою недопрацюють, «щоб дійсно відігравати провідну роль в українському громадянському суспільстві» [229]. Такі зміни релігійності, зазначає Ю. Чорноморець почалися в УГКЦ та перекидаються на УПЦ КП та УПЦ (МП). На думку вченого Церква повинна укорінитися у громадянському суспільстві та «бути провідним спікером цього суспільства, бути громадським лідером номер один» [229].

У військовому конфлікті з Російською Федерацією не всі релігійні організації займають однакову позицію. Дії деяких представників УПЦ (МП) свідчать про підтримку терористичних угруповань. Розцінити як політичні дії можна дії окремих священнослужителів однієї з найбільших православних церков. Проблема ускладнюється, і тим фактом, що їх духовний центр знаходиться в державі, яка на даний момент є військовим агресором по відношенні до територій України. Багато з українських вищих ієрархів УПЦ (МП) перебувають тісному спілкуванні з патріархатом в Москві. Це і пов'язано з іншим (притаманним представникам держави агресора РФ) поглядам на події та відповідні дії. Про такі дії і факти неодноразово заявляють

у Київському Патріархаті. Зокрема, в одному з таких повідомлень зазначається, що УПЦ (МП) не пояснила суспільству низку кричущих фактів [207]. Такими фактами є підтримка священнослужителями УПЦ (МП) терористичних угруповань у Східній Україні, в тому числі зі зброєю в руках; проповідь єпископа Лонгіна (Жара), вікарія Буковинської єпархії з антиукраїнськими ідеями, яка опублікована в різних ЗМІ України, Росії та Румунії (та, як наголошує УПЦ КП, досі не є спростованою); публічне благословення штатним донецьким священником лідера терористів Гірка-Стрелкова; публічне благословення митрополита на спокої Іоанікія (Кобзева) та священника Луганської єпархії Б. Федьківа під час церемонії інавгурації глави самопроголошеної «Луганської народної республіки» Ігоря Плотницького [128]; публічне благословення штатним луганським священником УПЦ (МП) прапор, військ та зброї терористичних угруповань; факт вручення від імені митрополита Онуфрія орденів УПЦ (МП) св. Нестора Літописця антиукраїнським діячам протоієрею О. Авдюгину з міста Ровеньки на Луганщині, близького до Кремля і спецслужб Росії архімандриту Тихону (Шевкунову) з Москви, головному редактору рупора антиукраїнської пропаганди порталу «Інтерфакс-Релігії» В. Трубецькій. Також митрополит Онуфрій вручив у 2014 році виняткову церковну нагороду другий хрест з прикрасами одному з лідерів закарпатського сепаратизму протоієрею Д. Сидору [207]. Цей факт відбувся за місяць до того як митрополит Онуфрій став главою УПЦ (МП). Подібні дії і відповідно погоджені Священним Синодом УПЦ (МП), який обрав митрополита главою церкви, що відповідно змушує задуматись, яку все ж політичну позицію і сторону займає управління однієї з найбільших церков України, у війні з Російською Федерацією.

Позиція УПЦ (МП) у ситуації з окупацією Криму демонструється наступним фактом: у грудні 2014 року синод УПЦ (МП) прийняв зміни до статутів двох із трьох кримських єпархій. Ці зміни визначають, що «центром Сімферопольської і Кримської єпархій є Республіка Крим, яка є суб'єктом Російської Федерації», – підкреслив науковий співробітник відділення

релігієзнавства Інституту філософії О. Саган, що виступає фактом їх юридичної передачі всього майна до РПЦ [215]. Такі нові статуси вже зареєстровані у Федеральній податковій службі Росії. Як зазначає О. Саган, подібні дії мають узгоджуватись з державою, яка колись надала церкві чимало земельних ділянок у користування. Крім цього, Синод УПЦ (МП) наділив великими повноваженнями патріарха Кирила в управлінні кримськими єпархіями, зокрема, всі екземпляри бланків, штампів і печаток та право вето належить митрополиту Київському і патріарху Кирилу. Також керуючі кримськими єпархіями призначаються зі письмового благословення патріарха РПЦ. Всі кошти кримських єпархій УПЦ (МП) перераховуються управлінню РПЦ в Москві [215]; [32]. Ці факти демонструють політичну позицію УПЦ (МП), яка полягає у визнанні АР Крим територією Російської Федерації, а не окупованою територією Російською Федерацією. Безперечно це пов'язано з тим фактом, що духовним центром УПЦ (МП) є РПЦ на чолі з Патріархом Кирилом Гундяєвим. Тобто позиція РПЦ, як державної церкви країни агресора і в той же час як духовного центру УПЦ (МП) визнається вірною і дії приймаються відповідно до законодавства і інтересів Росії.

Діяльність УПЦ (МП) поряд та на благо терористичних та військових угруповань Російської Федерації, відбувається в той час коли інші українські релігійні організації переслідуються і не допускаються на захоплену територію. Як приклад, проведення панахиди священником УПЦ (МП) під час відкриття незаконним угрупованням «ДНР» пам'ятника «жертвам українських карателів» в окупованому селищі Комунар в Донецькій області [196]. Подібна діяльність УПЦ (МП) привела до звернення Міністерства культури у вересні 2015 року до УПЦ (МП) з проханням забрати з окупованих Донецьких територій свої представництва. Такий жест на думку Міністерства культури України продемонструє, що УПЦ (МП) «розуміють суспільство, і що вони кров від крові цього суспільства, а не агенти чийхось впливів» [132].

Координатор групи «Інформаційний опір», народний депутат Дмитро Тимчук зазначає, що у серпні 2015 року о. Андрій Манич настоятель храму

Донецької єпархії УПЦ (МП) створив проросійську організацію «Імперський Союз» [129]. Такий його крок був підтриманий митрополитом Донецьким і Маріупольським Іларіоном (Шукалом). Як зазначає, Д. Тимчук: «За задумом о. Андрія, кістяком організації повинні стати священнослужителі та паства УПЦ (МП) на Донбасі. Завдання організації – поширення серед жителів Донбасу шовіністичних «імперських» ідей («православний фашизм»)» [129]. Очевидно, що такий факт є протизаконним та має бути оцінений та роз'яснений релігійною організацією до якої належить священнослужитель, а також правоохоронними органами України.

Іншим прикладом, є передача російських підручників для шкіл в райони Донбасу підконтрольні «ДНР» під час благодійної акції «Дітям Донбасу – книги рідною мовою» за участю духовенства РПЦ і УПЦ (МП). Також акція супроводжувалася Всеросійською громадською організацією ветеранів «Бойове братство», яка формує бойові групи росіян-добровольців для участі у військових діях на Донбасі [192].

Ще одним прикладом, що показує позицію УПЦ (МП) є її неучасть у спільній молитві за мир в Україні, що відбулася на Михайлівській площі в Києві. Під час цієї спільної молитви були присутні священнослужителі РКЦ, УГКЦ, УПЦ КП та УАПЦ та інших конфесій. Духовенство, що брало участь у заході сподівалось, що цей захід об'єднає всіх українців у такий важкий час. Архієпископ Римо-католицької церкви П. Мальчук під час заходу підкреслив, що військові в АТО представляють різні конфесії і для них важливо «Коли вони чують, що ми тут молимося разом» [144]. Ця подія показує позицію учасників спільної молитви, яка полягає у досягненні миру. Очевидно, що з боку УПЦ (МП) не участь у подібних заходах, це також вияв їх політичної позиції до подій на Сході.

Також мали місце факти агітації священнослужителів УПЦ (МП) на іншій території України, що не окупована і не анексована Російською Федерацією. А саме йдеться про випадок на Житомирщині поширення серед віруючих роздруківок антиукраїнського спрямування та також російських

пропагандистських інтернет-сайтів та відеоматеріалів. Служитель сільської церкви відмовлявся здійснювати обряди «за мобілізованих воїнів і тих родичів своїх прихожан, які беруть участь у бойових діях на боці сил АТО» [142]. Також мав місце інший випадок в Закарпатській області, де священнослужитель закликав до здійснення молитовної практики «за терористичні «республіки»» [72].

Враховуючи згадані факти виправданими є слова директора Центру «Українській студії стратегічних досліджень» Юрія Сиротюка, який вважає, що РПЦ займається «просуванням» російських інтересів в Україні та «діє не як релігійна організація, а як проросійська політична сила» [193].

Політична позиція була продемонстрована духовними лідерами УПЦ (МП) (главою УПЦ (МП) митрополитом Онуфрій, митрополитом Бориспільським і Броварським Антонієм, головою Синодального молодіжного відділу УПЦ єпископом Обухівським Іоном) 8 травня 2015 року на засіданні Верховної Ради, коли вони відмовилися вшанувати пам'ять бійців АТО [216] [212]. Проте не всі представники УПЦ (МП) чинять дії деструктивного характеру, в даному розділі наводились факти позитивного, конструктивного характеру, зокрема, вручення нагород волонтерам, які допомагають військовослужбовцям. Це може свідчити про ідеологічний розкол в релігійній організації. Вищезгадані факти доводять, що окремі дії УПЦ (МП) суперечать інтересам української держави і поведінці в державі релігійної організації, яка об'єднує найбільшу кількість вірян порівняно з іншими релігійними організаціями.

З цього приводу, патріарх Філарет зауважив, що УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ притримуються однієї точки зору щодо подій на Сході України, а саме, що ці події це боротьба у відповідь на агресію з боку Росії, із використанням російської зброї і спецслужб [162]. Така позиція відрізняється від поглядів в УПЦ (МП), де стверджують, «що це громадянська війна» [162]. Різні політичні погляди релігійних організацій на ситуацію у Донецькій і Луганській області

свідчить про різні політичні позиції та точки зору на конкретні політичні процеси в державі.

Відповідно, знаходження релігійного центру УПЦ (МП) на території держави, що проявляє військову агресію, може визначати політичні позиції та дії представників духовенства релігійної організації. Важливо підкреслити, що політичні виловлювання і політичні дії (схвалення, осуд окремих політичних процесів) представників духовенства впливають на вірян формуючи їх погляди на конкретні соціально-політичні феномени, зокрема, та на політичну свідомість, в цілому.

Окрім названих різновидів впливу на формування політичних поглядів вірян існують й традиційні фактори в діяльності релігійних організацій, що впливають на формування політичної свідомості. Варто сказати про формування політичної свідомості на основі поширених релігійними організаціями моральних цінностей, оскільки відштовхуючись від них церкви формують свої політичні погляди, які пропонують вірянам. В цілому моральний чинник та пропаговані політичні цінності впливають на політичний вибір громадян-віруючих не лише у виборчому процесі, але в цілому в оцінці політичного життя та процесів. Якщо детальніше розглядати моральні чинники, то варто зазначити, що мораль це внутрішня система самоконтролю індивіда, яка базується на етичних нормах прийнятих в окремій спільноті, суспільстві в даному випадку в релігійній організації. Відповідно до моральних норм формується світогляд людини, її діяльність та сприйняття дійсності. Тому оцінка дій політиків чи політичних партій, які визначаються з точки зору релігійної моралі як негативні, переноситься і на відповідне ставлення до цих політичних сил в майбутньому. Релігійні люди більш чутливі до морального чиннику у поведінці, яким їхнім релігійним авторитетом, священнослужителем, ієрархом, вченням, визначається як неправильним, або неморальним. Тому оцінка з боку релігійної організації, її представників, якоїсь політичної події, як не достойної, не моральної, як правило, відповідно (негативно) сприймається віруючою людиною. Саме тому, вихід з політичної

партії політика, чи політичної партії з політичної фракції, або вчинок, який буде розцінений негативно з вищезазначених позицій, так і само буде сприйматись вірянном даної релігійної організації. Притаманність у поведінці політиків дотримання моральних норм (захист прав, свобод і можливостей незахищених верств суспільства, чи окремих людей, учать у благодійній діяльності тощо) чи їх недотримання (участь та сприяння злочинам, корупція, обман тощо), визначає ставлення до такого політика і підтримку (чи не підтримку) його (партії) на виборах. Відповідно політичні сили вимушені враховувати моральний чинник, орієнтуватись на норми моралі у своїй публічній поведінці, що впливає на рівень політичної культури в державі. Саме тому турбота про мораль в суспільстві, яка в основному виховується духовними наставниками релігійними організаціями, має і політичне значення.

Велику увагу представники релігійних організацій звертають на занепад моралі в сучасному українському суспільстві. Президент Всеукраїнського Союзу Церков християн віри євангельської-п'ятидесятників (Церкву християн віри євангельської України) М. Паночко наголошує на такій суспільній проблемі деградації суспільства. На його думку «Ця сфера залишена для всіх християнських церков України – католицьких, православних і євангельсько-протестантських», – оскільки політичні і державні інститути про це не дбають [65].

М. Паночко підкреслює перспективи для держави з високим рівнем моралі, що держави засновані на принципах християнської моралі більш розвинуті за інші, а тому «християнська мораль – це єдиний фундамент, здатний забезпечити оздоровлення та розвиток нашої України» [133]. Інші духовні лідери також звертають увагу на проблему моралі в сучасному суспільстві, зокрема, голова духовно-консультативної ради Союзу євангельських християн-баптистів України Г. Комендант вважає, що «Україні слід докладати зусиль для морального відновлення, бо інакше сучасні кризові явища можуть значно погіршитися» [227].

Проблема моралі в суспільстві піднімається церквами останні кілька років, наприклад, у 2011 році проходив круглий стіл на тему «Як захистити моральність в Україні в інтересах дітей і суспільства в цілому. Думка громадськості», де були присутні духовенство УПЦ (МП), Церкви християн віри євангельської України, УГКЦ, ВСЦЄХБ. Учасники обговорення дійшли згоди, що потрібно змінювати правила, форми та зміст інформаційної діяльності ЗМІ в Україні для захисту інтересів дітей та суспільства від негативного впливу [52]. Проте і сьогодні ситуація не змінилась. Саме тому ВРЦіРО озвучила своє звернення до учасників парламентських слухань «Стан суспільної моралі в Україні», в якому зазначає про свою відкритість до діалогу з усіма зацікавленими у протистоянні деморалізації суспільства та збереженні його від саморуйнування [74].

Турботу про стан моралі в суспільстві пояснює вчений М. Рибачук, який вважає релігійні організації відіграють «роль суспільної совісті, суспільного арбітра, викривача суспільних вад, захисника від усіх форм насильства, роль того хто надає гуманітарну допомогу, ініціатора й організатора правозахисної й екологічної діяльності» [188]. Стосовно проблеми моралі М. Рибачук зазначає, що за межами впливу духовно-релігійних цінностей руйнуються і загальносуспільні й загальнодемократичні цінності й орієнтації. Оскільки теологія може принести випробувані багатьма століттями рецепти суспільної взаємодії, загальні моральні норми. Тому, на думку вченого, якщо церква відокремлена від держави, вона є частиною громадянського суспільства [188]. Моральні цінності суспільства це та основа, на якій варто будувати незалежну, демократичну державу.

Окрім поширення політичних ідей та популяризації моральних основ суспільства, важливе значення для розвитку та захисту моральних та громадських основ суспільства має соціальне служіння релігійних організацій. Такою діяльністю вони демонструють вірянам власний приклад, а також залучають їх до суспільно-корисної, благодійної, освітньої, культурної роботи, що знову ж є необхідним для розвитку демократичного суспільства.

Вищезгадана діяльність належить до сфери соціального служіння релігійних організацій. Сьогодні ця сфера діяльності постійно розширюється і набуває нових форм. В контексті даного дослідження доцільно розглянути соціальне служіння, оскільки воно спрямовано не лише на допомогу незахищеним вірянам, але й на розвиток особистості в освітній, культурній площині. Тому безперечно про таку роль релігійних організацій в суспільстві можна говорити базуючись на їх авторитеті у ньому та їх спроможності та бажанні виконати таку роль. Їх авторитет здобувається не лише шляхом чесних політичних оцінок дійсності та проведенням різних суспільних заходів. Науковець С. Онищук вважає, що якщо церкви мають високий рівень довіри у суспільстві відповідно «мають значний потенціал впливу на суспільну свідомість та володіють впливовими засобами регуляції соціальної поведінки» [149]. Вона зазначає, що саме через здійснення церквами проповідницької, катехизаційної, просвітницької та благодійної діяльності, формуються у вірян наступні моральні якості: «патріотизм, чесність, порядність, законслухняність, довіра, солідарність та інші, які стійко асоціюються з набором громадянських чеснот» [149].

Релігійні організації повинні здійснювати і соціальне служіння, яке буде працювати на їх репутацію та авторитет. Важливе значення у роботі релігійних організацій з суспільством відіграє їх соціальне служіння. Що виступає як демонстрація на практиці вчень церков, яка закріплює виховання та навички в вірян християнських цінностей, чеснот та поглядів на роль, завдання та можливості особи в суспільстві.

Сучасні українські релігійні організації, особливо протестантські релігійні організації, здійснюють різні види соціального служіння. Д. Матюхін керівник комітету соціального служіння ВСЦ ЄХБ виокремив шість основних напрямів соціального служіння, яке здійснює його релігійна організація: «дитяче служіння (допомога зі всиновленням), служіння з залежними, просвітницька робота, професійний напрям, суспільні ініціативи і служіння з людьми, які мають обмежені фізичні можливості» [201].

В. Антонюк, перший заступник Голови Всеукраїнського Союзу Церков Євангельських християн баптистів, влучно зазначив, що: «Служіння Церкви в суспільстві починається з розуміння того, що відбувається в суспільстві» [201]. Адже, розуміння ситуації, допомагає встановити наявні проблеми та потреби суспільства та вірян, і відповідно до цієї інформації створювати різні програми для здійснення соціального служіння.

Сьогодні ми все ще можемо говорити про розвиток соціального служіння в українських церквах. Зокрема, В. Агеєв зазначає, що протестантські релігійні організації, у порівнянні з «традиційними» церквами, мають ширшу орієнтацію на мирську проблематику і послідовне втілення концепцій соціального Євангелія. Наприклад, православні релігійні організації лише протягом останніх кілька років розпочали соціально-активну діяльність, що на фоні протестантів майже не помітно. Зміцнення позицій сучасного протестантизму, на думку В. Агеєва, відбувається, в тому числі, завдяки поглибленню пропагандистської та місіонерської активності. В. Агеєв звертає увагу, на те що місії протестантських церков спрямовані на невіруючих або прозелітів, тому на різних своїх заходах, релігійних форумах, фестивалях, масових сеансах зцілення, стараються залучати більше осіб, що не є членами церкви [1].

Наведемо аргументи на користь того твердження, що церква пропагує демократичній цінності. Після подій на Майдані, в Криму і події, що тривають на Сході, доречними є підняття теми популяризації релігійною організацією політичних цінностей, в тому числі, в контексті національних, патріотичних питань. Як показує практика, окремим релігійним організаціям (УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ) вдається виступати в Україні національно-зорієнтованими церквами. Серед них УГКЦ та УПЦ КП через застосування української мови богослужінь та молитовної практики на рівні літургійної практики стали сприятливим ґрунтом для утвердження національних почуттів [236, с. 47-84]. Національна зорієнтованість УГКЦ пов'язана з тим фактом, що деякі священники та ієрархи УГКЦ, зокрема, кардинал Л. Гузар, перебували у діаспорі, де перейняли толерантне розуміння націоналізму: «ця частина

духовенства не обтяжена спадком радянської ідеології, яка зумисне зводила увесь націоналізм до нацизму і фашизму» [138, с. 138-142]. Те саме стосується протестантських духовних лідерів, які постійно перебувають у тісному спілкуванні із своїми західними релігійними осередками.

Л. Гузар архієпископ-емерит УГКЦ говорячи про націоналізуючу роль церкви, в ефірі «Радіо Марія», зазначив, що: Церква має заохочувати до співчуття постраждалим, вихованням церквами почуття патріотизму [44]. Церква християн віри євангельської України пропонує наступне розуміння патріотизму «це благородна любов до своєї країни і до всього, що її складає: до народу, до культури, до історії, до рідного пейзажу і такого іншого» [121].

Важливо розглянути розуміння духовними ієрархами, наприклад, представниками УГКЦ, демократичного політичного ладу та ролі влади в ньому, оскільки ці ідеї популяризуються церквою серед вірян. Зокрема, в УГКЦ підкреслюють, що владу в демократичних країнах для служіння конкретній людині і спільному благу усіх. Служити, згідно з вченням УГКЦ, має вся система влади, а відповідальним за це завдання є президент [62]. Роль кожного окремого громадянина в демократичній державі на думку духовенства УГКЦ полягає в тому, що християни повинні розуміти своє покликання в політичній громаді, в якій вони повинні бути відповідальні і служити загальному благу, а здібні християни повинні зайнятися політичною працею, не зважаючи на власну користь чи винагороду, чесно і розсудливо [62]; [137]. Очевидно, що УГКЦ у своїх вченнях описує демократичний, ефективний устрій в державі, де і політичні. І релігійні громади і всі громадяни загалом працюють для загального блага, усвідомлюючи свою відповідальність.

Для аналізу ефективності популяризації політичних поглядів релігійними організаціями, варто врахувати результати соціологічних опитувань. Як показують опитування «вплив церкви на політичні переконання вірян, зазвичай, не є високим». Наприклад, рівень впливу церкви на політичні переконання громадян у 2013 році становив 9,3 % для відповіді «зовсім не впливає», у 2000 році та 2010 році налічувало 12% опитаних [210, с. 39]. А варіант відповіді

«частково впливає» у 2013 році вибрали 2%, а у 2000 та 2010 – 3%, 4% відповідно [210, с. 39]. Отже ми спостерігаємо незначний спад у оцінці впливовості релігійних організацій. Прислухаюся до тих політичних думок та ідей, що пропагуються в моїй релігійній організації у 2014 році – 3% (у 2000 р. – 5%) [210, с. 39]. Серед опитаних вважають, що на їх політичний вибір частково впливає позиція їх релігійної організації – 3%, так само, як у 2000 році. Близько 11% опитаних заперечують вплив на їх переконання релігійної організації, до якої вони себе відносять; 6% – запевняють, що в їх релігійних організаціях політичні питання не обговорюються [210, с. 98]. У 2014 році, відповідно до даних соціальних досліджень 39% опитаних громадян відповіли, що формують свої політичні погляди поза впливом релігійної організації, тобто самостійно [210, с. 28]. Якщо розглянути за конфесійним поглядом, то зафіксовано, що вірні УГКЦ у 2013 році визначають вплив на свої політичні переконання, наступним чином: 13% – прислухаються до тих політичних думок та ідей, що пропагуються в їх релігійній організації, ще 7% – визнають, що на їхній політичний вибір частково впливає позиція релігійної організації [187, с. 33]. Цей факт дає можливість говорити про політичну ефективність діяльності УГКЦ в її не релігійній сфері.

Очевидно, що в цілому віруючі особи оцінюють вплив своєї релігійної організації на власні політичні погляди досить низькими показниками. Проте, на нашу думку, подібна оцінка впливу на погляди вірян не позбавлена чинника суб'єктивного сприйняття, а тому не є точним відображенням реальної ситуації. Як правило, коли на особу здійснюється вплив, особливо, якщо вона тривалий період часу є членом релігійної організації, ходить на служби і зустрічі, тобто постійно перебуває у потоці конкретної інформації, поглядів, ідей. То безперечно вона підпадає під цей вплив, а оскільки не покидає ряди даної релігійної організації, отже погоджується з почутими думками, і може вважати їх своїми. Потужність подібного впливу релігійної організації залежить від ступеня інтеграції індивіда з спільнотою частоти релігійних зібрань, від

політичної заангажованості релігійної організації, від її активності у громадській, соціальній та політичній сферах життя суспільства.

Діяльність релігійної організації в політичній площині визначена її розумінням своєї ролі в суспільстві та державі. Окрім роз'яснення ідеологічних моментів суспільного життя, окремі релігійні організації розвивають громадську активність вірян. Політична роль релігійних організацій в суспільстві проявляється у їх діяльності в напрямку підвищення знань та практичних навичок у суспільно-політичному житті. Події в країні в 2013-2015 роках підштовхують релігійні організації і надалі брати на себе виховання мирян у сфері політичної і громадської участі у житті суспільства. Прикладом такої виховної роботи виступає виданий в кінці 2014 року Комісією УГКЦ «Справедливість і мир» poradnik «Виховання мирян до суспільно-політичного життя», де в передмові Любомир (Гузар) наголошує на «необхідності кожного громадянина брати участь у розбудові «полісу» заради спільного блага, яке є орієнтиром для розвитку суспільства» [108]. Безперечно в основу документу покладено вчення євангелії, місії та покликання Церкви. Проте це видання розкриває такі питання як християнська концепція суспільно-політичного виховання, сфера суспільно-політичної діяльності, розуміння парафії як спільноти, яка виховує. Крім цього в документі йдеться про: необхідність суспільно-політичного виховання мирян, роль духовенства у суспільно-політичному вихованні, сфері культури, сім'ї, школи, праці, про духовний та культурний супровід державних службовців та інших важливих проблем [108]. Окрім вищезгаданих документів релігійними організаціями, зокрема УГКЦ та РКЦ, проводилась низка зустрічей та заходів з метою поширити інформацію щодо розвитку та зростання особистості. Наприклад, Комісія УГКЦ «Справедливість і мир» проводить науково-виховну діяльність серед української молоді для її формації в суспільно-політичному житті. Серед її проектів виокремимо започаткування діяльності місії «Відкритого університету» у травні та червні 2014 року. Зокрема, зустріч у грудні 2014 року у Львові відбулася у межах проекту Комісії «Лекторії соціальної доктрини

Церкви в парафіях Києво-Галицького архієпископства» на тему: «Духовні начала в основі зростання і розвитку особи та суспільства. Молитва. Солідарність» [209]; такі масштабні національні заходи по всій Україні як «Демократичні цінності в суспільстві», «Університетські діалоги», «Парафіяльні зустрічі», «Суспільні дні УГКЦ». Метою таких зустрічей є вироблення розуміння та вміння втілення в життя молоддю соціальної доктрини Церкви, виховання християнських цінностей, та залучення до активної участі у суспільно-політичних процесах. Навчання у «Вільному університеті» побудоване на відкритості для зацікавлених та на залученні фахівців України та із-за кордону в сферу соціального вчення Церкви із зосередженням на актуальних суспільних проблемах в Україні [1]. На заході «Відкритий Університет», що відбувся 22 травня 2014 року, голова Комісії УГКЦ «Справедливість і Мир», о. Олег Кобель обговорював з молоддю такі теми як: «Екологічний гріх та гріх хабарництва», «Громадянське суспільство, права людини та Соціальна доктрина Церкви». Під час зустрічі з молоддю було розкрито наступні політичні питання: поняття суспільної справедливості, християнський погляд на мир і війну, розуміння влади, суспільну відповідальність тощо. Папська рада «Справедливість і мир» виправдовує і вважає необхідним наявність державних збройних сил для забезпечення миру, а ті хто служать у збройних силах повинні захищати добро, істину і справедливість у світі» [109, с. 306], [107].

Очевидно, що активну роботу УГКЦ здійснює у напрямку розвитку громадянського суспільства в державі, виховання та інформування молодих його учасників на основі як християнських цінностей, так і демократичних засад в розвиненій сучасній державі. Глава УГКЦ Святослав Шевчук з цього приводу відмітив, що метою такої діяльності є здійснення «покликання ділитися соціальним вченням Церкви із суспільством, із усіма людьми нашого часу» [39]. Оскільки роль та участь Церкви у суспільстві пояснюється тим, що Церква це Мати і Вчитель для суспільства, як зазначають ієрархи церкви. І саме

цей факт, на їх думку, відповідає на питання, чому Церква була на Майдані [39].

Фактично проведення подібних освітніх, виховних та дозвілєвих заходів дає можливість церкві формувати політичну свідомість молоді. Спробами «достукатись» до старшого покоління і закріпити погляди молодшого щодо їх громадської активності, їх прав, є різного роду тексти, інтерв'ю, звернення, де авторитетні духовні особи озвучують свою виважену думку стосовно політичних реалій, які існують. Одним із прикладів таких промов є виступ Любомира Гузара, архиєпископа-емерита УГКЦ в ефірі «Радіо Марія», де він закликає протестувати проти кривди. Як приклад, кардинал розповідає, що розвинутих країнах, люди маніфестують, без зброї, у випадках коли з ними влада чинить несправедливо. Л. Гузар закликає і українців не соромитись, а голосно говорити про проблеми, а влада вирішує доцільність цих прохань. Також він зазначає про обов'язковість пояснень від влади щодо причин наявності та способи вирішення озвучених народом проблем, оскільки без пояснення ситуації, люди схиляються до думки про не потрібність утисків, високих тарифів на комунальні послуги чи високих податків тощо [44].

Окрім студентської молоді церква проводить просвітницьку роботу і в школах. Зокрема, Комісія УГКЦ «Справедливість і мир» реалізувала всеукраїнську акцію «Активний громадянин» в місті Сміла на Черкащині. Такий всеукраїнський конкурс школярських проектів проводиться для виховання в молодій людині високих моральних ідеалів, почуття любові до своєї Батьківщини, потреби служити їй [208]. Учасники конкурсу це школярі із різних шкіл, які обговорювали тему громадянської активності, лідерства та співпраці [1]. Завдання церков в суспільстві на думку С. Онищук визначається як прагнення до того, щоб віряни у своїх мирських справах керувались системою морально-етичних цінностей християнства, що в свою чергу веде до високої активності цих релігійних інститутів у суспільно-політичній сфері, як комунікативному просторі здійснення публічної політики [149].

Проведення подібних заходів є вкрай необхідним в Україні, оскільки сьогодні формується та виховується громадянське суспільство в державі. Проте відсутні дієві утворення, які б навчали і виховували у громадян потрібне розуміння соціально-політичної дійсності, навичок дій для розвитку і захисту своїх та суспільних інтересів на противагу державі. Сьогодні існує низка громадських організацій, але значна їх частина має на меті саме політичні цілі, тобто досягнення влади. Або є благодійні організації, які знову ж таки мають іншу мету – допомогти незахищеним та потребуючим, тощо. А цілеспрямовані, неполітичні, громадські структури, що дбатимуть саме про розвиток демократичних політичних та соціальних цінностей, поглядів в українському суспільстві лише починають розвиватись.

Починаючи з події 2013-2014 років і до сьогодні підвищилась соціальна та громадсько-політична роль та активність релігійних організацій. Виявом громадсько-політичної діяльності релігійних організацій проявляються також в участі у «Революції гідності», у Марші Миру в Києві поряд з рядовими активними громадянами, тощо.

Активною громадською позицією окремих представників релігійних організацій виступає діяльність муфтія ДУМУ «Умма» Саїда Ісмагілова, а саме його «протест проти дій існуючої в його рідному місті влади за допомогою соціальних мереж» [180]. Муфтії вважає, що його активна громадська діяльність і протест не може бути завершеним поки триває окупація Донецьку. Саїд Ісмагілов активну громадянську позицію називає своїм обов'язком [180]. Така активна громадська діяльність є прикладом для його вірян, і для співвітчизників, в цілому, активно відстоювати свою політичну позицію, не бути байдужим до долі власної країни, її території та населення.

Стосовно питання участі у «Революції гідності» чи активної громадської діяльності в суспільстві, то М. Паночко, Президент ВСЦХВС, зазначає, що «У нашій Церкві ми стараємося не нав'язувати своїх думок щодо подій у державі» [130], оскільки відповідно до вчень Біблії, церква не має агітувати за такі речі. Та все ж президент ВСЦХВС наголошує на праві людини висловлюватись і

діяти на власний розсуд. Також він нагадує про конституційне право на мирні зібрання, тому крім молитви, потрібно «висловлювати свою незгоду з неправдою та виступити проти насильства, займаючи розумну християнську позицію» [130]. За словами М. Паночка роль церкви полягає і у підбадьоренні людей, підтримці присутніх на Майдані.

Президент Української уніонної конференції звертаючись до Адвентистської церкви в Україні, щодо участі в політичних діях, зазначив про неучасть його Церкви в політичних акціях, оскільки її завданням є проповіді Євангелія миру. Президент УУК АСД В. Алексеєнко також відмітив, що «Кожен член церкви, в свою чергу, має право висловлювати свою особисту громадянську і політичну позицію», проте відмітив, що це право варто реалізувати відповідно до закону і поваги до особистості, «підключившись про репутацію Церкви та її добре ім'я» [148]. Пізніше у іншому зверненні, у пік подій на Майдані, В. Алексеєнко закликав та застерігав від імені Церкви своїх вірян не ставати учасником заходів, які можуть привести до розпалювання ворожнечі, бути толерантними до оточуючих, незалежно від їх ідеологічних, політичних або релігійних поглядів, не залишати образливих коментарів на форумах і в соціальних мережах, а перестерігати та закликати до мирного вирішення конфліктів, не брати участі у сумнівних акціях та заходах, що можуть заплямувати репутацію християнина й свідомого громадянина і Церкви [82].

Закликають не мовчати, а висловлювати свої погляди, протестувати мирно, коли порушуються права і закони, також і інші представники релігійних організацій. Так в кінці 2013 року та на початку 2014 року спробами вирішити конфлікт між протестувальниками і владними структурами, який переріс у революцію, стали дії, заклики, звернення до влади, до опозиційних політичних сил з проханням перейти до мирного переговорного вирішення проблеми і пропонували виступити посередником у переговорах. Такі дії ігнорувалися владою. Релігійні організації під час «Революції гідності» сприймалися владними структурами як безпосереднього учасника подій, на боці

протестувальників, про що свідчать згадані вище репресії щодо окремих з них з боку влади. Проте у всіх публічних переговорах, які відбувалися між владою і опозицією поряд з представниками громадськості і ЗМІ були присутні ієрархи релігійних організацій. Ці факти свідчать про впливовість і авторитет релігійних організацій в суспільстві, що дає можливість їм займати активну громадську позицію, а інколи і політичну, якщо питання стосується долі держави та народу. Подібні заклики та дії лідерів релігійних організацій, а також проведення різноманітних просвітницьких заходів спрямованих на розвиток громадянського суспільства, захисту своїх прав громадянами, безперечно впливає на позицію, думки та світогляд, а відповідно і дії вірян цих релігійних спільнот.

Висновки до третього розділу

Релігійні організації стають суб'єктами політичних процесів, оскільки можуть бути учасниками конкретного політичного процесу (виборів, учасниками політичних акцій, ініціаторами чи противниками політичного рішення тощо), або впливаючи на перебіг формування довготривалих політичних процесів (державотворення, націотворення, демократизація, функціонування політичної системи через вплив на її структурні елементи (політичні норми, політичну свідомість та культуру) тощо.

Під час аналізу сучасної практики впливу релігійних організацій на політичний процес виявлено певні тенденції. Серед релігійних організацій активно брали участь у виборчому процесі 2015 року на місцевих рівнях представники духовенства, священнослужителі УПЦ КП, УПЦ (МП), УАПЦ та УГКЦ. В агітаційних заходах під час виборів 2004 та 2012 років активно брали участь священнослужителі УПЦ (МП), УГКЦ, УПЦ КП. Це свідчить про політичну заангажованість священнослужителів окремих церков.

При аналізі звернень релігійних організацій з нагоди виборів та інших політичних питань в державі, виявлено, що в офіційній комунікації керівників релігійних організацій прослідковується нейтральна політична позиція та

просвітницький зміст текстів звернень. Зокрема, в них міститься інформація з роз'ясненням політичних норм, законів виборчого процесу, прив'язуючи їх порушення до порушень християнських норм, ролі і прав виборців і громадян, та інші демократичні ідеї. Прослідковується тенденція, що починаючи з 2013 року частота таких звернень змінена, а тематика значно розширена із охопленням низки політичних проблем в державі. Ще починаючи з 90-х років, однією з перших хто оприлюднював звернення до вірян були УГКЦ та УПЦ (МП), сьогодні ми спостерігаємо, що такі звернення публікують практично всі численні релігійні організації України, окремо від глави релігійної організації чи спільно від міжрелігійного об'єднання, а перелік нагод значно розширився в політичній та соціальній площині. Звернення від релігійних організацій тепер адресуються не лише суспільству в цілому, є й такі, що адресовані президенту, і саме щодо існуючих політичних проблем в державі, чи учасникам виборчого процесу (кандидата, працівника виборчих дільниць, правоохоронним органам, тощо). Очевидно, що зростає політична зацікавленість релігійних організацій, викликана довготривалими проблемами в напрямі демократичних змін в державі, та відповідно збільшуються їх спроби вплинути на політичні процеси в суспільстві.

В умовах війни релігійні організації взяли на себе виконання нової ролі в суспільстві. Вони проводять активну діяльність з початком військових дій на території України. Це і збір коштів на потреби військових, здійснення психологічної підтримки та інформатизації через військових капеланів, пояснення важливості і заклики до захисту територіальної цілісності держави, заходи для підняття військового та волонтерського духу тощо. Також з метою підняти бойовий дух військовослужбовців та волонтерів, що їх допомагають, релігійні організації вручають їм власні нагороди, ордена і подяки. Такі дії релігійних організацій також показують їх як представників громадянського суспільства, а не як суто релігійне об'єднання. В цілому риторика релігійних організацій із початком протестів в кінці 2013 року характеризувалася збільшенням повідомлень політичного змісту.

Релігійні організації, окрім співпраці з органами влади у сферах освіти, оборони, охорони здоров'я, закордонних справ, також домовилися про співпрацю (у напрямку популяризації та покращення іміджу України як європейського проекту й протидії російському вторгненню) з політичними силами (УПЦ КП та Європейська народна партія).

Аналіз сучасної практики УГКЦ свідчить про спрямування роботи релігійної організації в напрямку суспільно-політичного виховання вірян, збільшення ролі духовенства у суспільно-політичному вихованні, в сфері культури, сім'ї, школи, праці, а також залучення священнослужителів до духовного та культурного супроводу державних службовців тощо.

Діяльність релігійних організацій в суспільстві, які відповідно до ускладнення соціально-політичної ситуації в державі набувають все нових форм, спрямована вплинути на окремі політичні процеси в державі. Зазначена практика впливу має конструктивний і деструктивний характер. Конструктивний характер впливу реалізується у:

- висловлюваннях осуду кровопролиттю на «Євромайдані» у 2014 році, участь у круглих столах щодо врегулювання ситуації в державі та пропозиції виступити посередником у процесі переговорів влади і опозиції, з метою сприяти стабілізації і врегулюванні соціально-політичної кризи в державі; діяльності спрямованій на звільнення «політичних в'язнів» в Україні;
- комунікація та звернення релігійних організацій до зарубіжних політичних акторів часто має на меті не вирішення конкретної проблеми в державі, а інформування світової громадськості про стан справ та проблем в Україні. Сфера і характер обговорюваних питань на таких зустрічах свідчить про позиціонування релігійними організаціями себе як представника народу;
- турбота релігійних організацій про стан моралі в суспільстві;
- вивчення змісту комунікації представників релігійних організацій свідчить про популяризацію демократичних цінностей (відповідальність кожного громадянина, політична свобода) та активної громадської позиції, зокрема, у: УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, ДУМУ, Всеукраїнського Союзу Церков християн віри

евангельської-п'ятидесятників, Української уніонної конференції Адвентистської церкви в Україні. Глави зазначених релігійних організацій неодноразово висловлювались про право кожного висловлювати свою особисту громадянську і політичну позицію, та наголошують про реалізацію даного права в рамках закону України;

- спостерігається тенденція, збільшення громадської активності ВРЦіРО (Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій). Зокрема, на зустрічах з першими особами держави України все частіше предметом розмови є соціальні, економічні та політичні проблеми в державі. Подібні зустрічі та обговорювана тематика на них демонструють ВРЦіРО та релігійні організації її члени як представників і захисників інтересів громадянського суспільства. Так як раніше, до подій 2013-2014 років, зустрічі керівників гілок влади і релігійних об'єднань, мали на меті обговорити та посприяти вирішенню внутрішньо-релігійних проблем, проблем в релігійній сфері, саме з такою метою було створено у 1996 році ВРЦіРО;
- матеріальна допомога військовим на фронті, нагороди учасникам бойових дій, волонтерам, словесна, духовна підтримка у зверненнях до військових для підтримки їх військового духу, на фронті – військове капеланство для виконання ролі духівників і військових психологів; патріотична робота з вірянами.

Деструктивний характер впливу виражений у такій практиці діяльності релігійних організацій:

- висловлювання чи офіційні звернення релігійних організацій щодо політичних питань чи процесів в державі, які розділяють і релігійні організації і відповідно їх вірян на протилежні групи. Наприклад, два звернення з нагоди виборів ВРЦіРО та керівників християнських церков, що мали різний зміст (з політичним підтекстом), і підписантів, що фактично ділило релігійні організації на два табори підтримки різних кандидатів у президенти у 2004 році; висловлення поглядів релігійних організацій щодо зовнішньо-політичного курсу держави (ЄС, НАТО, Митний союз);

- позиція релігійних організацій та оцінка ними дій окремих своїх священнослужителів в питаннях підтримки анексії Криму та окупації територій на Сході держави (як приклад, співпраця священнослужителів УПЦ (МП) з терористичними організаціями на Сході України; пропаганда, роздача листівок житомирських і закарпатських священнослужителів на підтримку терористичних угруповань «Л/ДНР».

Сучасна діяльність релігійних організацій у межах політичного процесу виступає чинником стабілізації або запобігання кризових феноменів соціально-політичного середовища держави через реалізацію їх функцій легітимації та мобілізації. Прикладом легітимуючої функції є заява ВРЦіРО за підсумками зустрічі з Головою Верховної Ради, виконуючий обов'язки Президента України О.В. Турчиновим, в якій вона оголосила підтримку і визнання владі, що послужило фактом легітимації для нововстановленої влади.

Мобілізаційна функція релігійних організацій продемонстрована в таких прикладах: спроби мобілізувати громадськість для змін радянського світогляду; заклики та поради у зверненнях 2014 року офіційних представників релігійних організацій щодо участі у виборах (відповідальність виборців та кандидатів, членів комісій, проголосувати, викриття правопорушень під час виборів та застереження щодо них); заклики допомагати військовим; заклики до активної громадської позиції.

Релігійні організації та їх об'єднання намагаються впливати на прийняття політичних рішень, особливо якщо вони стосуються їх діяльності чи суперечать їх поглядам. Про ефективний вплив на рішення прийняті на користь і за вимогою чи проханням релігійних організацій свідчать: зміни у проекті Трудового кодексу, де не включили доповнення невичерпного переліку заборон дискримінації у трудових відносинах поняттям «сексуальна орієнтація», як і вимагали релігійні організації і ВРЦіРО; внесення змін до Податкового кодексу України від 6 жовтня 2016 року, відмінили норми, які зобов'язували релігійні організації платити податок за використання своїх коштів на добродійну діяльність. Такий вплив є наслідком застосування сукупності

інституціональних (офіційні звернення, робота в засіданнях робочих груп щодо законопроекту) і не інституціональних форм впливу (висловлювання коментарі в ЗМІ, неформальні зв'язки і спілкування з політиками).

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження, у якому здійснено аналіз участі релігійних організацій у політичний процес в Україні, дозволяє зробити наступні висновки:

Релігійні організації своєю діяльністю шляхом поширення цінностей, що виховують у віруючих активну соціальну та громадянську позицію, сприяють здійсненню демократичних процесів у державі, зокрема, розвитку громадянського суспільства.

1. Чинниками впливу релігійних організацій на політичний процес виступають: історичні (роль релігійних організацій у державі в минулому, формування законодавчої бази для регулювання сфери взаємодії держави і церкви); державно-церковні відносини (правові проблеми (законодавство, що регулює діяльність релігійних організацій, система державного контролю за діяльністю релігійних організацій, оподаткування релігійних організацій, реєстрація релігійних організацій), політичні чинники (неформальні зв'язки релігійних і політичних лідерів, вплив іноземних політичних і релігійних структур)); внутрішні проблеми релігійних організацій (відчуження церковного майна, наявність приміщень для здійснення релігійної практики, внутрішні конфлікти) та міжконфесійні конфлікти; діяльність релігійних організацій у соціальній, освітній, культурній сферах; релігійність населення (діяльність на території держави однієї чи кількох релігійних організацій, кількість вірян, рівень релігійності населення).

Релігійна організація – це добровільне об'єднання людей на основі домінуючих спільних світоглядних уявлень (що визначені віровченням) та форм відправлення культу (богослужіння, релігійна практика), окрема суспільна формація, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, структурованістю, узгодженістю та регламентованістю дій, взаємодій відносно автономних її частин, має власні ресурси, потреби та інтереси.

2. Реалії сьогодення спонукають релігійні інститути, як частину громадянського суспільства, до розширення своїх функцій, та, відповідно, активізації зовнішніх взаємодій з іншими підсистемами суспільства. Ця діяльність виявляється у соціально-політичній інтенціональності їх комунікації. Соціально-політична інтенціональність – це відповідна спрямованість комунікативних актів, яка проявляється у змісті інституціональних і неінституціональних форм впливу. Адже така спрямованість сьогодні властива майже кожному соціальному інституту. Не винятком є і релігійна сфера соціуму.

3. Релігійне духовенство користується авторитетом у своїх прихожан, тому погляди перших, з того чи іншого позарелігійного, соціального або навіть політичного питання мають неабиякий вплив на членів релігійної спільноти, а через соціальну взаємодію – і за її межами також. Про вплив релігійної організації доцільно говорити в контексті їх комунікативного середовища. Комунікативне середовище релігійних організацій ми розглядаємо як взаємовідносини між релігійними та іншими суспільними суб'єктами, в основі яких лежать комунікативні акти. Мають місце тенденції до розширення соціально-політичної інтенціональності в комунікації релігійних організацій, що змінює їх роль у становленні демократії за умов новітніх викликів.

Вплив релігійних організацій на суспільство реалізуються в межах релігійної комунікації. Релігійні організації можуть впливати на політичний процес через різні канали комунікації, де їх представники висловлюють та поширюють політичні, соціальні, правові ідеї, думки, позиції, оцінки, що відповідають їх соціальним вченням. Такі повідомлення в ЗМІ впливають на формування суспільної свідомості, зокрема, політичної свідомості віруючої особи, або інших членів аудиторії.

Впливовість повідомлень релігійної організації на свою аудиторію через ЗМІ визначають: 1) текст (змістовні характеристики: тема, проблематика), форма (інтерв'ю, коментар, доповідь); 2) приналежність до релігійної організації, конфесії, релігії та соціальний авторитет суб'єкта (того хто

представляє релігійну організацію); 3) характеристики аудиторії (читача, слухача, глядача, зацікавленість темою, його світогляд, освіта); 4) площадка виступу (місце і час).

Соціально-політична інтенціональність комунікації релігійних організацій проявляється у змісті інституціональних і неінституціональних форм впливу. До форми інституціонального впливу належать: робота офіційних представників релігійних організацій у конференціях і круглих столах, у роботі комісій, рад, робочих груп, присвячених політико-соціальної ситуації та проблемам в державі, організовані органами влади, органами місцевого самоврядування, політиками політичними партіями, громадськими організаціями; звернення та заяви офіційних представників релігійних організацій або міжконфесійних релігійних організацій щодо політичних питань та проблем в суспільстві; заклики офіційних представників релігійних організацій до активної громадської позиції, до захисту Батьківщини, до участі у виборчому процесі; вплив релігійних організацій на прийняття політичного рішення, захисту прав громадян чи їх спільнот; візити та зустрічі офіційних представників релігійних і міжрелігійних (ВРЦіРО) організацій з політичними лідерами та високопосадовцями України та зарубіжжя, та інформатизація міжнародної громадськості про стан справ в державі та позиції релігійних організацій; здійснення капеланської роботи, підтримка (моральна, матеріальна) релігійними організаціями військових та волонтерів у поєднанні з постійним вихованням патріотизму та національної ідеї; діяльність релігійних організацій спрямована на формування світогляду вірян, в тому числі політичного (наприклад, проведення соціальних та освітніх заходів та ініціатив релігійними організаціями щодо соціально-політичних проблем та питань в державі). Відповідно, до форм неінституціонального впливу належать: участь священнослужителів різних рівнів релігійної ієрархії у політичних процесах, що тривають в державі (вибори, мітинги, протести, революція); висловлювання, коментарі, інтерв'ю представників релігійних організацій стосовно політичних проблем в державі.

4. Основними засобами впливу релігійних організацій на політичний процес є: соціальний капітал, можливості використання різних каналів ЗМІ, співпраця з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, місіонерська та соціальна діяльність релігійних організацій, освітні програми та навчальні заклади, політичні ідеї соціальних вчень. Соціальний капітал є невід'ємною характеристикою діяльності релігійних організацій, а його наявність є основою для інтеграції людей довкола актуальних у суспільстві проблем, зокрема політичних. Співпраця з органами державної влади та органами місцевого самоврядування дає можливість релігійним організаціям брати участь і спостерігати за формуванням державної політики, аналізувати наявні проблеми та надавати пропозиції. Релігійні організації, пропонуючи суспільству свої освітні програми та навчальні заклади, прищеплюють своїм учням і студентам релігійні цінності та ідеї, зокрема соціально-політичні ідеї, що викладені їх у соціальних вченнях.

5. Характер впливу релігійних організацій на політичний процес можна поділити на прямий і непрямий. Доцільність такого поділу визначена змістовним характером впливу релігійних суб'єктів, темпоральністю, інтенціональністю, ступенем та масштабами впливу. В контексті такого розмежування, прямий вплив, реалізується через участь і розглядається як безпосереднє втручання (тією чи іншою мірою) в перебіг політичних процесів, або навіть участь в якості суб'єкта цих процесів. Відповідно, опосередкований – не передбачає прямого впливу та безпосередньої взаємодії з політичними суб'єктами, а впливає на них через культивування норм, правил поведінки, цінностей, переконань, які визначають світоглядні (політичні) орієнтири вірян. Опосередкований вплив релігійних організацій на політичний процес передбачає діяльність, спрямовану на формування моральних засад у суспільстві, здійснення соціальної діяльності, просвітницької та інших видів роботи, яка впливатиме на розвиток патріотизму, національної ідентичності, популяризації демократичних цінностей, формування громадянського суспільства. З'ясовано, що релігійні організації дбають про моральний стан

суспільства (виступаючи проти чи на підтримку відповідних політичних рішень), здійснюють просвітницьку роботу серед вірян.

б. Діяльність релігійних організацій у суспільстві спрямована впливати на окремі політичні процеси в державі, та, відповідно, має конструктивний і деструктивний характер такого впливу. Конструктивний характер впливу реалізується у: висловлюваннях осуду незаконним діям влади, оцінках дій і рішень влади та інших політичних суб'єктів; пропозиціях виступити посередником для врегулювання політичного конфлікту, політичної кризи державі; діяльності, спрямованій на захист прав людини, звільнення «політичних в'язнів»; комунікації релігійних організацій із зарубіжними політичними акторами з метою вирішення конкретної проблеми в державі та інформування світової громадськості про стан справ та проблем в Україні. Сфера і характер обговорюваних питань на таких зустрічах свідчать про позиціонування релігійними організаціями себе як представника народу; турботу релігійних організацій про стан моралі в суспільстві; комунікацію представників релігійних організацій з метою популяризації демократичних цінностей (відповідальність кожного громадянина, політична свобода) та активної громадської позиції, зокрема, у: УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, ДУМУ, Всеукраїнського Союзу Церков християн віри євангельської-п'ятидесятників, Української уніонної конференції Адвентистської церкви в Україні. Збільшення громадської активності ВРЦіРО, що проявляється через зустрічі з першими особами держави України з метою обговорити соціальні, економічні та політичні проблеми в державі; патріотична та просвітницька робота з вірянами; матеріальна допомога військовим на фронті, нагороди учасникам бойових дій, волонтерам, словесна, духовна підтримка у зверненнях до військових для підтримки їх військового духу, робота військових капеланів.

Деструктивний характер впливу виражений у такій практиці діяльності релігійних організацій: висловлювання чи офіційні звернення релігійних організацій щодо політичних питань чи процесів у державі, які розділяють і релігійні організації і, відповідно, їх вірян на протилежні групи; позиція

релігійних організацій та оцінка ними дій окремих священнослужителів у питаннях підтримки анексії Криму та окупації територій на Сході.

Сучасна діяльність релігійних організацій у межах політичного процесу виступає чинником стабілізації або запобігання кризових феноменів соціально-політичного середовищі держави через реалізацію їх функцій легітимації та мобілізації. Прикладом легітимуючої функції є заява ВРЦіРО за підсумками зустрічі з Головою Верховної Ради, в.о. Президента України О.В. Турчиновим, в якій вона оголосила підтримку і визнання владі, що послужило фактом легітимації для нововстановленої влади. Мобілізаційна функція релігійних організацій продемонстрована в таких прикладах: спроби мобілізувати громадськість для змін радянського світогляду; заклики до участі у виборах аргументовані демократичними цінностями (відповідальність виборців та кандидатів, членів комісій проголосувати, викриття правопорушень під час виборів та застереження щодо них).

Релігійні організації та їх об'єднання намагаються впливати на прийняття політичних рішень, особливо якщо вони стосуються їх діяльності чи суперечать їх поглядам. Про ефективний вплив на рішення, прийняті на користь і за вимогою чи проханням релігійних організацій свідчать: зміни у проекті Трудового кодексу, де не включили доповнення невичерпного переліку заборон дискримінації у трудових відносинах поняттям «сексуальна орієнтація», як це і вимагали релігійні організації і ВРЦіРО; внесення змін до Податкового кодексу України від 6 жовтня 2016 року, відмінили норми, які зобов'язували релігійні організації платити податок за використання своїх коштів на добродійну діяльність. Такий вплив є наслідком застосування сукупності інституціональних (офіційні звернення, робота в засіданнях робочих груп щодо законопроекту) і не інституціональних форм впливу (висловлювання, коментарі в ЗМІ, неформальні зв'язки і спілкування з політиками).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агеєв В. Протестантизм в Україні: причини популярності [Електронний ресурс] / В. Агеєв. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main /analitica/18547-protestantizm-v-ukrayini-prichini-populyarnosti.html>. – Назва з екрану.
2. «Активний громадянин» у місті Сміла на Черкащині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.ugcc.ua/news/aktivniy_gromadyanin_u_misti_smila_na_cherkashchini_72400.html. – Назва з екрану.
3. Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1519%3A1&catid=63%3Ava&Itemid=86&lang=uk. – Назва з екрану.
4. Академічне релігієзнавство : підручник для студентів вузів / [за наук. ред проф. А. Колодного]. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
5. Антонюк В. Якщо народ говорить правду, шукає справедливості, бажає позбавитися корупції, жити чесно – Церква мусить це підтримати [Електронний ресурс] / В. Антонюк. – Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3139%3Avalerj-antonjuk-yakshho-narod-govorit-pravdu-shuka-spravedlvost-bazha-pozbavitisya-korupcz-zhiti-chesno-czerkva-musit-cze-pdtrimati&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ua. – Назва з екрану.
6. Антошевський Т. Релігійні мас-медіа в Україні [Електронний ресурс] / Т. Антошнвський . – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/9808/. – Назва з екрану.
7. Архiepіскоп Любомир (Гузар): «Якщо влада не виконує своїх зобов'язань, тоді суспільство має не те, що право, а обов'язок змінити її» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=50001&name=reportage&_lang=ua&. – Назва з екрану.

8. Архієпископ Августин. «Православний погляд на війну і мир» [Електронний ресурс]: Виступ на Міжнародній конференції «Православні духовні цінності і сучасність», 21 березня 2003 р., м. Київ,. / МАУП, Міжнародний підготовчий інститут ім. А. Акаєва, – Режим доступу: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-277.html>. – Назва з екрану.

9. Бабій М. Державна політика щодо свободи совісті й релігій: сутність і практика [Електронний ресурс] / М. Бабій // Людина і світ – 2004 – № 3 – С.16-19. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=33252&name=lis_04_3&_lang=ua&. – Назва з екрану.

10. Балаклицький М. А. Публіцистика українських протестантів у книжковому форматі / М. А. Балаклицький // Вісник Харківської державної академії культури : збірник наукових праць / за заг. ред. В. М. Шейка. – Х., 2010. – Вип. 29. – С. 159-167.

11. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного [Електронний ресурс] А. Бова. – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html>. – Назва з екрану.

12. Бондаренко В.Д. Пріоритетні напрямки державно-церковної політики України / В. Д. Бондаренко // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні : наук. зб. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К.: VIP, 2001. – С. 7-12.

13. Бурдые П. Генезис и структура поля религии [Электронный ресурс] / П. Бурдые. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3039>. – Название с экрана

14. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60-74.

15. В Україні 260 представників духовенства мають посвідчення депутатів різних рівнів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/39328/. – Назва з екрану.

16. Васін М. Податкова пастка для релігійних організацій [Електронний ресурс] / М. Васін. – Режим доступу: <http://mvasin.org.ua/2016/05/1264>. – Назва з екрану.

17. Васін М. Чи виграє суспільство від ліквідації Комісії з захисту моралі? [Електронний ресурс] / М. Васін. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1203%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk. – Назва з екрану.

18. Введение в политологию: словарь-справочник / [сост. Г.Л. Купряшин, Т.П. Лебедева, Т.И. Марченко и др.; под ред. В. П. Пугачева]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 264 с.

19. Вебер М. Политика как призвание и профессия: [Электронный ресурс] / М. Вебер – Режим доступа: http://www.nir.ru/socio/articles/weber_politika.htm. – Название с экрана.

20. Вибори на Хмельниччині: партію экс-регіонала представляють священники УПЦ КП, УПЦ (МП) та пастор «Посольства Божого» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61416/. – Назва з екрану.

21. Вибори-2015: на Львівщині балотується понад 30 священників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61412/. – Назва з екрану.

22. Виговський Д. Суть політичного впливу як категорії політичної науки / Д. Виговський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – Вип. 19. – С. 62 – 66

23. Військове служіння в творіннях Святих Отців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kyiv-pravosl.info/2014/12/12/vijskove-sluzhinnya-v-tvorinnyah-svyatyh-ottsiv/>. – Назва з екрану.

24. Вілсон Б. Соціологія релігії / Б. Вілсон. – К.: Акта, 2002. – 343 с.

25. Віце-прем'єр Павло Розенко координуватиме релігійну політику Уряду [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1688%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрану.

26. Владика Борис Гудзяк і Мирослав Маринович в Брюсселі: «Україна може бути подувом свіжого повітря для ЄС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55798/. – Назва з екрану.

27. Власов В.И. Влияние и процесс [Электронный ресурс]: Монография / В.И. Власов / РГЭА – Ростов–н/Д, – 2000. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001096/>. – Название с экрана.

28. ВРЦіРО закликала світ зробити все можливе для збереження миру і територіальної цілісності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55556/. – Назва з екрану.

29. Всеукраїнська Рада Церков закликає віруючих брати участь в обороні Батьківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1506%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk. – Назва з екрану.

30. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій категорично засудила будь-які спроби сепаратизму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/auccro/55444/. – Назва з екрану.

31. Гаврілова Н., Кисельов О. Релігійність української молоді: раціональний вибір чи спонтанний крок? [Електронний ресурс] / Н. Гаврілова, О. Кисельов. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/10564-religijnist-ukrayinskoji-molodi-racionalnij-vibir-chi-spontannij-krok.html>. – Назва з екрану.

32. Гальченко С. Церковный скандал или госизмена: УПЦ (МП) юридически признала Крым частью России и передала ей две епархии [Электронный ресурс] С. Гальченко. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/politika/cerkovnyu-skandal-ili-gosizmena-upc-mp-yuridicheski->

priznala-krym-chastyu-rossii-i-peredala-ey-dve-eparhii-414611.html. – Название с экрана.

33. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб.: 8-ме вид. перероб. та доп. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 348 с.

34. Генеральний секретар ООН зустрівся з Главами українських Церков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55612/. – Назва з екрану.

35. Глава римо-католиків України закликав вірних проголосувати за тих, хто хоче взяти відповідальність за долю України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/58001/. – Назва з екрану.

36. Глава УГКЦ на Святій Землі закликав українців і росіян до миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/61102/. – Назва з екрану.

37. Глава УГКЦ обговорив із представниками МЗС Німеччини небезпеки і виклики, які стоять перед Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/61066/. – Назва з екрану.

38. Глава УГКЦ Святослав: Якщо не брати грошей у нечесних людей, Храм будуватиметься довше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/glava_ugkts_svyatoslav_yakshcho_ne_brati_groshey_u_nechesnih_lyudey_hram_buduvatimetsya_dovshe_2003256. – Назва з екрану.

39. Глава УГКЦ узяв участь у діалозі-форумі «Релігія, демократія і цінності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_vzyav_uchast_dialoziforumi_religiya_demokratiya_i_tsinnosti_72417.html. – Назва з екрану.

40. Глава УГКЦ: «Ми ніколи не брали жодних пожертв від влади, тому були і є вільними» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/interview/glava_ugkts_yakshcho_ne_brati_groshey_u_nechesnih_lyudey_hram_buduvatimetsya_dovshe_72453.html . – Назва з екрану.

41. Глави церков просять звільнити Юлію Тимошенко [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://batkivshchyna.com.ua/news/16162.html>. – Назва з екрану.

42. Главы церквей ищут на международной арене мирный выход из кризиса для Украины (ФОТО) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1349%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=ru. – Название с экрана.

43. Громадська рада МОН розгляне програму викладання християнської етики на підставі Євангелія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/church_and_school/66042/ – Назва з екрану.

44. Гузар Л. «Священники, які агітують у храмах – шкодять людям», – Блаженніший Любомир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarkhat.org.ua/svyaschenyky-yaki-ahituyut-u-hramah-shkodyat-lyudyam-blazhennishyj-lyubomyr/>. – Назва з екрану.

45. Гэллап Дж. Останутся ли жизнеспособными американские церкви в следующем столетии? [Електронний ресурс] Дж. Гэллап. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Life_church/Article/gell_ostli.php. – Название с экрана .

46. Декларація Помісного Собору УПЦ КП про негативне ставлення до гріха содомії (гомосексуалізму) і його пропаганди у суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svdh.dp.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1615:2015-07-28-12-22-47&catid=36:2011-12-26-14-58-31&Itemid=9. – Назва з екрану .

47. Декларація ювілейного помісного собору Української православної церкви київського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34099/. – Назва з екрану.

48. Делегація Всеукраїнської Ради Церков зустрілась з єврокомісаром Штефаном Фюле [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1184%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk. – Назва з екрану .

49. Демидов А. Основы политологии: учеб. Пособие / А. Демидов, А. Федосеев, – М.: Высш. шк., 1995. – 271 с.

50. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг, 2004. – № 4. – С. 99-111.

51. Дервішев Р. Чи суперечать вибори релігії? [Електронний ресурс] Р. Дервішев . – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/26959-chi-superechat-vibori-religiyi.html. – Назва з екрану.

52. Держава, Церква і ЗМІ України подбають про етичні стандарти в інтересах дітей [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2117%3Aderzhava-czerkvi-zm-ukrani-podbayut-pro-etichn-standarti-v-nteresax-dtej&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ua. – Назва з екрану.

53. Десять священників-кандидатів йдуть у депутати на Миколаївщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61476/. – Назва з екрану.

54. Деякі священники УПЦ (МП) порушують заборону і беруть участь у передвиборчій агітації [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/News/62497>. – Назва з екрану.

55. Джарвіс Д. Религия и религиоведение в государственных средних школах: современные подходы [Электронный ресурс]/ Д. Джарвіс // Журнал РЛ–инфо. Ру. – Режим доступа: <http://www.mhs548.ru/2/10/page6.php>. – Название с экрана.

56. Джон Керрі відзначив величезну миротворчу роль українських Церков під час Революції гідності [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55579/ – Назва з екрану.

57. До місцевих рад у двох областях балотуються 68 священників [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/42638>. – Назва з екрану.

58. До першої п'ятірки моральних авторитетів України увійшли два єпископи УГКЦ і віце-ректор УКУ [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/60903/. – Назва з екрану.

59. Довженко М. Політичне Різдво і страсті за собором. головні релігійні теми січня 2013-го у фокусі світських ЗМІ / М. Довженко [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/51201/. – Назва з екрану.

60. Довіра соціальним інституціям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1> – Назва з екрану.

61. Друзенко Г. Подія року 2005 у державно-релігійних взаєминах: юридичний аналіз / Г. Друзенко [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=8768&name=analytic&_lang=ua&. – Назва з екрану.

62. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі (уривок) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.xic.com.ua/cerkva-pro/7-polityka/30-dushpastyrska-konstytucija-pro-cerkvu-v-suchasnomu-sviti>. – Назва з екрану.

63. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии / Э. Дюркгейм // Мистика. Наука. Религия. Классики мирового религиоведения. Антология. – М. Канон+, 1998. – 432 с.

64. Експерти не погоджуються з заявою Мінкульту про порушення УГКЦ релігійної діяльності [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/24517-eksperti-ne-pogodzhuyutsya-z-zayavoyu-minkultu-pro-porushennya-ugkc-religijnoyi-diyalnosti.html>.– Назва з екрану.
65. Євангельські християни: відбувається деградація суспільства [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/599407-evangelski-hristiyani-vidbuvaetsya-degradatsiya-suspilstva.html>.– Назва з екрану.
66. Єленський В. Жовтень: про списки і сподівання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/vyelenskyi_column/38715/.– Назва з екрану.
67. Єпископи УГКЦ подякували «воїнам Божої правди і справедливості» за захист Батьківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/faith_and_weapon/61024/. – Назва з екрану.
68. Єпископи УПЦ в США закликали весь світ стійко підтримати Україну у ці загрозові часи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/ukrainians_outside_of_Ukraine/55588/. – Назва з екрану.
69. Єрархи українських Церков запевнили в Брюсселі, що бачать майбутнє України в колі вільних європейських народів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/5385/. – Назва з екрану.
70. Желновакова М.Ф. Система внешних религиозных коммуникаций в России [Электронний ресурс] / М.Ф. Желновакова // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3: Режим доступу: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9389>. – Назва с екрана.
71. З понеділка на першому національному виходитиме релігійна програма «Вічне» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religion_in_massmedia/59447/. – Назва з екрану.

72. Закарпатський священик закликав молитися за терористичні «республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ednist.info/news/38472>. – Назва з екрану.

73. Заклик до добровільної відмови від терористичної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/ru/news/patriarkh/7374-tebe-chekayut-vdoma.html>. – Назва з екрану.

74. Звернення Блаженнішого Любомира до всіх людей доброї волі з нагоди президентських виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/34080/. – Назва з екрану.

75. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до українського народу напередодні виборів Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33534/. – Назва з екрану.

76. Звернення Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій з нагоди виборів до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://josafat-kr.org.ua/2014/10/22/звернення-всеукраїнської-ради-церко-2/>. – Назва з екрану.

77. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про обов'язок допомоги у захисті Батьківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1506%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk. – Назва з екрану.

78. Звернення глав євангельських протестантських Церков України з нагоди виборів Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chve.org.ua/news/union/863-zvernennyarepcu>. – Назва з екрану.

79. Звернення до євангельських церков України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2955%3Ashho-vdpovst-czerkva-na-viklik-majdanu&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ua. – Назва з екрану.

80. Звернення до кандидатів у президенти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umma.in.ua/?p=1348>. – Назва з екрану.

81. Звернення до церков ВСЦ ЄХБ напередодні виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3093%3Azvernennya-do-czerkov-vscz-xb-naperedodn-viborv&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ru. – Назва з екрану.

82. Звернення Керівника Церкви адвентистів сьомого дня у зв'язку з політичними подіями в Україні 21 січня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.adventist.org.ua/article/alekseenko_2014jan_obraschenie/. – Назва з екрану.

83. Звернення керівників християнських Церков України до співгромадян напередодні повторного голосування 26 грудня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33538/. – Назва з екрану.

84. Звернення керівників християнських Церков України до співгромадян напередодні другого туру виборів президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33535/. – Назва з екрану.

85. Звернення керівників християнських Церков України до українського народу з приводу виборів Глави Української держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33533/. – Назва з екрану.

86. Звернення муфтія ДУМУ «Умма» до мусульман напередодні виборів 26 жовтня [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://umma.in.ua/?p=1977>. – Назва з екрану.

87. Звернення Ради Євангельських Протестантських Церков України з нагоди виборів до Верховної Ради України [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3236%3Azvernennya-do-czerkov-z-nagodi-viborv-do-parlamentu&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ua. – Назва з екрану.

88. Звернення Священного Синоду до співвітчизників з нагоди виборів Президента України [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.gradleva.com/?info=1493>. – Назва з екрану.

89. Звернення Синоду УГКЦ до вірних та всіх громадян України з нагоди Президентських виборів [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://osbm.lutsk.ua/news/main/zvernennya-synodu-ugkts-do-virnykh-ta-vsikh-gromadyan-ukrainy-z-nagody-prezydentskykh-vyboriv/>. – Назва з екрану.

90. Здіорук С., Токман В. Соціальна діяльність церков та релігійних організацій в Україні посилення [Електронний ресурс] С. Здіорук, В. Токман: Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/9.htm>. – Назва з екрану.

91. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI ст. / С.І. Здіорук. : Монографія. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.

92. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.

93. Интернет-версия издания: Новая философская энциклопедия: в 4 т. [Электронный ресурс]: / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. Научно-ред. совета В. С. Степин. – М.: Мысль, 2000–2001. – / 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010. – Режим доступу: <http://iph.ras.ru/elib/2571.html>. – Название с экрана.

94. Ихсан // Исламская энциклопедия: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://islamist.ru/ихсан/>. – Назва с экрана.

95. Інструкція про поведінку священнослужителів УГКЦ під час політичних виборчих кампаній [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/56012/. – Назва з екрану.

96. Інформаційний звіт «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно–конфесійних відносин в Україні» (за 2008 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irs.in.ua/index.php>

?option=com_content&view=article&id=172%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79
&lang=uk. – Назва з екрану.

97. Інформація про ВРЦіРО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/council/info>. – Назва з екрану.

98. Казанова Х. Украина – единственная страна в Европе, где все религии имеют равные права и конкурируют друг с другом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1253:1&catid=62:interv&Itemid=85&lang=ru. – Название с экрана

99. Кальниш Ю.Г. Пріоритетні напрямки, шляхи реалізації і перспективи державної політики України в галузі релігійно-церковного життя : автореф. дис. канд. наук з держ. / Ю.Г. Кальниш ; Управління : 25.00.01; Українська академія держ. управління при Президентові України. – К., 2001. – 18 с. – Електронний аналог друк. вид.: режим доступу: <http://dissert.com.ua/contents/16620.html>.

100. Каневский К.Г. Социальная доктрина Католической Церкви [Электронный ресурс] / К.Г. Каневский // Российская юстиция. – 2003. – № 4: Режим доступа: <http://www.sova-center.ru/religion/publications/2003/12/d1475/>. – Название с экрана.

101. Каплюк Г., Блохтур А. «Главком» 2010 Чому священники ідуть у владу? [Електронний ресурс] / Г. Каплюк, А. Блохтур. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/1965.html>. – Назва з екрану.

102. Категории политической науки / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД РФ «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 656 с.

103. Києві розпочав мовлення перший католицький телеканал EWTN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religious_media_and_Internet/45866/. – Назва з екрану.

104. Київський патріархат нагородив Коломойського медаллю «За жертвовність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://espreso.tv/news/2015/03/28/kyyivskyu_patriarkhat_nahorodyv_kolomoyskoho_medallyu_quotza_zhertovnistquot. – Назва з екрану.

105. Кирюшко М. Основні принципи соціально-політичного вчення ісламу в контексті відновлення політичного життя мусульман в Україні: [Електронний ресурс] М. Кирюшко. – Режим доступу: <http://politolog.at.ua/load/3-1-0-1>. – Назва з екрану.

106. Кияк М.Т. Порівняльний аналіз соціальних доктрин ісламу та Римокатолицької церкви: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.11 / М.Т. Кияк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 18 с. – Електронний аналог друк. вид.: режим доступу: <http://referatu.com.ua/referats/7569/176106/?page=0>.

107. Комісія Справедливість і Мир розпочинає проект «Відкритий університет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/vidkritiy-universitet-rozpochav-diyalnist-na-striyshchini>. – Назва з екрану.

108. Комісія УГКЦ справедливість і мир видала поради для мирян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/komisiya-ugkc-spravedlivist-i-mir-vidala-poradnik-dlya-miryana>. – Назва з екрану.

109. Компедіум соціальної доктрини католицької церкви. – Київ: Кайрос, 2008. – 549 с

110. Комюніке круглого столу Церков і релігійних організацій України та Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3209%3Akomyunike-kruglogo-stolu-czerkov-relgijnix-organizaczj-ukrani-ta-ros&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ua. – Назва з екрану.

111. Конституционное право. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – М.: Норма. С.А. Авакьян. 2001. – Режим доступа: http://constitutional_law.academic.ru/847/ПОЛИТИЧЕСКАЯ_ЖИЗНЬ. – Название с экрана.

112. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>. – Назва з екрану
113. Конференція Європейських Церков підтримала Україну в прагненні суверенітету та цілісності [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1400%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk – Назва з екрану.
114. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. 2001. – № 3. – С. 120-139: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://skabber.nir.com.ua/files/Социальный%20капитал.pdf>. – Название с экрана
115. Кримські татари пропонують УПЦ КП свої мечеті для Богослужінь у разі потреби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/news/2014/03/28/26365>. – Назва з екрану.
116. Кузнецов Ю. Психологи для учасників АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://army.unian.ua/998082-psihologi-dlya-uchasnikiv-ato.html>. — Назва з екрану.
117. Кукуруз О.В. Інституційні механізми запобігання дискримінації за релігійною ознакою в Україні / О.В. Кукуруз / Вісник НАКККіМ № 3, 2014. – С. 281-285
118. Лавриш Ю. Комунікаційний трикутник «Церква-влада-Євромайдан»: полілог у контексті новомедійного дискурсу [Електронний ресурс] / Ю. Лавриш. – Режим доступу: <http://novomedia.ua/node/1774>. – Назва з екрану.
119. Лист єпископа Станіслава Широкоградюка до Петра Порошенка: повний текст [Електронний ре-урс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2015/06/136281>. – Назва з екрану.
120. Лідер фракції «Батьківщина» Арсеній Яценюк вимагає відставки керівництва Міністерства культури за погрози УГКЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/24504-lider

frakciji-batkivshhina-arsenij-yacenyuk-vimagaye-vidstavki-kerivnictva-ministerstva-kulturi-za-pogrozi-ugkc.html. – Назва з екрану.

121. Лукасик Я. Християнське коріння патріотизму [Електронний ресурс] / Я. Лукасик. – Режим доступу: http://www.blag.org.ua/2tserkva_i_sypilstvo/2012_4_18.html. – Назва з екрану.

122. Мелешкина Е. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Е. Мелешкина. – Издательство: Инфра–М; Весь мир, 2001. – 304 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001092/st000.shtml>. – Название с экрана.

123. Мечковская Н.Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура: Курс лекцій / Н.Б. Мечковская. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 594с.

124. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов / Н.Б. Мечковская – М.: Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.

125. Мид У.Р. Божья страна? Божья страна? [Электронный ресурс] / У.Р. Мид // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/22/6338.html>. – Название с экрана

126. Минкульт угрожает УГКЦ судом из-за богослужений на Майдане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/minkult-ugrozhayet-ugkc-sudom-iz-za-bogosluzheniy-na-maydane-136517_.html. – Название с экрана.

127. Минкульт угрожал греко-католикам судом по просьбе СБУ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/minkult-ugrozhal-greko-katolikam-sudom-po-prosbe-sbu-136695_.html. – Название с экрана.

128. Митрополит УПЦ (МП) благословив на інавгурації «Главу» «Луганської Народної Республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/58149/. – Назва з екрану.

129. Митрополит УПЦ (МП) благословил священника духовно окормлять боевиков «ДНР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://risu.org.ua/ru/index/all_news/community/religion_and_policy/61309/. – Назва з екрану.

130. Михайло Паночко про Євромайдан: «Це не протистояння між політиками, а сутичка правди з неправдою» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chve.org.ua/news/presa-pro-nas/788-risu-panochko-maydan>. – Назва з екрану.

131. Міністерство культури України погрожує припинити реєстрацію УГКЦ через присутність священників на Євромайдані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ugcc-yalta.org.ua/2014/01/13/13-01-2014-r-b-ministerstvo-kultury-ukrajiny-pohrozhuje-prypynyty-rejestratsiyu-uhkts-cherez-prysutnist-svyaschenykyv-na-evromajdani/>. – Назва з екрану.

132. Мінкульт попросив УПЦ (МП) забрати свої представництва з окупованого Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/61213/. – Назва з екрану.

133. Місцєблюститєль Предстоятеля УПЦ попросив Путіна запобігти розділенню України і Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55538/. – Назва з екрану.

134. Мобілізувати громадськість для зміни радянських стереотипів закликав Глава УГКЦ в Крилосі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/mobilizuvati-gromadskist-dlya-zmini-radyanskih-stereotipiv-zaklikav-glava-ukgc-v-krilosi>. – Назва з екрану.

135. Мороз В. До обласної та районних рад на Закарпатті йдуть п'ятеро священників [Електронний ресурс] В. Мороз. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61438/. – Назва з екрану.

136. Мороз В. На Рівненщині на вибори йдуть понад 30 священників, двоє благочинних і один єпископ [Електронний ресурс] В. Мороз. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/journalistic_investigations/61451/. – Назва з екрану.

137. Мороз В. Найважча та чи не найкраща. Демократія у вченні Церкви [Електронний ресурс] В. Мороз. – Режим доступу: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/najvazhcha-ta-chy-ne-najkrascha-demokratiya-u-vchenni-tserkvy/>. – Назва з екрану.

138. Мороз В. Специфіка української ідентичності та УГКЦ у сучасний період: спроба осмислення / В. Мороз // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. I. – С. 138-142.

139. Музичко О. Політизація релігії на півдні України: сучасний стан проблеми та шляхи її розв'язання [Електронний ресурс] О. Музичко. – Режим доступу: <http://www.newsru.com/religy/04jul2006/odessa.html>. – Назва з екрану.

140. Муфтії Духовного управління мусульман України порівняв «Новоросію» з ІДІЛом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/news/165379.muftiy-duhovnogo-upravleniya-musulman-ukraini-sravnil-novorossiyyu-s-igilom.uk>. – Назва з екрану.

141. На Дніпропетровщині участь у виборах беруть 10 священнослужителів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61478/. – Назва з екрану.

142. На Житомирщині СБУ оголосила двом священникам застереження за антиукраїнську пропаганду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/145440>. – Назва з екрану.

143. На Івано-Франківщині депутатами хочуть стати 19 священників (оновлено) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61432. – Назва з екрану.

144. На молитву за мир в Україні прийшли всі церкви, крім Московського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://tsn.ua/ukrayina/na-molitvu-za-mir-v-ukrayini-priyshli-vs-i-cerkvi-krim-moskovskogo-patriarhatu-510799.html>. – Назва з екрану.

145. Наказ МОЗ про створення Громадської ради при МОЗ України з питань співпраці з ВРЦіРО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/71-nakaz-moz-pro-stvorenniya-gromadskoyi-rady-pry-moz-ukrayiny-z-pytan-zpivpraci-z-vrciro>. – Назва з екрану.

146. Новакова О.В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку / О.В. Новакова: Навчальний посібник. – Луганськ, 2010, – 241 с.

147. Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/1240.html>. – Название с экрана.

148. Норвежский политик-священнослужитель призвал религиозных лидеров Украины к миротворческой роли в обществе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/61290/. – Название с экрана.

149. Онищук С.В. Роль церкви у процесі становлення громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] С.В. Онищук. – Режим доступу: <http://derjava2014.blogspot.com/p/2.html>. – Назва з екрану.

150. Оновлено склад та обрано голову Громадської ради при Мінкультури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1451%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрану.

151. Осиповський С.М. Формування моделі державно-церковних відношень в Україні : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / С.М. Осиповський ; Тавр. нац. Ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 17 с.

152. Основи соціальної концепції Української православної церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.scribd.com/fullscreen/28004295?access_key=key-1tmrtxcej3i0cqo5cw8t. – Назва з екрану.

153. Парламент вирішив не вказувати у Трудовому кодексі проблематику сексуальної орієнтації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1621%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрану.

154. Патнем Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки [Електронний ресурс] / Р. Патнем. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/putnem.htm>. – Назва з екрану

155. Патнем Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнем // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 4. — С. 12-16.

156. Патнем Р. Щоб демократія спрацювала. Громадянські традиції в сучасній Італії [Електронний ресурс] / Р. Патнем. – М., 1996. С. 214-215. – Режим доступу: http://www.msps.ru/libr/pub/putnam_rv.html. – Назва з екрану.

157. Патріарх Варфоломій після кровопролиття закликав українців будь-якою ціною обрати діалог замість розбрату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55423/ – Назва з екрану.

158. Патріарх Філарет відмовився від нагороди Януковича через події в Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/news/2014/01/22/252729_patriarh_filaret_otkazalsya.html. – Назва з екрану.

159. Патріарх Філарет закликав ООН, ОБСЄ та світ визнати ЛНР та ДНР терористичними організаціями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/5877/. – Назва з екрану.

160. Патріарх Філарет нагородив бійців батальйону Національної гвардії імені Кульчицького та «Правого сектору» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/faith_and_weapon/59452/. – Назва з екрану.

161. Патріарх Філарет написав лист до суду на підтримку заарештованого свободівця [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/61123/. –

Назва з екрану.

162. Патріарх Філарет під час візиту на Прикарпаття розповів що думає про війну в Україні та об'єднання з УАПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc_kp/60463/. – Назва з екрану.

163. Перевізій В. Церква і вибори: хроніка «помаранчевої» революції / В. Перевізій // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С. 80-90

164. Петрик В.М. Основні напрями та механізми вдосконалення державно–церковних відносин у контексті захисту національної безпеки України (на прикладі новітніх релігійних організацій) / В.М. Пектрик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=4&c=360>. – Назва з екрану.

165. Питання Міністерства юстиції України: Указ Президента України від 20 квітня 2005 року № 701/2005 / Президент України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.guds.gov.ua/control/ru/publish/article. – Назва з екрану.

166. Покарали священників, які «поранили» Церкву виборчою агітацією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/ukraine/121304>. – Назва з екрану.

167. Политика и религия // Политическая наука: Науч. журн. /РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки; Росс. ассоц. полит. науки; Ред. кол.: Мелешкина Е.Ю. (гл. ред.) и др.. – М., 2013. – №2: Религия и политика / Ред.-сост. Кудряшова И.В. – 308 с.

168. Політологічний словник [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://subject.com.ua/political/dict/index.html>. – Назва з екрану.

169. Політологія. Навчальний посібник / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін. За ред. Ф. М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2004.– 776 с.

170. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Ф.М. Кирилюк, А.Є. Конверський, В.Ф. Цвих, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін. – К.: Центр навч. літератури, 2004. – 697 с

171. Політологія: курс лекцій [Електронний ресурс] Навчальний посібник / Тернопіль, 2004. – 236 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-75.html>. – Назва з екрану.

172. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki/2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/>. – Назва з екрану.

173. Предстоятелі УПЦ КП і УГКЦ зустрілися з віце-президентом США і конгресменами: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/24814-predstoyateli-upc-kp-i-ugkc-zustrilisya-z-vice-prezidentom-ssha-i-kongresmenami.html. – Назва з екрану.

174. Про вивчення курсів духовно-морального спрямування у 2013/ 2014 навчальному році № 1/9–324 від 16.05.13 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35943/. – Назва з екрану.

175. Про свободу совісті та релігійні організації. Верховна Рада УРСР; Закон від 23.04.1991 № 987-ХІІ, чинний [Електронний ресурс]. // Верховна Рада України офіційний веб–портал. – Режим доступу до закону: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>. – Назва з екрану.

176. Про створення при Міністерстві освіти і науки України громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_3e/pg_gnwnwm.htm. – Назва з екрану.

177. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию: Учебник для вузов / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – 4-е изд., перероб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 477с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://drive.google.com/file/d/0Bw_f54pvrxEtdnpWbzJEUXJMRjg/edit. – Название с экрана.

178. Рада Церков закликала Президента до реформи правосуддя і боротьби з корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1684%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрану.

179. Разделение и взаимодействие религия и политика в США (интервью с Кеннетом Д. Уолдом) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bigpi.biysk.ru/aaa/VSE/society/rjart7h.htm>. – Название с экрана

180. Райана Вольга Черних Мусульмани і Майдан [Електронний ресурс] / Райана Вольга Черних. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/musulmani-i-maydan>. – Назва з екрану.

181. Рекомендація ПАРЄ № 1556 (2002) «Релігія і зміни у Центральній та Східній Європі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=93%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=ru. – Назва з екрану.

182. Релігієзнавчий словник / Інститут філософії Відділення НАН України релігієзнавства / під ред. А. Колодний., Б. Лобовик. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392с.

183. Релігійні діячі звернулися до Президента США про гуманітарну допомогу Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1623%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрану.

184. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/>. – Назва з екрану.

185. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/>. – Назва з екрану.

186. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/>. – Назва з екрану.

187. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин [Електронний ресурс] Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?». – К.: Центр Разумкова. – 2013. – 76 с. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/files/publications/2013.04.23_Razumkov_Center__Religion_and_Authority_irs.in.ua.pdf. – Назва з екрану.

188. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква / М. Рибачук [Електронний ресурс] // Інтернет-сайт ЧДУ імені Петра Могили. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchniku/21/4.pdf>. – Назва з екрана

189. Робберс Г. Государство и религии в Европейском Союзе / Г. Робберс // Государства и религии в Европейском Союзе / Под редакцией М.А. Воскресенского, А.А. Красикова, Р.Н. Лункина, Р.А. Подопригоры, Л.С. Симкина и И.А. Шалобиной. – М.: Институт Европы РАН, ТЦ Юнеско, 2009. – С. 702-714.

190. Романова Е. В. Особенности коммуникативного взаимодействия органов государственной власти и религиозных организаций / Е. В. Романова // Известия Алтайского государственного университета. – 2009. – № 4–4. – С. 304-306.

191. Російська православна церква дозволила священникам брати участь у виборах. Для захисту її інтересів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/7854>. – Назва з екрану.

192. РПЦ і УПЦ (МП) забезпечують російськими підручниками школи в «ДНР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/60949/. – Назва з екрану.

193. РПЦ работает в Украине как политическая сила – эксперт 4 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/rpc-rabotaet-v-ukraine-kak-politicheskaya-sila-ekspert-168786_.html. – Назва з екрану.

194. Саган О. Формування нової парадигми державно-церковних відносин у нових реаліях пост-майданівської України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/25232-formuvannya>

novoyi-paradigmi-derzhavno-cerkovnix-vidnosin-u-novix-realiyah-post-majdanivskoyi-ukrayini.html. – Назва з екрану.

195. Саган О.Н. Моделі державно-церковних взаємин в світовій історичній ретроспективі / О.Н. Саган //Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України / В.Д. Бондаренко (голов. ред.), А.М. Колодний (голов. ред.). – К.: VIP, 2001. – С. 63 – 68.

196. Священик УПЦ (МП) освятив пам'ятник «жертвам українських карателів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61230/. – Назва з екрану.

197. Священики УГКЦ отримали інструкцію на вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?svyashheniki_ugkts_otrimali_instruktsiyu_na_vibori&objectId=1306151. – Назва з екрану.

198. Священник УГКЦ балотувався від Радикальної партії Ляшка як само висуванець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/42334>. – Назва з екрану.

199. Системні чинники взаємодії політики і управління : наук. розробка / авт. кол.: В.А. Ребкало, Е.А. Афонін, В.А. Шахов та ін.; за заг. ред. В.А. Ребкала, В. А. Шахова. – К.: НАДУ, 2010. – 40 с.

200. Соціальна Доктрина ВРХЦ [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://umrada.org/69-dokumenti-dlya-sotsialnogo-manifestu/127-sotsialna-doktrina-vrkhts>. – Назва з екрану

201. Социальное партнерство государства и религиозных организаций. Монография / В. И. Якунин, С. С. Сулакшин, В. В. Симонов, В. Э. Багдасарян, М. В. Вилисов . – М.: Научный эксперт, 2009. – 232 с.

202. Сторчак В.М. Религиозные институты и религиозные институции: к вопросу о разграничении понятий / В. М. Сторчак, О. І. Антонова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.religiopolis.org/documents/3415-vm-storchak-oi-antonova-religioznye-instituty-i-religioznye-institutsii-k->

voprosu-o-razgranichenii-ponjatij-moskva-uzkoe-sentjabr-2011.html. – Название с экрана.

203. Тейяр де Шарден П. Божественная Среда : [Пер. с фр.] / П. Тейяр де Шарден. – Москва : Гнозис, 1994. – 208 с.

204. Титаренко В. Формування громадянського суспільства в сьогоденній Україні: роль релігійного фактору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56318/. – Назва з екрану.

205. Ткач О.І. Стратегії політичної модернізації країн Латинської Америки : дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 / О.І. Ткач ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 428 с.

206. Турій О. Церква і вибори: уроки 2004 року [Електронний ресурс] О. Турій. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/33861/. – Назва з екрану.

207. У Київській Патріархії з подивом сприйняли реакцію керівництва УПЦ (МП) на підписання Меморандуму у Рівному [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/58223/. – Назва з екрану.

208. У червні оголосять переможців конкурсу «Активний громадянин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/news/u_chervni_ogolosyat_peremozhtsiv_konkursu_aktivniy_gromadyanin_70566.html. – Назва з екрану.

209. УГКЦ У Львові говорили про духовні начала зростання і розвитку особи та суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/news/u_lvovi_govorili_pro_duhovni_nachala_zrostannya_i_rozvitku_osobi_ta_suspilstva_72381.html. – Назва з екрану.

210. Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і Церква (інформаційні матеріали) [Електронний ресурс] // . – К.: Видавництво «Заповіт», 2014. – С. 1-112. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/2014_Khyga_Religiya_5nnn_site.pdf . – Назва з екрану.

211. Українські релігійні діячі обговорили з президентом Європейської Ради ван Ромпеем питання євроінтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2013/10/ukrainian-churches-van-rompuu/>. – Назва з екрану.

212. УПЦ (МП) в «ДНР» перешла на рубли и повысила расценки на обряды – ИС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/upc-mp-v-dnr-pereshla-na-rubli-i-povysila-rascenki-na-obryady-is-191163_.html. – Название с экрана.

213. УПЦ (МП) готове стати посередником між владою та опозицією [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://7days-ua.com/news/upcs-mp-hotove-staty-poserednykom-mizh-vladoyu-ta-opozytsijeyu/>. – Назва з екрану.

214. УПЦ (МП) нагородила орденом волонтерку за допомогу бійцям АТО [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/59733/. – Назва з екрану.

215. УПЦ (МП) передала свои крымские епархии РПЦ – СМИ [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/upc-mp-peredala-svoi-krymskie-eparhii-rpc-smi-169251_.html. – Назва з екрану.

216. УПЦ (МП) рекомендовали думать не о роли «объединителя страны», а о выживании [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/upc-mp-rekomendovali-dumat-ne-o-rol-i-obedinitelya-strany-a-o-vyzhivanii-176124_.html. – Назва з екрану.

217. Федорова М. В. Религиозная коммуникация: сущность и специфика современного состояния / М. В. Федорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/religioznaya-kommunikatsiya-suschnost-i-spetsifika-sovremennogo-sostoyaniya>. – Название с экрана.

218. Филатов С. Традиционные религии, «русская цивилизация» и суверенная демократия / С. Филатов // Религия и конфликт / под ред. А. Малашенко и С. Филатова; Моск.Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 15-46.

219. Филина Н. В. Основные направления и формы деятельности религиозных организаций в социальной сфере / Н. В. Филина // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2006. – № 10 Октябрь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2013/polit12.html>. – Название с экрана.

220. Филипчук С. Інформаційна політика українських християнських церков / С. Филипчук // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». Випуск 1. – 2009. – С. 244-255

221. Филипчук С. Сфери суспільно-політичної діяльності нового покоління протестантів України / С. Филипчук [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=262>. – Назва з екрану.

222. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов.. – М.: Советская энциклопедия. 1983. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru>. – Название с экрана.

223. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма [Под общ. ред. М. Колопотина]. М.: Издательство «АСТ», 2004. – 730 с:

224. Хома Н. М Підходи до розуміння категорії «соціальний капітал» у політичній науці [Електронний ресурс] / Н. М Хома // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 145/2013. Серія: Політологія. – Севастополь, 2013. Теорія і методологія політичної науки С. 35-38. – Режим доступу: http://fsn.fhum.info/pdf/145/145_07.pdf. – Назва з екрану.

225. Християнський аспект європейської інтеграції України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1715/>. – Назва з екрана.

226. Царевский А. Н. Религиозные организации в современном политическом процессе: на примере протестантских организаций США: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / А.Н. Царевский ; Нижегородский

государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгородю – 2013. – 27 с.

227. Церква в умовах війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3263%3Aczerkva-v-umovax-vjni&catid=13%3As-&Itemid=53&lang=ua. – Назва з екрана.

228. Церква залишається лідером суспільної довіри українців – опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрана.

229. Церкви, суспільство, майдан, влада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24403-cerkvi-suspilstvo-majdan-vlada.html>. – Назва з екрана.

230. Чільник УПЦ (МП) закликав патріарха Кирила і Путіна не вводити війська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5.ua/okupaciya-krimy/chilnyk-upts-mp-zaklykav-patriarkha-kyryla-i-putina-ne-vvodyty-viiska-52012.html>. – Назва з екрана.

231. Чорноморець Ю. Ідеал Християнської України як вимога соціального вчення християнських Церков / Ю. Чорноморець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/47555/. – Назва з екрану

232. Швець І.М. Відродження релігійної преси в Україні (1991–2011 рр.) / І.М. Швець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/16552/1/41-411-421.pdf>. – Назва з екрану.

233. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.

234. Юридична енциклопедія : В 6 т. [Електронний ресурс] / Ред. кол. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Режим доступу: http://leksika.com.ua/13360608/legal/politichniy_protse. – Назва з екрану.

235. Юрий М.Ф. Политология: Пособие [Электронный ресурс] М.Ф. Юрий. – Киев: Дакор, 2006 – Режим доступа: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part8/1801.htm. – Назва з екрану.

236. Яковенко И. Украина религиозно-цивилизационная составляющая политических конфликтов / И. Яковенко // Религия и конфликт / Под ред. А. Малашенко и С. Филатова; Моск.Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 47-84.

237. Янукович пообіцяв зміни до «закони 16 січня», переформатування уряду і амністію затриманих [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.newsru.ua/ukraine/24jan2014/yanukovich_i_zakony.html. – Назва з екрану.

238. Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні / П. Яроцький // Людина і світ. – 2004. – №4 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://risu.org.ua/article_print.php?id=33248&alias=2004_04_2-8&name=lis_04_4&lang=ua&. – Назва з екрану.

239. 2013 рік був несприятливим для розвитку церков та релігійної діяльності – статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.irf.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1407%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk. – Назва з екрану.

240. Bruce J. Casino Defining religion in American law/ J. Bruce [Electronic resource]. – Access mode: http://www.religiousfreedom.com/index.php/index.php?option=com_content&view=article&id=431&Itemid=442. – Title from the screen.

241. Fennema M., Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups / M. Fennema, J. Tillie [Electronic resource]. – Access mode www.insna.org/PDF/Connections/v24/2001_I-1_26-41.pdf/ – Yfpdf p trhfye. – Title from the screen.

242. Iannaccone L. R. The consequences of religious market structure: Adam Smith and the economics of religion [Electronic resource] / L.R. Iannaccone // Rationality and Society. – 1991. – № 3. – P. 156-177. – Access mode: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=

LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21F
MT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=socst_2013_1_11. –
Title from the screen.

243. Iannaccone L. R. Religious Practice: A Human Capital Approach //
Journal for the Scientific Study of Religion.– 1990. Vol. 29. – № 3.– P. 297-314

244. Willaime J. Religion in Ultra Modernity, in: Theorising Religion.
Classical and Contemporary Debates [edited by J. A. Beckford and J. Wallis]
Aldershot: Ashgate.– 2004.– 77-89 p.

ДОДАТОК ДО ДИСЕРТАЦІЇ

Список публікацій

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гриньків М.В. Політико-правовий аспект діяльності релігійних організацій України та Росії / М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 79 (№ 12). – С. 283 -286.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Гриньків М.В. Політичний зміст в ідеях соціальних вчень релігійних організацій України та Росії / М.В. Гриньків // Гуманітарні студії: збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київський університет» – 2014. – Випуск 23. - С. 98-106.

2. Гриньків М.В. Політична складова діяльності релігійних організацій у комунікації з громадськістю/ М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 105 (№12). – С. 341-346.

3. Гриньків М.В. Політичний потенціал як ресурсні можливості та способи впливу релігійних організацій на суспільство / М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 107 (№4). – С. 356-361.

4. Гриньків М.В. Політичний контекст у комунікації релігійних організацій / М.В. Гриньків // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 114 . – С. 303-307.

Публікації апробаційного характеру:

1. Гриньків М. Участь релігійних організацій у виборчому процесі / М.В. Гриньків // Людина і держава – плебсологічний вимір. П'ята (ювілейна)

Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 жовтня 2012 р.) / [відп. за вип. М.І.Скригонюк]: [матеріали доповідей і виступів]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013.- Вип. 5. – С. 248 -250.

2. Гриньків М. Роль релігійних організацій в політичних процесах Росії (на прикладі РПЦ) / М.В. Гриньків // «Дні науки філософського факультету – 2013», Міжн. наук. конф. (2013 ; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013», 16–17 квіт. 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. кол.: А.Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч. 7. – С. 33 – 35.

3. Гриньків М. Консолідуюча роль релігійних організацій у соціально-політичній кризі в сучасній Україні / М.В. Гриньків // «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. наук. конф. (2014; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15–16 квіт. 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. кол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – Ч. 9. – С. 96 – 99.

4. Гриньків М. В. Механізми впливу релігійних організацій на політичну свідомість громадян / М.В. Гриньків // «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. наук. конф. (2015; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21–22 квіт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. кол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – Ч. 10. – С. 10 – 12.